

33612

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

**ВИБРАНІ
ТВОРИ**

«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»

Т. Г. ШЕВЧЕНКО

~~БЧ
Ш/37~~

ВИБРАНІ ТВОРИ

33612

УПОРЯДКУВАННЯ, ВСТУПНА СТАТТЯ І КОМЕНТАРІ
АКАДЕМІКА О. І. БІЛЕЦЬКОГО

~~Бібліотека Станіславської
академії наук України
М. Івано-Франківськ~~

БІБЛІОТЕКА
Станіславського педагогічного
інституту
№ _____ Шифр _____

НБ ШУС
33612

1939

«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»

П,

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

I

„З усіх цінних капіталів, які є в світі, найціннішим і найвирішальнішим капіталом є люди, кадри“.

Ці великі слова, сказані товаришем Сталіним, глибоко запали в пам'ять кожному з нас, і досить лише поглянути навкруги, щоб відчути, як глибоко проникли вони в наше життя, як широко і різноманітно здійснюється в нас піклування про людину. В нашій країні людина не може залишитись без заробітку. Вона не може зламатись під тягарем надсильної і безперервної праці: держава піклується про її відпочинок, про її лікування, якщо вона хвора, про її забезпечення, якщо вона стара і втратила здатність працювати. Всі громадяни нашого Союзу рівноправні, незалежно від статі, національності чи раси. Всім приступна освіта: понад 28 мільйонів дітей навчається в нас у початкових і середніх школах, понад півмільйона молоді — у вищих.

Так піклується наша держава про всіх громадян, що її складають; але не менше піклується вона і про окремих людей. Три героїчні жінки-льотчиці, закінчуючи сміливий переліт над просторами нашої неосяжної батьківщини, зробили посадку в далекій тайзі. І про долю їх турбуються не тільки рідні:

допомога їм стає справою всього суспільства, всієї держави, і кожний, від малого до великого, радіє, що їх знайдено, бо доля їх — загальна справа, бо в нас, як ніде, твердо встановлено правило: „всі за одного й один за всіх!“.

Зовсім інакше було на території, яку займає тепер наш Союз, сто років тому. Тоді тут була Російська імперія. В Російській імперії цінність людини дорівнювала нулеві.

Здесь человека берегут,
Как на турецкой перестрелке,

можна було б сказати словами Пушкіна. За народженням Пушкін належав до пануючого, привілейованого дворянського стану. У двадцять літ, ледве почавши свою літературну діяльність, великий поет за кілька віршів міг би бути ув'язнений у фортецю або засланий на Сибір, якби за нього не заступилися впливові друзі, що виклопотали для нього легше заслання. Згодом його „простили“ й віддали на все останнє життя під таємний нагляд жандармів. За кожним кроком Пушкіна стежили; листи, які він надсилав дружині й друзям, розпечатувались і прочитувались; поїхати кудинибудь Пушкін міг тільки з окремого дозволу царя і його жандармів.

Така сама доля була й багатьох інших письменників та діячів дво-

Редактор Н. М. Пустовойтов.

Техредактор Я. Руденський.
Коректор Р. С. Тилявський.

Друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Львів 1939. Обліт № 684.
Тираж 18.000.

рянського кола. Але дворянство становило лише невелику частину населення царської Росії. Дворянин, як-не-як, а міг вважати себе за людину. Більшість населення — селяни — не мала найпростіших людських прав. Перебуваючи в кріпацтві, селянин був у становищі речі, яку пан, поміщик, міг купувати, продавати, обмінювати, з якою він міг зробити що йому хотілось. В законах того часу кріпаки не називались рабами. Але становище їх по суті нічим не відрізнялось від рабського. На початку XIX сторіччя в повістях і віршах ми не раз знайдемо, наче якесь відкриття, твердження, що й селянин — людина, що й селяни „чувствовать умеют“. А коли це потрібно було доводити, то, очевидно, багато хто цього не розумів.

Нічого й казати про те, що шлях до освіти для кріпаків був зовсім закритий. На всю багатомільйонну масу селян у XVIII сторіччі знайшовся один лише Ломоносов. Але Ломоносов, на своє щастя, не був кріпаком. Величезна ж більшість селянства навіть звичайної грамоти не мала змоги навчитись.

Правда, бували випадки, коли поміщики з власної примхи віддавали своїх кріпаків учитись. Багатим поміщикам потрібні були свої музиканти, живописці, архітектори, агрономи. Діставши освіту, іноді за кордоном, кріпаки-інтелігенти поверталися додому — і знову ставали рабами, жертвами поміщицького самодурства.

Спогади очевидців зберегли багато сумних і трагічних історій з життя цієї „кріпацької інтелігенції“. Ось один кріпак — художник Поляков: він учився в Петербурзі, зробився там відомим портретистом, а потім раптом поміщик викликав його до себе, перетворив на лакея і звелів йому супроводити

його в поїздках, стоячи на задку карети.

Ось другий — музикант і композитор Дегтяревський: поміщик дав йому можливість удосконалити свій талант, поїхати для цього в Італію; та хоч як просив він, щоб його звільнили, — пан не погоджувався; композитор з горя став пиячити; за пияцтво його карали — так, як карали й інших кріпаків; кінецькінцем, він помер „среди глубоких, никем не понятых и никем не разделенных страданий“, як каже сучасник. Ще один — лікар за освітою — покохав дівчину, яка була кріпачкою іншого поміщика; той не погоджувався віддати її заміж, і з горя кріпак-лікар застрелився.

Лише зрідка щастило таки добитись волі. Звільнений був, наприклад, відомий художник Тропінін, якого пан, граф Морков, тримав як учителя малювання і разом з тим примушував виконувати й малярські роботи та прислужувати за столом лакеєм; але звільнений він був, коли йому вже було 47 років. Насилу пощастило звільнитися з кріпацького ярма знаменитому артистові Щепкіну: князь Репнін викупив його у графа Волькенштейна, але потім три роки тримав його в себе як кріпака.

Трагічна доля більшості представників кріпацької інтелігенції: не раз доводилось їм проклинати свій талант, як причину страждань. Краще вже бути сліпим, ніж прозріти, а потім знов осліпнути й вернутися в повсякчасну безпросвітну темряву. Та не краще було й тоді, коли „панове“ починали „підкуватись“ про талант, який вишов з селянства. В 30—40 роках XIX сторіччя (майже одночасно з першими друкованими виступами геніального українського поета Шевченка) в російській літературі з'явився забутий тепер поет Аліпанов, син кріпака-майстра, що на-

лежав власникові скляних заводів Мальцову. Аліпанов писав ліричні вірші, байки; на нього звернула увагу вчено-літературна установа — „Российская академия“, що виклопотала йому волю. Цар і цариця „милостиво зволили“ прийняти від нього в подарунок його твори і видали йому нагороду — золотий годинник. Доля Аліпанова — цілковита протилежність долі українського поета-кріпака Тараса Шевченка. Віршів Аліпанова тепер ніхто не читає. А про те, які вони були, можна уявити з такого уривку:

Небесное светило
Отрадные лучи
На землю ниспустило,
На реки и ключи...
Ручьи журчанья струйны
Как шопотом неслись.
Овечки белоруны
У холмика паслись.
Пастушка молодая
Под кустиком сидит,
В венки цветы сплетая,
Все в стороны глядит...

Не дивно, що такі віршики були до вподоби закоренілим дворянкам-кріпосникам. Розказане в них не мало нічого спільного із справжнім селом, із справжніми пастухами. Пани розчулювались: їм робилось затишно і спокійно за майбутнє — їм хотілося з гамірного міста швидше повернутися в свої села, де пахнуть білорунні овечки і плетуть вінки, ждучи закоханих пастухів, молоді гарненькі пастушки.

Насправді ж на селі в кінці XVIII — на початку XIX сторіч не було ні затишно, ні спокійно. В 1803 році російський другорядний письменник Шаліков надумав описати свою подорож „у Малоросію“, як називали тоді Україну. Він заїжджав і до знайомих поміщиків, бачив „чистосердечных поселян“ і, „спостерігаючи їхне „щастя“, пла-

кав від зворушення, бо був він чужий мандрівник і від сліз мав собі велику втіху. Він розповідає, наприклад, як святкували на селі закінчення жнив. „Нетерпеливые поселяне потекли (пішли) со всех сторон на место веселия... Молодые крестьяне и крестьянки составили резвые пляски; пожилые сели за столы, на которых из больших сосудов благоухал нектар и амброзия их — горелка и свежий хлеб... Мы ходили везде и радовались со счастливыми поселянами. Добрый их помещик радовался искренно счастьем их и разделял его с ними в чувствительном сердце“. Нектар і амброзія — слова, взяті з грецької міфології; це, за переказами стародавніх греків, питво і їжа богів, що живуть вічно-щасливі на вершині високої гори Олімпа. Ось яким здавалось панові-мандрівникові українське село.

Картинка, намальована Шаліковим, звичайно, — справжнісінька фальсифікація, така сама, як і наведені раніш вірші Аліпанова. Якщо ми візьмемо Пушкіна, розгорнемо Некрасова, ми знайдемо там зовсім інші картини села. Про українське кріпацьке село зовсім інакше розказав нам і Т. Г. Шевченко. Та ще й до Шевченка сам народ зовсім інакшими словами розказав про своє кріпацьке життя в своїх піснях.

Споміж українських народних пісень можна виділити цілий окремий відділ пісень про „панську неволю“, і, читаючи їх, ми уявляємо одну за одною тяжкі картини. „Добрі“ пани бувають, але добрі вони... до селянської роботи: „ой, як займе з понеділка, роби до суботи“. День-у-день, без кінця, без перерви, під окриками і нагаями всяких в'їтів, отаманів, осавулів та інших управителів пана селянин повинен гнути спину на панщині. Пісня стогне, розказуючи про це:

Ой, горе — не біда, не гетьманщина,
Надокучила мені вража панщина.
Я на панщину йду — торбу хліба несучи,
А із панщини йду — спотикаюся,
Дрібненькими сльозами вмиваюся...

Кріпак мусить працювати напружено, бо панові завжди потрібні гроші — хіба мало в нього може з'явитися примх? Пісня не раз підкреслює протилежність між життям панів і життям селян:

А у того вельможного пана білії онучі —
Заплакали хлопи, на панщину йдучи.
А у того вельможного пана хороші
дочки —
Ходять його хлопи голі, без сорочки.
А у того вельможного пана прехороша
пані —
Ходять хлопи на роботу трохи не
безштанні.

От, розказується в пісні, якийсь пан Письменський надумав будувати собі хороми. Грошей невістачає, де їх узяти? Все з того ж хлопа:

А за ті хороми взяли з нас корови,
А за ті східці позаймали й вівиці.
Доживемось до кінця — не буде
й сорочки.

Панам байдуже до нещастя кріпака-хлопа. Їм самим живеться добре. „Чує пан, — говорить в одній казці, — як люди кажуть „лихо“. А сам не знає, що воно за лихо. Звісно, пан! що йому! Люди на нього роблять, а він спить, та п'є, та лежить, де ж йому знати?“

В той час, як дворянська література (не один Шаліков) змальовувала селян, як плем'я „пляшущее и поющее“, яке блаженствує під владою „поміщика батька“, — народна пісня розказує про тяжку працю на панщині, про голод і холод, зображує тяжку долю селянки, що живе під подвійним гнітом — кріпацького стану й сімейного депотизму. Молоду дівчину, гарну, „як червона калина в лузі“, силоміць віддають заміж, не питаючи, хоче вона йти чи не хоче; знедолений чоловік мстить жінці за свою

кривду. Вмирає чоловік — становище вдови з дітьми стає просто безвихідним. Діти-сироти йдуть у найми, а деякі й підрісши лишаються на все життя бурлаками. Про їх долю теж складені особливі сирітські, наймитські або бурлацькі пісні. Життя безпросвітне — без відповіді лишається покищо болюче питання, яке ставиться в пісні:

Летить крячок над жінцями, літаючи
плаче,
Коли ж ті в пана хлопи та долю поба-
чать?

Попа вчать, що нагорода за всі муки буде дана „на тім світі“. Але самі попа, видно, надіються більше на цей світ, загібаючи, звідки тільки можна, матеріальні блага, й охочіше служать панові, ніж своєму богові. Сліпі кобзарі й лірники в пісні, якої вони не наважуються співати при панах, теж закликають до покірливості. Це пісня „Про Правду і Неправду“:

Чи ти, Правдо, вмерла, чи ти заклочеєа.
Що тая Неправда увесь світ зажерла?
Бо тепера Правда сидить у темниці,
А тая Неправда з панамі в світлиці,
Бо тепера Правда сльозами вмиває,
А тая Неправда з панамі гуляє...

Якщо так, то вихід один: тікати кудиньбудь на Дунай, у ліси, в степи, до гайдамаків —

Ой, ходімо, брате, в степ та в гайдамаки,
Ой, дамося вражим панам з тобою
узнаки!

Але коли панська сваволя стає вже зовсім нестерпною, раптом вибухає народний гнів. Так оповідається в пісні (а оповідання ґрунтується на дійсних подіях) про те, як поплатились пани Базилевські за беззаконне захоплення землі в турбаївців, на Полтавщині. Цілою громадою кинулись селяни села Турбаї в двір поміщиків, повбивали їх, знищили їхнє майно, спалили дім.

Ой хотіли Базилевці
Весь світ пережити,
Та не дали турбаївці

І віку дожити...

Ой в Турбаях огонь горить,
По всім світі димно,
Як побили Базилевців
Усім панам дивно...

Але повстання окремих сіл кінчаються однаково: з міста приходять прислані владою солдати і над повсталими починається жорстока розправа. Розрізнені сили повсталих: нема ще в селянства того класу - керівника, яким в наші дні став організований індустріальний революційний пролетаріат. І от село Турбаї знищене: з наказу влади зруйновані дощенту хати, вожаки „биты нещадно кнудом и сосланы в Сибирь“; інші жителі переселені частково на Херсонщину, частково за річку Буг. Так скінчилося турбаївське повстання, що тривало з 1790 по 1794 рік. Немало було таких повстань і на Правобережжі, і на Лівобережжі, і на Запоріжжі — і скрізь вони кінчались тим, що з'являлась „каральна експедиція“, відновлювала панщину, селян били, відправляли їх на каторгу або віддавали в солдати, що було не набагато краще за каторгу. Замість одних панів з'являлися інші, і поганою розрадою було прислів'я: „хоч гірше, та інше“. І знову заводили лірники свою тужливу пісню:

Чи ти, Правдо, вмерла, чи ти заклочена...

Але неорганізований народний протест і виявлений до кінця народний гнів збирались над Російською імперією, як збирається перед грозою, наливаючись свинцевим кольором, росте, тяжить над землею величезна хмара. Насуне й висить; кругом ще тихо, але раптом розкочується перший удар грому — перший розряд електрики, що зібралася в повітрі.

Так у першій половині XIX століття протест і гнів, що назбирався віками в поневоленій селянській масі і в створених нею піс-

нях, знайшов собі геніального виразника — в особі Тараса Григоровича Шевченка. Він один сказав за всіх: і за тих, хто стогнав, і за тих, хто безсило проклинав, і за тих, хто терпів страждання мовчки, — і за своїх одноплемінців, і за всі поневолені народи царської Росії; за своїх кріпаків - братів, за всю пригноблену масу колишньої Російської імперії, хоч би до якої нації — української, російської, польської, казахської чи іншої — пригноблені належали.

II

Він був „кріпак - інтелігент“, подібний до тих, про яких ми говорили вище. Рано втративши батька, він на власному гіркому досвіді зазнав сирітської долі, долі наймита - бурлаки, оплаканої народною піснею. Йому хотілось малювати, читати, вчитись — а доводилось стовбичити в панському передпокої на ролі козачка - попихача. Його виняткова обдарованість перемогла цю першу перешкоду: на нього звернули увагу — не можна було не звернути — і за допомогою кількох добрих людей він був викуплений з кріпацької неволі, став вільним, але з погляду царських законів лишився тим самим нулем, яким був і до того. Переставши бути річчю поміщика, він лишився річчю царизму. Це було за царювання імператора Миколи I, в одну з найпохмуріших епох російської історії. Розгромивши декабристів і заславши їх „во глубину сибирских руд“, Микола I всі свої зусилля спрямував на цілковите викорінення в країні „вольного“ духу — навіть натяків на протест і протиріччя. В 1837 році трагічно загинув Пушкін; Лермонтов був засланий на Кавказ; в 1838 році поет Полежаєв, ще перед тим засланий на Кавказ, в солдати, вмер від сухот,

які дістав у заслання. Того ж 1838 року Шевченко був викуплений з кріпацтва, а через два роки після цього вперше виступив у літературі з маленькою книжкою віршів, що мала таку знамениту потім назву — „Кобзар“.

Це був ще не той „Кобзар“, який ми тепер знаємо, і не той, який пізніше, за рік до смерті поета, вийшов у 1860 році і був зустрінутий теплою і співчутливою рецензією Добролюбова. В 1841 році „Кобзар“ склався лише з восьми віршів: серед них і поема про гірку жіночу долю — „Катерина“, яку так полюбив і досі любить читач. Книжка названа була „Кобзар“, щоб підкреслити цим тісний зв'язок поета з народною поезією. В літературі сталася неімовірна подія, що не мала собі подібних. Вперше виступив з віршами — і до того ж з віршами, написаними по-своєму, не за панською указкою — колишній кріпак — „мужик“, за тодішньою термінологією. До того ж вірші ці були українські і написані зовсім не для того, щоб посмішити — навпаки! Сумне почуття проймало ці вірші: почуття сирітства, розлуки з батьківщиною, самотності серед чужих людей. Сумні були думки поета про долю його батьківщини. У неї було колись, як він собі уявляв, славне і вільне минуле. Тепер воно лишилося тільки в піснях сліпих кобзарів, що розповідають, як колись козацькі отамани громили польське панство. Все це було й минуло. На місцях славних боїв чорніють високі могили; над дітьми козацькими „панують поганці“, і тільки голодний ворон криче на могилі.

Нова українська література в 1840 році тільки ледве починала своє існування. Правда, був уже Котляревський, була „Енеїда“ — перший художній твір світської,

а не церковної української літератури. Але „Енеїда“ не була ще широко відома, і ще менш відома була „Наталка - Полтавка“, надрукована вперше лише за два роки до виходу в світ „Кобзаря“. В Петербурзі жив, даючи уроки в учбових закладах, скромний український поет і байкар Гребінка, який писав, проте, більше по-російськи. Шевченко знав його особисто й мав від нього деяку дружню підтримку. В Харкові, на Основі, жив тихий і боязкий письменник - поміщик Квітка, який займав у той час посаду голови Харківської палати карного суду. Квітка перший почав писати українською мовою не тільки про смішне, а й про зворушливе, змальовуючи хороших людей з селянства. Але він не наважувався говорити про кріпацтво, а проновідував пошану до існуючого ладу і, в крайньому разі, насмілювався „викривати“ шахрайські вчинки якогось там волосного писаря. І байки Гребінки, і повісті Квітки, і твори інших, ще нечисленних тоді українських письменників, — все це мало лише місцеве, провінціальне значення. Українські книжки читали неохоче й мало. Поява „Кобзаря“ — розповідає один із сучасників — „вперше розбудила апатію й викликала любов до рідного слова, вигнаного з ужитку не тільки в суспільстві вищого стану, а й у розмові з селянами... Тільки після того, як з'явилися „Кобзар“, більшість взялися читати повісті Квітки“.

Сам автор „Кобзаря“ покищо віддавав більше часу живопису, ніж поезії. Його найближчий учитель і друг, знаменитий у той час художник Брюллов, жалкував, що писання віршів відвертає Шевченка від живопису. Але як же перемогти в собі непоборний потяг до віршування? „Я добре знав, — писав Шевченко згодом, — що живопис

моя майбутня професія, мій щоденний хліб. І замість того, щоб вивчати його глибокі таємниці, та ще під керівництвом такого вчителя, яким був безсмертний Брюллов, я писав вірші, за які мені ніхто й шага не заплатив“. В розкішно обставлений майстерні Брюллова перед очима юнака поставали образи рідної України. Зникав Петербург з його холодною і стрункою красою рівних, як стріла, вулиць, гранітних набережних Неви, — ввижався гарячий дикий придніпрянський степ. Зліпки з уставлених античних статуй, копії картин знаменитих італійських майстрів, „Останній день Помпеї“ — картина самого Брюлова, — все це відходило геть, поступаючись місцем рідній природі, образам українського теперішнього й недавнього минулого і, зокрема, образам „Гайдамаків“, що з дитинства врізалась у його фантазію.

Там далеко, в мальовничій рідній Кирилівці, Звенигородського повіту, в ранньому дитинстві білявий, босий, невгамовний і непосидючий селянський хлопчик, малий Тарас, бувало, притихав, слухаючи, як дід Іван розказує батькові про страшні події 1768 року. То були часи „коліїщини“ — найбільшого з селянських повстань XVIII сторіччя на Правобережній Україні, в місцях, якими володіла тоді Польща. Не задовольнившись загарбанням селянських земель, перетворивши значну частину українських селян на кріпаків - рабів, польські пани вирішили стерти з українського народу останні риси самобутності і самостійності, нав'язавши йому католицтво. Насильства польських магнатів і їх попів, монахів, іезуїтів, нарешті, вичерпали народне терпіння.

Повстання охопило райони Чигирини, Медведівки, Сміли, Черкас, Фастова, Лисянки, Білої Цер-

кви. Старий козак Максим Залізняка, що доживав віку в Мотронинському монастирі, де не раз у дитинстві бував і Шевченко, став на чолі повсталих. Розправа з панамі і їхніми прислужниками була кривавою й нещадною. На мить поневоленим ніби усміхнулася доля. Але на допомогу польському панству поспішила російська армія Катерини II — і почалась не менш нещадна розправа з вожаками й рядовими учасниками „коліїщини“.

Ой зв'язали та попарували
Ой, як голубців в парці,
Ой засмутилась уся Україна
А як сонечко в хмарці...

Так згадує стара пісня про трагічну загибель гайдамаків у містечку Кодні, де лютували польські кати на чолі з паном Степковським. У довгому списку страчених згадано й кілька бандуристів, засуджених лише за те, що вони грали на бандурах і співали пісні в гайдамацьких загонах. Їх недоспівану пісню підхопив Шевченко: за народними переказами, за дідівськими оповіданнями, за дитячими враженнями від місцевостей, колись залитих панською і гайдамацькою кров'ю, — він написав видану 1841 року поему „Гайдамаки“.

Історичної точності в поемі немає. Багато подій відбувалося не зовсім так, як вони в ній розказані. Народна маса шукала визволення від нестерпного панського гніту. Але її вожаки далеко не всі мали цю ж саму мету; для Шевченка вони всі — „народні представники“. В страшній розправі з гнобителями Шевченко бачить справедливу помсту народних мас, уперше підкреслюючи соціальну сторону зображуваного ним явища. В цьому він розійшовся з сучасниками йому українськими письменниками. Для письменників - дворян гайдамаки XVIII сторіччя були не

народними месниками, а „мужицькими грабіжниками“. Для Шевченка вони — борці за „правду“, за народну справу. Їх виступ скінчився невдачею: „нема правди, не вироста — кривда повиває“. Від цього погляду на гайдамаччину Шевченко не відступився й пізніше. У вірші „Холодний Яр“, написаному 1845 року, вводиться розмова з противником, який ставиться до гайдамачини негативно. — „Гайдамаки не воїни, — розбойники, вори. П'ятно в нашій історії...“ — заявляє співбесідник, очевидно, з українських поміщиків. Поет гнівно його перебиває:

Брешеш, людоморе!
За святу правду - волю
Розбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний...

В той час, коли писано цей вірш (1845), для Шевченка, як побачимо далі, стало цілком ясно, що „добрі пани“, українські й російські, які замінили польських, — ті самі лихі людодіди — „нові ляхи“. Але настане час, настане „день радості“ — революція, яка знищить нарешті соціальну „кривду“, покарає і цих нових панів, неситих розбійників, голодних ворон.

І повіе огонь новий
З Холодного Яру,

з того яру в лісах Чигиринського району, недалеко від села Медведівки, де, за переказами, збирались гайдамаки.

„Гайдамаками“ кінчається юність поета. Роки 1843—1847 — в біографії поета відзначені поїздками на Україну — дали новий напрям поезії Шевченка. В Петербурзі, тількищо звільнившись з кріпацтва, жадібно накинувшись на заборонені для нього досі книги, картини, музичні враження, молодий поет, мріючи про батьківщи-

ну, уявляв її прекрасною, хоч і бідною. Немало знайомих доброзичливих людей, українців з походження „земляків“, мав Шевченко в Петербурзі. Разом з ними він мріяв про Україну, серце його рвалося „додому“, і відчувалося, що тільки ступивши на рідну землю, станеш справді могутнім, відчуєш ясно, що голос твій — голос усього народу. Поїздки на Україну з 1843 року — це час швидкого зростання творчих сил Шевченка, час, коли він, як сам каже, почав „прозрівати“, коли його юнацький сум за минулим змінився обуренням, коли справді його поезія стала тим громовим ударом, про який ми говорили.

Здаля земляки-українці здавалися бездоганними, милими людьми. Якщо не всі, то, принаймні, більша частина їх. Великі поміщики зворушливо бережуть пам'ять про велике минуле козацької України; дрібні живуть близько до народу, вони — добродушні, лагідно жартівливі, гостинні. Навіть обмежені Афанасії Івановичі і Пульхерії Іванівни, яких так добре описав Гоголь, привабливі своєю незлобівістю й лагідністю. Як усі вони, представники „верхнього шару“ українського народу, раді зустрітися з українським народним поетом, як навперебій закликають його до себе! Поміщик Лукашевич у мороз і негоду погнав свого дворового, старика, за багато верст до Шевченка — з листом, в якому запрошував поета в гості. Шевченко не поїхав і в листі - відповіді висловив обурення Лукашевичу: як йому не сором гнати погано одягненого старика в таку далечинь, не дозволяючи йому навіть відпочити й погрітись. Образившись, Лукашевич негайно ж погнав того самого посланця назад до поета з другим листом: я, мовляв, нікому не дозволю втручатися в мої роз-

порядження, а тим більше тобі, вчорашньому свинопасові. Це один з багатьох випадків, коли перед очима поета з його знайомих панів раптом спадала машкара удаваної „української“ добродушності і під сумірною зовнішністю якогонебудь Афанасія Івановича раптом проступала хижка звіряча морда. Виявилось, що не добродушними, а страшними були ці земляки з панів, мрійні українські „патріоти“. Згадуючи про це, Шевченко пізніше писав:

Якби розказать
Про якогонебудь одного магната
Історію - правду, то перелякать
Саме б пекло можна. А Данта старого
Полупанком нашим можна здивувать.

Славетний італійський поет Данте наприкінці раннього середньовіччя написав у XIII сторіччі поему, побудовану частково на церковних легендах: про страшні муки людей в пеклі; але муки українського народу від поміщиків - магнатів і навіть від дрібномаєтних „полупанків“ ще жахливіші. Нащадки козацьких гетьманів і козацької старшини, виявляючись у своїй мерзенній суті, допомагали зрозуміти й мерзенну експлуаторську природу своїх давно померлих предків, які здалека здавалися „національними героями“. Сяйво, в якому поет - юнак бачив у своїх мріях „славні тіні“ гетьманів, раптом стало меркнути. Розбиратись допомагали і люди і книжки. Поетові ще в петербурзьких гуртках не раз доводилось чути про декабристів, з одного боку, а з другого — про те, як вирішують питання про викорінення суспільної „неправди“ передові люди Західної Європи, особливо Франції. Багатьом здавалося в той час, що досить переконатися в тому, що існуючий лад, оснований на насильстві й нерівності, — несправедливий, та придумати інший лад,

справедливіший, — щоб виникло нове ідеальне людське суспільство. Так думали, наприклад, французькі утопічні соціалісти. В Києві перед очима в Шевченка виникло таємне політичне товариство, що дало собі назву Кирило - Мефодіївського братства — за іменами греків Кирила і Мефодія, яким приписували створення слов'янської азбуки. Товариство ставило собі завдання боротьбу за знищення кріпацтва, об'єднання слов'ян в одну демократичну федеративну державу, до складу якої увійшла б, як самостійна одиниця, і Україна. Здійснити цю мету товариство хотіло, не вдаючись до „насильства“. Ні про яку соціальну революцію товариство не думало. Питання про те, чи одержать звільнені селяни землю, лишалось нерозв'язаним.

Серед членів товариства були приятелі Шевченка. Сам він до товариства не належав, але, зустрічаючись з його членами й буваючи на їх зборах, сперечався з ними „с большим задором и крайней нетерпимостью“. Сама по собі думка, „щоб усі слов'яни стали рідними братами“, подобалась Шевченкові, але для нього на першому місці стояло все таки питання про долю трудящої маси, з якої він вийшов і з якою лишався кровно зв'язаним. Для її щастя потрібна була, звичайно, не загальнослов'янська федерація, а такий суспільний устрій, який не давав би можливості одній людині експлуатувати іншу. „Найсміливіші“ пункти в програмі Кирило - Мефодіївського братства здадуться підсахареною розовою водичкою порівняно з тим огнем, яким насичені нові твори Шевченка, написані в 1844—45 роках. Серед них особливо яскраво й образно політичні переконання Шевченка виявились у таких творах, як „Сон“, і „Кавказ“. Нічого

навіть подібного до них ще не було в українській літературі. Нова українська література взагалі ще не зачіпала тем широкого політичного значення.

Незвичайна була і форма, обра-на Шевченком у першому з названих творів. У поемі „Сон“ — три основні епізоди, три сни. Здається поетові, що він летить над просторами рідної України. Світає; тихо й мирно кругом, а на душі незбагнений сум. Проте, цей сум легко пояснити. На фоні прекрасної і лагідної природи розгортається трагедія трудового народу. Он в убогого селянина віднімають останню одежину; там он катують селянку - вдову за те, що не віддала податку, а її єдиного сина віддають у солдати, заковуючи в кайдани (як тоді робили, щоб не втік); голодне немовля вмирає під тином у той час, як мати, знемагаючи, жне пшеницю на панському полі... За першим сном іде другий: неосяжні пустинні простори лісів і боліт, вкритих туманом і снігом. Це Сибір, місце проклятого царського заслання й каторги. В рудниках, під землею, бряжчать кайдани: там працюють злочинці, а серед них „цар волі“, один з засуджених декабристів, борців „за правду“. Він не стогне, не просить пощади, не зрікається своїх переконань: „раз добром налите серце вік не прохолоне“. Далі сон уривається, але починається знову; тепер місце дії, столиця імперії, місто, на будівництво якого цар Петро колись зігнав тисячами вмирали вони тут з голоду і від хвороб. Поет, який вийшов з кріпаків, не може забути цього; не може він забути й того, що серед загиблих було багато його одноплемінців - українців, і почуття гніву охоплює його, коли він бачить пам'ятник Петру I, — знаменитого „мідного вершника“. Не-

відома сила підхоплює поета й переносить його в царський палац, де зібрались якраз у той час „земні боги“ — цар (Микола I), цариця, його дружина (Олександра Федорівна), і їх царедворці. Гнівноріччій тон поеми змінюється тоном презирливого глузування. Зовсім він не божественний і ні трохи не страшний, цей товстий, схожий на незграбного ведмедя цар, що так грубо розважається, і його худюща, з тремтячою головою цариця — два смішні й безглузді образи, позбавлені навіть тіні будь-якої величі. Найменший натяк на величність знятий поетом з образу „царя - батюшки“. Ось у кінці поеми цей величезний ведмідь скулється і робиться маленьким, як миршаве кошеня. На цьому поема кінчається. В російській літературі її другу частину хочеться порівняти з „Історією одного міста“ Щедрина; градоначальники міста Глупова мимоволі напрошуються на зіставлення з образами царя і його через яких виродків, через яких потворних кукол страждає український народ! Та й не тільки український...

Все населення величезної багатонаціональної країни — „од молдаванина до фіна“ — знемагає й чахне під гнітом царя й відданих йому кріпосників. У вірші „Кавказ“ Шевченко підносить на висоту інтернаціонального протесту. Тут чується вже не сум, не гіркий сміх, а жагуче обурення, гнівна іронія. За високими горами живуть простим і вільним життям кавказькі горяни. По якому праву вторгається до них царизм? Свое насильство він виправдує вимогами культури: цим „первісним“ народам царизм нібито несе „освіту“. Але царська освіта — це тюрми, релігійний дурман, кріпосне рабство, сибірська каторга, хабарництво і сва-

воля чиновників. Ось воно, уславлене царськими підлабузниками „благоденствіє Росії“! Народи Кавказа, як і всі інші народи Російської імперії, подібні до легендарного образу Прометея з грецьких переказів. Жорстокий владар Олімпа, верховний бог Зевс, прикував Прометея до високої скелі. Орел шматує його нещасне тіло. Рани, завдані жорстоким птахом удень, загоюються вночі. А вранці катування починається знову. Але Прометей безсмертний; так само безсмертний і народ, і не вбити в ньому живої душі:

Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І неситий не виоре
На дні моря поле.
Не скує душі живої
І слова живого.

Так поет зростав у своїй творчості і ставав серйозною небезпекою для російського самодержавства. Незвичайної сили вірші, навіть не будучи надруковані й розходячись у списках, захоплювали молодь своєю смисловою правдивістю. І царизм вирішив припинити, нарешті, діяльність „возмутительного“ поета. Арешт членів Кирило - Мефодіївського братства дав привід заарештувати й Шевченка.

Вирок на перший погляд здавався ніби „не суворим“: поета не запероторили на каторгу, не ув'язнили в фортеці, не прогнали крізь строй, а відправили в далеке заслання в солдати, спочатку в Оренбурзькі степи, а потім у Новопетровський форт коло Каспійського моря. Як на ті часи і зважаючи на соціальний стан поета, це був присуд „милостивий“. Мабуть, цар хотів показати, що він не зважає на зухвалі вірші якогось там мужицького поета. Але до „не суворого“ вироку була зроблена хитра приписка рукою самого царя: „под строжайший надзор, с запрещением пи-

сать и рисовать“. Це була наче відповідь на впевнені слова поета в „Кавказі“ про те, що не можна скувати живої душі й живого слова. Заборонити поетові писати і художникові малювати — хіба це не означало вбити в ньому „душу живу“?

І от почалася довга, нерівна боротьба між царем і поетом, що затягувалась на десять років. Цар, мабуть, забув за Шевченка: хіба мало людей доводилось ув'язнювати в тюрми, засилати, қарати різками, віддавати в солдати, калічити фізично й морально? Але царські слуги не забули його розпорядження. Проте, поет не збирався здаватися. Якщо не можна писати відкрито, доведеться писати потайки. І він робив собі особливі „захальвні“ книжечки, оправлені в грубу шкіру, такі маленькі, щоб їх легко можна було заховати за халяву. В них він записував дрібним письмом сумні пісні вигнанця з 1847 по 1857 рік.

У поета відняли все. Він любив батьківщину — і опинився на чужині, куди листи друзів доходили не завжди і йшли дуже довго. Він любив природу — і мусів дивитися на сумні пустинні піщані простори, де на багато верст кругом не було ні людського житла, ні кущика. З дитинства він ненавидів солдатчину — його зробили солдатом. Виріши в приниженому, пригнобленому середовищі, він не навчився ні лагідності, ні покірності; не дарма ще в школі у дячка Богорського, в якого головним допоміжним засобом у навчанні була різка, він помстився своєму горе - вчителю, зв'язавши його до безтями п'яного і одшмагавши, наскільки вистачило дитячої сили. Тепер йому довелося мимоволі скоритися солдатській муштрі, „поховати“ — за його ж власними словами — в собі самому всяке людське по-

чуття" і стояти в солдатському мундирі бездушним автоматом перед червонопиким командиром, який ледве прочувався від учорашнього п'яцтва. Таке життя було б для нього могилою, якби не сила його волі, любов до життя і негасимий поетичний талант. Він витерпів усе. Правда, доставши вже по смерті Миколи І волю, він повернувся з заслання хворим, фізично розбитим стариком. А йому було лише сорок три роки. В нашій країні це вік розквіту й повноти життєвих сил, коли людина ще й не думає про старість.

В Росії тим часом назрівали важливі зміни. Країна, що понад тридцять років мовчала, перебуваючи в тяжкому сні, почала виявляти ознаки пробудження. Правда, новий цар, Олександр II, обіцяв правити за „заповітами“ свого батька — „неудобозабываемого тормоза“, „коронованого ката“ Миколи. Але затримати хід історії вже нікому цареві було не під силу. Росія перетворювалась у капіталістичну країну, і вже не можна було скасувати банки, закрити біржу, заборонити будувати фабрики й заводи, усунути купців і промисловців. Кріпосне право ставало невідгідним більшості поміщиків. Доводилось змінювати способи управління країною. Повернені були з заслання декабристи. Переказувалися чутки — покищо напівпошепки — про звільнення селян. Сміливіше стала почувати себе література. З Лондона, благополучно поминувши царську цензуру, надходили революційні видання Герцена. В Нижньому Новгороді (теперішньому Горькому), куди Шевченко, що повертався з заслання, приїхав пароплавом і де його тимчасово затримали, один із знайомих показав поетові брошуру Герцена „Крещеная собственность“ (про кріпосних селян),

і Шевченко був глибоко схвилюваний цим „сердечним, задушевним людським словом“. У Петербурзі, в гуртку Чернишевського, він заприятелював з поетом-сатириком Н. Курочкіним та іншими представниками російської революційної демократії. У нього знайшлися однодумці: жадібно ловлячи їх слова, поет почував, як збігаються вони з його власними вистражданими й любимими думками.

Твори останнього періоду поетичної діяльності Шевченка були не до вподоби українським дворянським лібералам, як згодом і українським буржуазним націоналістам. Вони говорили про них як про період „занепаду“ поетичного генія Шевченка. Насправді ж ні в засланні, ні після повернення з заслання продуктивність поета не зменшувалась. Сила й виразність поетичного слова не послабились, а революційність почуттів і настроїв тільки зміцнилась і загострилась. Скорботою насичені ліричні вірші, в яких поет роздумує про своє власне понівечене життя. Але не скорбота, а бурхлива ненависть охоплює його, коли він говорить про те, що його оточує. З цією ненавистю сполучена й надія — впаде підточене зсередини гниле дерево старого ладу, впаде під сокирою народної революції:

...Щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.

Український поет-демократ говорив майже однаковими словами з великим російським революціонером-демократом Чернишевським. В 1859 році, звертаючись з листом до редакції журналу „Колокол“, що його видавав Герцен за кордоном, Чернишевський пи-

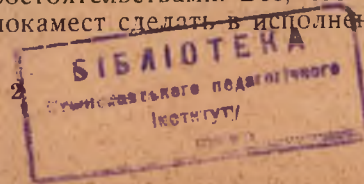
АВТОБІОГРАФІЧНИЙ ЛИСТ Т. ШЕВЧЕНКА ДО РЕДАКТОРА „НАРОДНОГО ЧТЕНИЯ“

Милостивый государь,
Александр Александрович!

Я вполне сочувствую вашему желанию познакомить читателей „Народного Чтения“ с историей жизни людей, выбившихся своими способностями и делами из темной и безгласной толпы простолюдинов. Подобные сведения поведут, мне кажется, многих к сознанию своего человеческого достоинства, без которого невозможны успехи общественного развития в низших слоях населения России. Моя собственная судьба, представленная в истинном свете, могла бы навести не только простолюдина, но и тех, у кого простолюдин находится в полной зависимости, на размышления, глубокие и полезные для обеих сторон. Вот почему я решаюсь обнаружить перед всем светом несколько печальных фактов моего существования. Я желал бы изложить их в такой полноте, в какой покойный С. Т. Аксаков представил свои детские и юношеские годы, тем более, что история моей жизни составляет часть истории моей родины. Но я не имею духа входить во все подробности. Это мог бы сделать человек, успокоившийся внутренне и успокоенный насчет себя подобными внешними обстоятельствами. Все, что я могу покамест сделать в исполнение на-

шего желания, это — представить вам в коротких словах фактический ход моей жизни... Когда вы прочтете эти строки, вы, я надеюсь, оправдаете чувство, от которого у меня сжимается сердце и костенеет рука.

Я — сын крепостного крестьянина, Григория Шевченка. Родился в 1814 году, февраля 25-го, в селе Кирилловке, Звенигородского уезда, Киевской губернии, в имении одного помещика. Лишившись отца и матери на восьмом году жизни, приютился я в школе, у приходского дьячка, в виде школяра-попыхача. Эти школяры в отношении к дьячкам то же самое, что мальчики, отданные родителями, или иной властью, на выучку к ремесленникам. Права над ними мастера не имеют никаких определенных границ; они — полные рабы его. Все домашние работы и выполнение всевозможных прихотей самого хозяина и его домочадцев лежат на них безусловно. Предоставляю вашему воображению представить, чего мог требовать от меня дьячок — заметьте, горький пьяница — и что я должен был исполнять с рабской покорностью, не имея ни единого существа в мире, которое заботилось бы или могло заботиться о моем положении. Как бы то ни было, только в тече-

ние двухлетней тяжкой жизни в так называемой школе прошел я грамматику, часловец и, наконец, псалтырь. Под конец моего школьного курса дьячок посылал меня читать вместо себя псалтырь по усоншим крепостным душам и благоволил платить мне за то десятую копейку в виде поощрения. Моя помощь доставляла суровому моему учителю возможность предаваться больше прежнего любимому своему занятию, вместе с своим другом, Ионою Лимарем, так что по возвращении от молитвенного подвига я почти всегда находил их обоих мертвецки пьяными. Дьячок мой обходился жестоко не со мною одним, но и с другими школярами, и мы все глубоко его ненавидели. Бестолковая его придирчивость сделала нас, в отношении к нему, лукавыми и мстительными. Мы надудавали его при всяком удобном случае и делали ему всевозможные пакости. Этот первый деспот, на которого я наткнулся в моей жизни, поселил во мне на всю жизнь глубокое отвращение и презрение ко всякому насилию одного человека над другим. Мое детское сердце было оскорблено этим исчадием деспотических семинарий миллион раз, и я кончил с ним так, как вообще оканчивают выведенные из терпения беззащитные люди — мезтью и бегством. Найдя его однажды бесчувственно пьяным, я употребил против него собственное его оружие — розги и, насколько хватило детских сил, отплатил ему за все его жестокости. Из всех пожитков пьяницы-дьячка драгоценнейшей вещью казалась мне всегда какая-то книжечка с кунштыками, то-есть гравированными картинками, вероятно, самой плохой работы. Я не считал грехом или не устоял против искушения похитить эту драгоценность и ночью бежал в местечко Лысянку.

Там я нашел себе нового учителя, в особе маляра-диакона, который, как я вскоре убедился, очень мало отличался своими правилами и обычаями от моего первого наставника. Три дня я терпеливо таскал на гору ведрами воду из речки Тикача и растирал на железном листе краску медянку. На четвертый день терпенье мне изменило и я бежал в село Тарасовку, к дьячку-маляру, славившемуся в околдке изображением великомученика Никиты и Ивана-воина. К сему-то Апеллесу* обратился я с твердою решимостью — перенести все испытания, как думал я тогда, неразлучные со всякою наукою. Усвоить себе его великое искусство, хоть в самой малой степени, желал я страстно. Но увы! Апеллес посмотрел внимательно на мою левую руку и отказал мне наотрез. Он объяснил мне, к моему крайнему огорчению, что во мне нет способности ни к чему, ни даже к шевству или бондарству.

Потеряв всякую надежду сделаться когданибудь хоть посредственным маляром, с сокрушенным сердцем возвратился я в родное село. У меня была в виду скромная участь, которой мое воображение придавало, однако ж, какую-то простодушную прелесть: я хотел сделаться, как выражается Гомер, „пастырем стад непорочных“, с тем, чтобы хотя за громадскою ватагою читать свою любезную краденую книжку с кунштыками. Но и это не удалось мне. Помещику, только что наследовавшему достояние отца своего, понадобился расторопный мальчик, и оборванный школяр-бродяга попал прямо в тиковую куртку, в такие же шаровары и, наконец, в комнатные казачки.

Изобретение комнатных казач-

* Апеллес — видатный грецкий художник, жив в 356 — 308 пр. до нашей эры.

ков принадлежит цивилизаторам Заднепровской Украины, полякам; помещики иных национальностей перенимали и перенимают у них казачков, как выдумку, неоспоримо умную. В краю, некогда казацком, сделать казака ручным с самого детства — это то же самое, что в Лапландии покорить произволу человека быстрого оленя... Польские помещики былого времени содержали казачков, кроме лакейства, еще в качестве музыкантов и танцоров. Казачки играли для панской потехи веселые двусмысленные песенки, сочиненные народною музою с горя, под пьяную руку, и пускались перед панами, как говорят поляки, суды-гуды-наприсюди. Новейшие представители вельможной шляхты с чувством просвещенной гордости называют это покровительством украинской народности, которым-де всегда отличались их предки. Мой помещик в качестве русского немца смотрел на казачка более практическим взглядом и, покровительствуя моей народности на свой манер, вменил мне в обязанность только молчание и неподвижность в углу передней, пока не раздастся его голос, повелевающий подать стоящую тут же, возле него, трубку или налить у него перед носом стакан воды. По врожденной мне продерзости характера я нарушал барский наказ, напевая чуть слышным голосом гайдамацкие унылые песни и срисовывая украдкой картины суздальской школы, украшавшие панские покои. Рисовал я карандашом, который — признаюсь в этом без всякой совести — украл у конторщика.

Барин мой был человек деятельный: он беспрестанно ездил то в Киев, то в Вильно, то в Петербург и таскал за собой в обозе меня для сидения в передней, подавания трубки и тому подобных надобно-

стей. Нельзя сказать, чтобы я тяготился своим тогдашним положением: оно только теперь приводит меня в ужас и кажется мне каким-то диким и несвязным сном. Вероятно, многие из русского народа посмотрят когда-то по моему на свое прошедшее. Странствуя со своим барином с одного постоялого двора на другой, я пользовался всяким удобным случаем украсть со стены лубочную картину и составил себе таким образом драгоценную коллекцию. Особенными моими любимцами были исторические герои, как-то: Соловей-Разбойник, Кульнев, Кутузов, казак Платов и другие. Впрочем не жажда стяжания управляла мною, но непреодолимое желание срисовать с них как только возможно верные копии.

Однажды, во время пребывания нашего в Вильно, в 1829 году, декабря 6-го, пан и пани уехали на бал в так называемые ресурсы (дворянское собрание), по случаю тезоименитства в бозе почившего императора Николая Павловича. В доме все успокоилось, уснуло. Я зажег свечку в уединенной комнате, развернул свои краденые сокровища и, выбрав из них казака Платова, принялся с благоговением копировать. Время летело для меня незаметно. Уж я добрался до маленьких казачков, гарцующих около дюжих копыт генеральского коня, как позади меня отворилась дверь и вошел мой помещик, возвратившийся с бала. Он с остервенением выдрал меня за уши и надавал пощечин не за мое искусство, нет! (на искусство он не обратил внимания), а за то, что я мог бы сжечь не только дом, но и город. На другой день он велел кучеру Сидорке выпороть меня хорошенько, что и было исполнено с достойным усердием.

В 1832 году мне исполнилось во-

семнадцать лет, и, так как надежды моего помещика на мою лакейскую расторопность не оправдались, то он, вняв неотступной моей просьбе, законтрафовал меня на четыре года разных живописных дел цеховому мастеру, некоему Ширяеву в Санкт-Петербурге. Ширяев соединял в себе все качества дьячка-спартанца, дьякона-маляра и другого дьячка хиромантика; но несмотря на весь гнет тройственного его гения, я в светлые весенние ночи бегал в Летний сад рисовать со статуей, украшающих сие прямолинейное создание Петра. В один из таких сеансов познакомился я с художником Иваном Максимовичем Сошенком, с которым и до сих пор нахожусь в самых искренних братских отношениях. По совету Сошенка я начал пробовать акварелью портреты с натуры. Для многочисленных грязных проб терпеливо служил мне моделью другой мой земляк и друг, казак Иван Нечипоренко, дворовый человек нашего помещика. Однажды помещик увидел у Нечипоренка мою работу, и она ему до того понравилась, что он начал употреблять меня для снятия портретов с любимых своих любовниц, за которые иногда награждал меня целым рублем серебра.

В 1837 году Сошенко представил меня конференц-секретарю Академии художеств В. И. Григоровичу с просьбой освободить меня от моей жалкой участи. Григорович передал его просьбу В. А. Жуковскому. Тот сторговался предварительно с моим помещиком и просил К. П. Брюллова * написать с него, Жуковского, портрет с целью разыграть его в частной лотерее. Великий Брюллов тотчас согласился, и вскоре портрет Жуковского

был у него готов. Жуковский с помощью графа М. Ю. Виельгорского устроил лотерею, в 2500 рублей ассигнациями, и этой ценою куплена была моя свобода, в 1838 году апреля 22-го.

С того же дня начал я посещать классы Академии художеств и вскоре сделался одним из любимейших учеников - товарищей Брюллова. В 1844 году удостоился я звания свободного художника.

О первых литературных моих опытах скажу только, что они начались в том же Летнем саду, в светлые безлунные ночи. Украинская строгая муза долго чуждалась моего вкуса, извращенного жизнью в школе, в помещицкой передней, на постоянных дворах и в городских квартирах; но когда дыхание свободы возвратило моим чувствам чистоту первых лет детства, проведенных под убогою батьковскою стрехою, она, спасибо ей, обняла и приласкала меня на чужой стороне. Из первых слабых моих опытов, написанных в Летнем саду, напечатана только одна баллада „Причинна“. Как и когда писались следовавшие за нею стихотворения, об этом теперь я не чувствую охоты распространяться. Краткая история моей жизни, набросанная мною в этом нестройном рассказе в угождение вам, сказать правду, обошлась мне дороже, чем я думал. Сколько лет потерянных! Сколько цветов увядших! И что же я купил у судьбы своими усилиями не погибнуть? Едва ли не одно страшное уразумение своего прошедшего. Оно ужасно, оно тем более для меня ужасно, что мои родные братья и сестра, о которых мне было тяжело вспоминать в своем рассказе, до сих пор — крепостные. Да, милостивый государь, они крепостные до сих пор!

Примите уверение и т. д.

Надруковано в журналі
„Народное Чтение“, 1860, № 2.

I

КОБЗАР

(1838—1842)

* Брюллов, Карл Павлович (1799—1852) — славнозвісний російський художник.

ПРИЧИННА

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолю верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
І блідний місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі
То виринав, то потопавав.
Ще треті півні не співали,
Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз-у-раз скрипів.

В таку добу під горою,
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Щось біле блукає.
Може, вийшла русалонька
Матері шукати,
А може, жде козаченька,
Щоб залоскотати.
Не русалонька блукає —
То дівчина ходить:
Їй сама не зна (бо причинна),
Що такеє робить.
Так ворожка поробила,
Щоб менше скучала,
Щоб, бач, ходя опівночі,
Спала й виглядала
Козаченька молодого,
Що торік покинув.
Обіщався вернутися,
Та, мабуть, і згинув!
Не китайкою покрились
Козацькї очі,
Не вимили біле личко
Слізоньки дівочі:
Орел вийняв карі очі

На чужому полі,
Біле тіло вовки з'їли, —
Така його доля.
Дарма щоніч дівчинонька
Його виглядає...
Не вернеться чорнобривий
Та й не привітає,
Не розплете довгу косу,
Хустку не зав'яже;
Не на ліжку — в домовину
Сиротою ляже!

Така її доля... О боже мій милий,
За що ж ти караєш її, молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькї очі?.. Прости сироту!
Кого ж їй любити? Ні батька, ні
неньки:
Одна, як та пташка в далекім краю!
Пошли ж ти їй долю — вона
молоденька, —
Бо люди чужії її засміють.
Чи винна ж голубка, що голуба
любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив?
Сумує, воркує, білим світом нудить,
Літає, шукає, дума — заблудив.
Щаслива голубка: високо літає,
Полине до бога — милого питає.
Кого ж, сиротина, кого запитає?
І хто їй розкаже, і хто тее знає,
Де милий ночує: чи в темному гаю?
Чи в бистрім Дунаю коня напува?
Чи, може, з другою, другу кохає,
Її, чорнобриву, уже забува?
Якби то далися орлині крила —
За синім би морем милого
знайшла;

Живого б любила, другу б
задушила,
А до неживого у яму б лягла.
Не так серце любить, щоб з ким
поділиться,
Не так воно хоче, як бог нам дає:
Воно жить не хоче, не хоче
журиться.
— Журись! — каже думка, жалю
завдає.
С боже мій милий, така твоя воля,
Таке її щастя, така її доля!

Вона все ходить, з уст ні пари.
Широкий Дніпр не гомонить;
Розбивши вітер чорні хмари,
Ліг біля моря одпочить.
А з неба місяць так і сяє;
І над водою і над гаєм —
Кругом, як в усі, все мовчить.
Аж гульк!.. З Дніпра повиринали
Малії діти, сміючись.
— Ходімо гріться! — закричали:—
Зійшло вже сонце! — (Голі
скрізь,
З осоки коси, бо дівчата).

— Чи всі ви тут? кличе мати.
Ходім шукати вечерять.
Пограємось, погуляймо
Та пісеньку заспіваймо:

„Ух, ух!
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила,
Місяченьку!
Наш голубоньку!
Ходи до нас вечеряти:
У нас козак в очереті,
В очереті, в осоці,
Срібний перстень на руці;
Молоденький, чорнобровий, —
Знайшли вчора у діброві.
Світи довше в чистім полі,
Щоб нагулялись доволі.
Поки відьми ще літають,
Поки півні не співають,
Посвіти нам... Он щось ходить!
Он під дубом щось там робить!
Ух, ух!

Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила”.

Зареготались нехрещені...
Гай обізвався; галас, зик —
Орда мов ріже. Мов скажені,
Летять до дуба... нічирк!..
Схаменулись нехрещені,
Дивляться: мелькає,
Щось лізе вверх по стовбуру
До самого краю.
Ото ж тая дівчинонька,
Що сонна блудила:
Отаку то їй причину
Ворожка зробила!
На самий верх на гіллячці
Стала... В серце коле!
Подивилась на всі боки
Та й лізе додолу.
Кругом дуба русалоньки
Мовчки дожидали;
Взяли її, сердешною,
Та й залоскотали.
Довго, довго дивувались
На її уроду...
Треті півні: кукуріку! —
Шелеснули в воду.

Защербетав жайворонок,
Угору летючи;
Закувала зозуленька,
На дубу сидячи;
Защербетав соловейко —
Пішла луна гаєм;
Червоніє за горою;
Плугатир співає.
Чорніє гай над водою,
Де ляхи ходили;
Засиніли понад Дніпром
Високі могили;
Пішов шелест по діброві,
Шепчуть густі лози;
А дівчина спить під дубом
При битій дорозі.
Знать, добре спить, що не чує,
Як кує зозуля,
Що не лічить, чи довго жить...
Знать, добре заснула.

А тим часом із діброви
Козак виїжджає;

Під ним коник вороненький
Насилу ступає.
— Ізнемігся, товаришу!
Сьогодні спочинем:
Близько хата, де дівчина
Верота одчинить.
А може, вже одчинила
Не мені — другому...
Швидше, коню, швидше, коню,
Поспішай додому!
Утомився вороненький,
Іде, спотикнеться, —
Коло серця козацького
Як гадина в'ється.
— Ось і дуб той кучерявий...
Вона! Боже милий!
Бач, заснула, виглядавши,
Моя сизокрила! —
Кинув коня та до неї:
— Боже ти мій, боже! —
Кличе її та цілує...
Ні, вже не pomoже!
— За що ж вони розлучили
Мене із тобою? —
Зареготавсь, розігнався —
Та в дуб головою!

Ідуть дівчата в поле жати
Та, знай, співають ідучи:
Як провожала сина мати,
Як бивсь татарин уночі.
Ідуть... Під дубом зелененьким
Кінь замордований стоїть,

А біля нього молоденький
Козак та дівчина лежить.
Цікаві (ніде правди діти)
Підкралися, щоб ізлякати;
Коли подивляться, що вбитий, —
З переполоху ну втікати!

Збиралися подруженьки,
Слізоньки втирають;
Збиралися товариші
Та ями копають.
Прийшли попи з корогвами,
Задзвонили дзвони;
Поховали громадою,
Як слід, по закону.
Насипали край дороги
Дві могили в житі.
Нема кому запитати,
За що їх убито?
Посадили над козаком
Явір та ялину,
А в головах у дівчини
Червону калину.
Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
Щоніч щебетати;
Виспівує та щибече,
Поки місяць зійде,
Поки тії русалоньки
З Дніпра грітись вийдуть.

(С.-Петербург
1838)

ДУМКА

Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш, —
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай, сине море.
Воно знає, де мій милий,
Бо його носило;
Воно скаже, сине море,
Де його поділо.
Може, милого втопило —
Розбий сине море;
Піду шукать миленького,
Втоплю своє горе.
Втоплю свою недоленьку,

Русалкою стану,
Пошукаю в чорних [хвилях],
На дно моря кану.
Найду його — пригорнуся,
На серці зомлію.
Тоді, хвиле, неси з милим,
Куди вітер віє!
Коли ж милий на тім боці —
Буйнесенький, знаєш,
Де він ходить, що він робить, —
Ти з ним розмовляєш.
Коли плаче, то й я плачу,
Коли ні — співаю;

Коли згинув чорнобривий,
То й я погибаю.
Тоді неси мою душу
Туди, де мій милий;
Червоною калиною
Постав на могилі.
Буде легше в чужім полі
Сироті лежати:
Буде над ним його мила
Квіткою стояти.
І квіткою й калиною
Цвісти над ним буду,
Щоб не пекло чуже сонце,

НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину;
Над водою гне з вербою
Червону калину;
На калині одиноке
Гніздечко гойдає.
А де ж дівся соловейко?
Не питай, не знає.
Згадай лихо — та й байдуже:
Минулось, пропало;
Згадай добре — серце в'яне:
Чому не осталося?
Отож гляну та згадаю:
Було, як смеркає,
Защебече на калині, —
Ніхто не минає.
Чи багатий, кого доля,
Як мати дитину,
Убирає, доглядає, —
Не мине калину.
Чи сирота, що до світа
Встає працювати, —
Опиниться, послухає:
Мов батько та мати
Розпитують, розмовляють, —
Серце б'ється, любо...
І світ божий, як великдень,
І люди, як люди.
Чи дівчина, що милого
Щодень виглядає,
В'яне, сохне сиротою,
Де дітись, не знає.
Піде на шлях подивитись,
Поплакати в лози, —

Не топтали люди.
Увечері посумую,
А вранці заплачу.
Зійде сонце — утру сльози,
Ніхто не побачить.

Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш, —
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай сине море...

(С.-Петербург
1838)

Защебече соловейко,
Сохнуть дрібні сльози.
Послухає, усміхнеться,
Піде темним гаєм...
Ніби з милим розмовляла...
А він, знай, співає,
Та дрібно, та рівно, як бога благає.
Поки вийде злодій на шлях
погулять
З ножем у халяві, — піде луна*
гаєм,
Піде та замовкне: нащо щебетать?
Запеклюю душу злодія не спинить,
Тільки стратить голос, добру не
навчить.
Нехай же лютує, поки сам загине,
Поки безголов'я ворон прокричить.

Засне долина. На калині
І соловейко задріма.
Повіє вітер по долині —
Пішла дібровою луна*;
Луна* гуляє — божа мова.
Встануть сердеги працювать,
Корови підуть по діброві,
Дівчата вийдуть воду брать,
І сонце гляне — рай та й годі!
Верба сміється, — свято скрізь!
Заплаче злодій, лютий злодій.
Було так перш — тепер дивись:

* Шевченко тут написав слово „ру-
на“, запозичене з народної говірки.

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину;
Над водою гне з вербою
Червону калину;
На калині одиноке
Гніздечко гойдає.
А де ж дівся соловейко?
Не питай, не знає.

Недавно, недавно у нас в Україні
Старий Котляревський отак
шебетав;

Замовк, неборака, сиротами кинув
І горе і море, де перше витав,
Де ватагу пройдисвіта
Водив за собою, —
Все осталося, все сумує,
Як руїни Трої.
Все сумує — тільки слава
Сонцем засіяла;
Не вмере кобзар, бо навіки
Його привітала.
Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть.

Праведная душе! Прийми мою
мову,
Немудру та щиру. Прийми,
привітай!
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоч на одно слово
Та про Україну мені заспівай.
Нехай усміхнеться серце на чужині,

Тече вода в сине море,
Та не витікає;
Шука козак свою долю,
А долі немає.
Пішов козак світ-за-очі;
Грає сине море,
Грає серце козацьке,
А дума говорить:
— Куди ти йдеш, не спитавшись?
На кого покинув
Батька, неньку старенькую,
Молоду дівчину?
На чужині не ті люди,

Хоть раз усміхнеться, дивлячись,
як ти
Всю славу козацьку, за словом
єдиним,

Переніс в убогу хату сироти.
Прилинь, сизий орле, бо я
одинокий
Сирота на світі, в чужому краю.
Дивлюся на море широке, глибоке,
Поплив би на той бік — човна
не дають.

Згадаю Енея, згадаю родину,
Згадаю, заплачу, як тая дитина.
А хвилі на той бік ідуть та ревуть.
А може, я й темний, нічого не бачу,
Злая доля, може, по тім боці
плаче, —

Сироту усюди люди осміють.
Нехай би сміялись, та там море
грає,
Там сонце, там місяць ясніше сія,
Там з вітром могила в степу
розмовляє,
Там не одинокий був би з нею й я.

Праведная душе! Прийми мою
мову,
Немудру та щиру. Прийми,
привітай!
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоч на одно
слово
Та про Україну мені заспівай.
(С.-Петербург
1838)

ДУМКА

Тяжко з ними жити;
Ні з ким буде поплакати,
Ні поговорити. —

Сидить козак на тім боці, —
Грає сине море.
Думав, доля зустрінеться, —
Спіткалося горе.
А журавлі летять собі
На той бік ключами.
Плаче козак — шляхи биті
Заросли тернами...

(С.-Петербург
1838)

ДУМКА

Тяжко, важко в світі жити
Сироті без роду:
Нема куди прихилиться, —
Хоч з гори та в воду!
Утопився б молоденький,
Щоб не нудить світом;
Утопився б, — тяжко жити,
А нема де дітись.
В того доля ходить полем,
Колоски збирає;
А моя десь, ледащиця,
За морем блукає.
Добре тому багатому:
Його люди знають;
А зо мною зустрінуться —
Мов не добачають.
Багатого губатого
Дівчина шанує;
Надо мною, сиротою,
Сміється, кепкує.
— Чи я ж тобі не вродливий,

Чи не в тебе вдався,
Чи не люблю тебе широ,
Чи з тебе сміявся?
Люби ж собі, мое серце,
Люби кого знаєш,
Та не смійся надо мною,
Як коли згадаєш.
А я піду на край світа...
На чужій сторонці
Найду кращу абс згину,
Як той лист на сонці. —
Пішов козак, сумуючи,
Нікого не кинув;
Шукав долі в чужім полі
Та там і загинув.
Умираючи, дивився,
Де сонечко сяє...
Тяжко, важко умирати
У чужому краю!

Гатчина
2 листопада 1838 року

*

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нащо стали на папері
Сумними рядами?..
Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?..
Бо вас лихо на світ на сміх
Породило,
Поливали сльози... Чом не
затопили,
Не винесли в море, не розмили
в полі?..
Не питали б люди, що в мене
болить?
Не питали б, за що проклиною
долю,
Чого нужу світом? — Нічого
робить! —
Не сказали б на сміх...

Квіти мої, діти!
Нащо вас кохав я, нащо доглядав?
Чи заплаче серце одно на всім
світі,
Як я з вами плакав?.. Може,
і вгадав...
Може, найдеться дівоче
Серце, карі очі,
Що заплачуть на сі думи —
Я більше не хочу...
Одну сльозу з очей карих —
І... пан над панамі!..

Думи мої, думи мої!
Лихо мені з вами!..

За карії оченята,
За чорнії брови
Серце рвалося, сміялось,
Виливало мову,
Виливало, як уміло,

За темнії ночі,
За вишневий сад зелений,
За ласки дівочі...
За степи та за могили,
Що на Україні,
Серце мліло, не хотіло
Співати на чужині...
Не хотілось в снігу, в лісі
Козацьку громаду
З булавами, з бунчугами
Збирати на пораду...
Нехай душі козацької
В Україні витають —
Там широко, там весело
Од краю до краю...
Як та воля, що минулась,
Дніпр широкий — море,
Степ і степ, ревуть пороги,
І могили — гори.
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля;
Там шляхтою, татарами
Засівала поле,
Засівала трупом поле,
Поки не остило...
Лягла спочить... А тим часом
Виросла могила,
А над нею орел чорний
Сторожем літає,
І про неї добрим людям
Кобзарі співають.
Все співають, як діялось,
Сліпі небораки, —
Бо дотепні... А я... а я
Тільки вмію плакати,
Тільки сльози за Україну...
А слова — немає...
А за лихо... Та цур йому!
Хто його не знає!..
А надто той, що дивиться
На людей душою —
Пекло йому на сім світі,
А на тім...

Журбою
Не накличу собі долі,
Коли так не маю.

Нехай злидні живуть три дні —
Я їх заховаю,
Заховаю змію люту
Коло свого серця,
Щоб вороги не бачили,
Як лихо сміється...
Нехай думка, як той ворон,
Літає та криче,
А серденько соловейком
Щебече та плаче
Нишком — люди не побачать
То й не засміються...
Не втирайте ж мої сльози,
Нехай собі ллються,
Чуже поле поливають
Щодня і щоночі,
Поки попи не засиплють
Чужим піском очі...
Отаке то... А що робить?
Журба не допоможе.
Хто ж сироті зазидує,
Карай того, боже!

Думи мо, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас —
Де ж мені вас діти?..
В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну,
Попідтинню, сиротами,
А я — тут загину.
Там найдете щире серце
І слово ласкаве,
Там найдете щиру правду,
А ще, може, й славу...

Привітай же, моя ненько!
Моя Україно!
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину!

(С.-Петербург
1839)

ПЕРЕБЕНДЯ

Перебендя старий, сліпий —
Хто його не знає?
Він усюди вештається
Та на кобзі грає.
А хто грає, того знають
І дякують люди.
Він їм тугу розганяє,
Хоть сам світом нудить.
Попідтинню, сіромаха,
І днює й ночує,
Нема йому в світі хати;
Недоля жартує
Над старою головою,
А йому байдуже;
Сяде собі, заспіває:
„Ой не шуми, луже!“
Заспіває та й згадає,
Що він сиротина,
Пожуриться, посумує,
Сидячи під тином.

Отакий то Перебендя,
Старий та химерний:
Заспіває про Чалого,
На Горлицю зверне;
З дівчатами на вигоні —
Гриця та веснянку,
А у шинку з парубками —
Сербина, Шинкарку;
З жонатими на бенкеті
(Де свекруха злая) —
Про тополю, лиху долю,
А потім — Угаю;
На базарі — про Лазаря,
Або, щоб те знали,
Тяжко, важко заспіває,
Як Січ руйнували.
Отакий то Перебендя,
Старий та химерний:
Заспіває, засміється,
А на сльози зверне.

Вітер віє, повіває,
По полю гуляє.
На могилі кобзар сидить
Та на кобзі грає.
Кругом його степ, як море
Широке, синіє;
За могилою могила,
А там — тільки мріє.

Сивий ус, стару чуприну
Вітер розвіває,
То приляже та послуха,
Як кобзар співає;
Як серце сміється, сліпі очі
плачуть...

Послуха... пові...
Старий заховавсь
В степу, на могилі, щоб ніхто не
бачив,
Щоб вітер по полю слова розмахав,
Щоб люди не чули — бо то боже
слово,
То серце по волі з богом розмовля,
То серце щебече господнюю
славу...

А думка край світа на хмарі гуля.
Орлом сизокрилим літає, ширяє,
Аж небо блакитне широкими б'є;
Спочине на сонці, його запитає,
Де воно ночує, як воно говорить,
Послухає моря, що воно говорить.
Спита чорну гору: — Чого ти
німа? —
І знову на небо, бо на землі горе,
Бо на їй, широкий, куточка нема
Тому, хто все знає, тому, хто все
чує:

Що море говорить, де сонце
ночує, —
Його на сім світі ніхто не прийма.
Один він між ними, як сонце
високе.

Його знають люди, бо носить
земля ...
А якби почули, що він, одинокий,
Співа на могилі, з морем
розмовля, —
На божеє слово вони б насміялись,
Дурним би назвали, од себе б
прогнали:
— Нехай понад морем, сказали б,
гуля! —

Добре еси, мій кобзарю,
Добре, батьку, робиш,
Що співати, розмовляти
На могилу ходиш!
Ходи собі, мій голубе,

Поки не заснуло
Твоє серце, та виспівай,
Щоб люди не чули.
А щоб тебе не цурались —
Потурай їм, брате!..
Скачи, враже, як пан каже:

На те він багатий.
Отакий то Перебендя,
Старий та химерний:
Заспіває весільної,
А на журбу зверне.
(С.-Петербург
1839)

КАТЕРИНА

Василию Андреевичу Жуковскому на память 22 Апреля 1838 года

I

Кохайтесь, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люди,
Роблять лихо з вами.
Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине;
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине...
Якби сама, ще б нічого,
А то й стара мати,
Що привела на світ божий,
Мусить погібати.
Серце в'яне, співаючи,
Коли знає за що;
Люди серця не побачать,
А скажуть — ледащо!
Кохайтесь ж, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люди,
Знущаються вами.

Не слухала Катерина
Ні батька, ні неньки,
Полюбила москалика,
Як знало серденько.
Полюбила молодого,
В садочок ходила,
Поки себе, свою долю
Там занастила.
Кличе мати вечеряти,
А донька не чує;
Де жартує з москаликом,
Там і заночує.
Не дві ночі карі очі
Любо цілувала,
Поки слава на все село
Недобрая стала.

Нехай собі тії люди
Що хотять говорять:
Вона любить, то й не чує,
Що вкралося горе.

Прийшли вісті недобрії —
В поход затрубили.
Пішов москаль в Туреччину;
Катрусю накрили.
Не зчулася, та й байдуже,
Що коса покрита:
За милого, як співати,
Любо й потужити.
Обіцявся чорнобривий,
Коли не загине,
Обіцявся вернутися, —
Тоді Катерина
Буде собі московкою,
Забудеться горе,
А поки що, нехай люди
Що хотять говорять.
Не журиться Катерина —
Слізеньки втирає,
Бо дівчата на улиці
Без неї співають.
Не журиться Катерина —
Вмиється сльозою,
Возьме відра, опівночі
Піде за водою,
Щоб вороги не бачили;
Прийде до криниці,
Стане собі під калину,
Заспіває Гриця.
Виспіває, вимовляє,
Аж калина плаче.
Вернулася — і раденька,
Що ніхто не бачив.
Не журиться Катерина
І гадки не має —

У новенькій хустиночці
В вікно виглядає.
Виглядає Катерина...
Минуло півроку;
Занудило коло серця,
Заколало в боку.
Нездужає Катерина,
Ледве, ледве дише...
Вичуняла — та в запічку
Дитину колише.
А жіночки лихо дзвонять,
Матері глузують,
Що москалі вертаються
Та в неї ночують.
— В тебе дочка чорнобрива,
Та ще й не єдина,
А муштрує у запічку
Московського сина.
Чорнобривого придбала...
Мабуть, сама вчила... —
Бодай же вас, цокотухи,
Та злидні побили,
Як ту матір, що вам на сміх
Сина породила!

Катерино, серце моє!
Лишенько з тобою!
Де ти в світі подінешся
З малим сиротою?
Хто питає, привітає
Без милого в світі?
Батько, мати — чужі люди,
Тяжко з ними жити!

Вичуняла Катерина;
Одсуне кватирку,
Поглядає на улицу,
Колише дитинку;
Поглядає — нема, нема...
Чи то ж і не буде?
Пішла б в садок поплакати,
Так дивляться люди.
Зайде сонце — Катерина
По садочку ходить,
На рученьках носить сина,
Очиці поводить:
— Отут з муштри виглядала,
Отут розмовляла,
А там... а там... сину, сину! —
Та й не доказала...

Зеленіють по садочку
Черешні та вишні;
Як і перше виходила,
Катерина вийшла.
Вийшла, та вже не співає,
Як перше співала,
Як москаля молодого
В вишник дожидала.
Не співає чорнобрива,
Клене свою долю.
А тим часом вороженьки
Чинять свою волю —
Кують речі недобрії.
Що має робити?
Якби милий чорнобривий,
Умів би спинити...
Так далеко чорнобривий,
Не чує, не бачить,
Як вороги сміються їй,
Як Катруся плаче.
Може, вбитий чорнобривий
За тихим Дунаєм;
А може — вже в Московщині
Другую кохає!
Ні, чорнявий не убитий,
Він живий, здоровий...
А де ж найде такі очі,
Такі чорні брови?
На край світа, в Московщині,
По тім боці моря —
Нема ніде Катерини;
Та здалась на горе!..
Вміла мати брови дати,
Карі оченята,
Та не вміла на сім світі
Щастя-долі дати.
А без долі біле личко —
Як квітка на полі:
Пече сонце, гойда вітер,
Рве всякий по волі.
Умивай же біле личко
Дрібними сльозами,
Бо вернулись москалики
Іншими шляхами.

II

Сидить батько кінець стола
На руки схилився;
Не дивиться на світ божий.
Тяжко зажурився.

Коло його стара мати
Сидить на ослоні,
За сльозами ледве, ледве
Вимовляє доні:
— Що весілля, доню моя?
А де ж твоя пара?
Де світилки з друженьками,
Старости, бояра?
В Московщині, доню моя!
Іди ж їх шукати,
Та не кажи добрим людям,
Що є в тебе мати.
Проклятий час-годинонька,
Що ти народилась!
Якби знала, до схід сонця
Була б утопила...
Здалась тоді б ти гадині,
Тепер — москалеві...
Доню моя, доню моя,
Цвіте мій рожевий!
Як ягідку, як пташечку,
Кохала, ростила
На лишенько... Доню моя,
Що ти народила?..
Оддячила!.. Іди ж, шукай
У Москві свекрухи.
Не слухала моїх речей,
То її послухай.
Іди, доню, знайди її,
Найди, привітайся,
Будь щаслива в чужих людях,
До нас не вертайся!
Не вертайся, дитя моє,
З далекого краю...
А хто ж мою головоньку
Без тебе сховає?
Хто заплаче надо мною,
Як рідна дитина?
Хто посадить на могилі
Червону калину?
Хто без тебе грішну душу
Поминати буде?
Доню моя, доню моя,
Дитя моє любе!
Іди од нас!.. —

Ледве, ледве

Поблагословила:
— Бог з тобою! — та як мертва
На діл повалилась...

Обізвався старий батько:
— Чого ждеш, небого? —
Заридала Катерина,
Та бух йому в ноги:
— Прости мені, мій батечку,
Що я наробила!
Прости мені, мій голубе,
Мій соколе милий!
— Нехай тебе бог прощає
Та добрії люди;
Молись богу та йди собі
Мені легше буде. —

Ледве встала, поклонилась,
Вийшла мовчки з хати;
Осталися сиротами
Старий батько й мати.
Пішла в садок у вишневий,
Богу помолилась,
Взяла землі під вишнею,
На хрест почепила;
Промовила: — Не вернуса!
В далекому краю,
Є чужу землю, чужі люди
Мене заховають;
А своєї ся крихотка
Надо мною ляже
Та про долю, моє горе,
Чужим людям скаже...
Не розказуй, голубонько,
Де б не заховали,
Щоб грішної на сім світі
Люди не займали.
Ти не скажеш... Ось хто скаже,
Що я його мати!
Боже ти мій!.. лихо моє!
Де мені сховатись?
Заховаюсь, дитя моє,
Сама під водою,
А ти гріх мій спокутуєш
В людях сиротою,
Безбатченком!.. —

Пішла селом,

Плаче Катерина;
На голові хустиночка,
На руках дитина.
Вийшла з села — серце мліє;
Назад подивилась,
Покивала головою
Та й заголосила.

Як тополя, стала в полі
При битій дорозі;
Як роса та до схід сонця,
Покапали сльози.
За сльозами за гіркими
І світа не бачить,
Тільки сина пригортає,
Цілує та плаче.
А воно, як ангелятко,
Нічого не знає,
Маленькими ручицями
Пазухи шукає.

Сіло сонце, зза діброви
Небо червоніє;
Утерлася, повернулася,
Пішла... тільки мріє.
В селі довго говорили
Дечого багато,
Та не чули вже тих речей
Ні батько, ні мати...

Отаке то на сім світі
Роблять людям люди!
Того в'яжуть, того ріжуть,
Той сам себе губить...
А за віщо? Святий знає.
Світ, бачся, широкий,
Та нема де прихилитись
В світі самотнім.
Тому доля запродала
Од краю до краю,
А другому оставила
Те, де заховують.
Де ж ті люди, де ж ті добрі,
Що серце збиралось
З ними жити, їх любити?
Пропали, пропали!

Єсть на світі доля,
А хто її знає?
Єсть на світі воля,
А хто її має?
Єсть люди на світі —
Сріблом-злотом сяють,
Здається, панують,
А долі не знають, —
Ні долі, ні волі!
З нудьгою та з горем
Жупан надівають,
А плакати — сором.
Возьміть срібло-злото

Та будьте багаті,
А я візьму сльози —
Лихо виливати;
Затоплю недолю
Дрібними сльозами,
Затопчу невольою
Босими ногами!
Тоді я веселий,
Тоді я багатий,
Як буде серденько
По волі гуляти!

III

Кричать сови, спить діброва,
Зірочки сіяють;
Понад шляхом, щирцею,
Ховрашки гуляють.
Спочивають добрі люди;
Що кого втомило:
Кого — щастя, кого — сльози,
Все нічка покрила.
Всіх покрила темнісінька,
Як діточок мати;
Де ж Катрусю пригорнула:
Чи в лісі, чи в хаті?
Чи на полі під копою
Сина забавляє,
Чи в діброві спід колоди
Вовка виглядає?
Бодай же вас, чорні брови,
Нікому не мати,
Коли за вас таке лихо
Треба одбувати!
А що далі спіткається?
Буде лихо, буде!
Зустрінуться жовті піски
І чужії люди;
Зустрінесться зима люта...
А той — чи зустріне,
Що пізнає Катерину,
Привітає сина?
З ним забула б чорнобрива
Шляхи, піски, горе:
Він, як мати, привітає,
Як брат, заговорить...

Побачимо, почувемо...
А поки — спочину
Та тим часом розпитаю
Шлях на Московщину.

Далекий шлях, пани-брати,
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колись —
Щоб його не мірять!..
Розказав би про те лихо,
Та чи то ж повірять?
— Бреше скажуть, сякий-такий!
(Звичайне, не в очі),
А так тільки псує мову
Та людей морочить. —
Правда ваша, правда, люди!
Та й нащо те знати,
Що сльозами перед вами
Буду виливати?
Нащо воно? У всякого
І свого чимало...
Щур же йому!.. А тим часом
Кете лиш кресало
Та тютюну, щоб, знаєте,
Дома не журились.
А то лихо розказувать,
Щоб бридке приснилось!
Нехай його лихий візьме!
Лучче ж поміркую,
Де то моя Катерина
З Івасем мандрує.

За Києвом та за Дніпром,
Попід темним гаєм,
Ідуть шляхом чумаченьки,
П'юга ча співають.
Іде шляхом молодича,
Мусить бути з прощі.
Чого ж смутна, невесела,
Заплакані очі?
У латаній свитиночці,
На плечах торбина,
В руці ціпок, а на другій —
Заснула дитина.
Зустрілася з чумаками,
Закрила дитину,
Питається: — Люди добрі,
Де шлях в Московщину?
— В Московщину? Оцей самий.
Далеко, небого?
— В саму Москву. Христа ради,
Дайте на дорогу! —
Бере шага, аж труситься:
Тяжко його брати!..

Та й навіщо?.. А дитина?
Вона ж його мати!..
Заплакала, пішла шляхом,
В Броварях спочила
Та синові за гіркого
Медяник купила.
Довго, довго, сердешная,
Все йшла та питає;
Було й таке, що під тином
З сином ночувала...

Бач, на що здалися карі оченята:
Щоб під чужим тином сльози
випливають!
Отож то дивіться та кайтесь,
дівчата
Щоб не довелося москаля шукать,
Щоб не довелося, як Катря шукає...
Тоді не питайте, за що люди лають,
За що не пускають в хату ночувать.

Не питайте, чорнобриві,
Бо люди не знають;
Кого бог кара на світі,
То й вони карають...
Люди гнутьсь, як ті лози,
Куди вітер віє.
Сиротині сонце світить
(Світить, та не гріє) —
Люди б сонце заступили,
Якби мали силу,
Щоб сироті не світило,
Сльози не сушило.
А за віщо, боже милий!
За що світом нудить?
Що зробила вона людям,
Чого хотять люди?
Щоб плакала!.. Серце моє!
Не плач, Катерино,
Не показуй людям сльози,
Терпи до загиби!
А щоб личко не марніло
З чорними бровами, —
До схід сонця в темнім лісі
Умийся сльозами.
Умиєшся — не побачать,
То й не засміються;
А серденько одпочине,
Поки сльози ллються.

— Осьде воно, подивися!
Де ж ти? заховався?
Утік!.. нема!.. Сина, сина
Батько одцурався!
Боже ти мій!.. Дитя мсе!
Де дінусь з тобою?
Москалики! голубочки!
Возьміть за собою;
Не цурайтесь, лебедики:
Воно сиротина;
Возьміть його та оддайте
Старшому за сина.
Возьміть його... Бо покину,
Як батько покинув, —
Бодай його не кидала
Лихая година!..
Гріхом тебе на світ божий
Мати породила;
Виростає же на сміх людям! —
На шлях положила.
— Оставайся шукать батька,
А я вже шукала... —
Та в ліс з шляху, як навісна!
А дитя осталося,
Плаче бідне... А москалям
Байдуже; минули.
Воно й добре; та на лихо
Лісничі почули.

Біга Катря боса лісом,
Біга та голосить;
То проклина свого Йвана,
То плаче, то просить.
Вибігає на возлісся;
Кругом подивилась —
Та в яр... біжить... серед ставу
Мовчки опинилась.
— Прийми, боже, мою душу,
А ти — моє тіло! —
Шубовств в воду!.. Попід льодом
Геть загуркотіло.

Чорнобрива Катерина
Найшла, що шукала.
Дунув вітер понад ставом —
І сліду не стало.

То не вітер, то не буйний,
Що дуба ламає;
То не лихо, то не тяжке,
Що мати вмирає;

Не сироти малі діти,
Що нььку сховали:
Їм зосталась добра слава,
Могила зосталась.
Засміються злії люди
Малій сиротині, —
Вилле сльози на могилу —
Серденько спочине.
А тому, тому на світі,
Що йому зосталось,
Кого батько і не бачив,
Мати одцуралась?
Що зосталось байстрюкові?
Хто з ним заговорить?..
Ні родини, ні хатини;
Шляхи, піски, горе...
Панське личко, чорні брови...
Нащо? Щоб пізнали!
Змалювала, не сховала...
Бодай полиняли!

v

Ішов кобзар до Києва
Та сів спочивати.
Торбинками обвішаний
Його повожатий.
Мале дитя коло його
На сонці куняє,
А тим часом старий кобзар
І суса співає.
Хто йде, іде — не минає:
Хто бублик, хто гроші;
Хто старому, а дівчата
Шажок міхоноші.
Задивляться чорноброві —
І босе і голе.
— Дала, кажуть, бровенята,
Та не дала долі! —

Іде шляхом до Києва
Берлин шестернею,
А в берліні господиня
З паном і сім'єю.
Опинився против старців —
Курява лягає.
Побіг Івась, бо з віконця
Рукою махає.
Дає гроші Івасеві,
Дивується пані.

А пан глянув... одвернувся...
Пізнав, препоганий,
Пізнав тії карі очі,
Чорні бровенята...
Пізнав батько свого сина,
Та не хоче взяти.
Пита пані, як зоветься?
— Івась. — Какой милый! —

Берлин рушив, а Івася
Курява покрила...
Полічили, що достали,
Встали сіромахи,
Помолились на схід сонця,
Пішли понад шляхом.
(С.-Петербург
1838)

ТОПОЛЯ

По діброві вітер вие,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу
Стан високий, лист широкий
Марне зеленіє;
Кругом поле, як те море
Широке, синіє.
Чумак іде, подивиться
Та й голову схилить;
Чабан вранці з сопілкою
Сяде на могилі,
Подивиться — серце ние:
Кругом ні билини!
Одна, одна, як сирота
На чужині, гине!

Хто ж викохав тонку, гнучку
В степу погибати?
Постривайте, все розкажу.
Слухайте ж, дівчата!

Полюбила чорноброва
Козака дівчина,
Полюбила — не спинила:
Пішов — та й загинув...
Якби знала, що покине,
Була б не любила;
Якби знала, що загине,
Була б не пустила;
Якби знала — не ходила б
Пізно за водою,
Не стояла б до півночі
З милим під вербою;
Якби знала!..

І то лихо —
Попереду знати,
Що нам в світі зустрінеться...

Не знайте, дівчата!
Не питаєте свою долю!..
Само серце знає,
Кого любить. Нехай в'яне,
Поки закопають.
Бо не довго чорнобриві,
Карі оченята,
Біле личко червоніє —
Не довго, дівчата!
До полудня — та й зав'яне,
Брови полиняють...
Кохайтесь ж, любіться,
Як серденько знає.

Защербече соловейко
В лузі на калині,
Заспіває козаченько,
Ходя по долині.
Виспівує, поки вийде
Чорнобрива з хати,
А він її запитає:
— Чи не біла мати? —
Стануть собі, обіймуться;
Співа соловейко;
Послухають, розійдуться —
Обоє раденькі...
Ніхто того не побачить,
Ніхто не питає:
— Де ти була, що робила? —
Сама собі знає...
Любилася, кохалася,
А серденько ніло:
Чуло серце недоленку,
Сказати не вміло.
Не сказало — осталася,
День і ніч воркує,
Як голубка без голуба,
А ніхто не чує...

Не щебече соловейко
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою;
Не співає, — сиротою
Білим світом нудить.
Без милого батько, мати —
Як чужії люди;
Без милого сонце світить —
Як ворог сміється;
Без милого скрізь могила...
А серденько б'ється.

Минув і рік, минув другий, —
Козака немає;
Сохне вона, як квіточка;
Мати не питає:
— Чого в'янеш, моя доню? —
Стара не спитала,
За сивого, багатого
Тихенько єднала.
— Иди, доню! — каже мати, —
Не вік дівувати.
Він багатий, одинокий —
Будеш панувати.
— Не хочу я панувати,
Не піду я, мамо!
Рушниками, що придбала,
Спусти мене в яму.
Нехай попи заспівають,
А дружки заплачуть:
Легше, мамо, в труні лежать,
Ніж його побачить. —

Не слухала стара мати,
Робила, що знала, —
Дивилася чорнобрива,
Сохла і мовчала.
Пішла вночі до ворожки,
Щоб поворожити —
Чи довго їй одинокій
На сім світі жити?..
— Бабусенько, голубонько,
Серце моє, ненько!
Скажи мені щирю правду:
Де милий - серденько?
Чи жив, здоров? Чи він любить?
Чи забув - покинув?
Скажи ж мені, де мій милий?
Край світа полину!
Бабусенько, голубонько!
Скажи, бо (ти) знаєш...

Мене мати хоче дати
За старого заміж.
Любить його, моя сиза,
Серце не навчити.
Пішла б же я утопилася —
Жаль душу згубити...
Коли не жив чорнобривий, —
Зроби, моя пташко,
Щоб додому не вернулася...
Тяжко мені, тяжко!
Там старий жде з старостами...
Скажи ж мою долю!
— Добре, доню! Спочинь трошки...
Чини ж мою волю.
Сама колись дівувала —
Тее лихо знаю;
Минулося — навчилася:
Людям помагаю.
Твою долю, моя доню,
Позаторік знала,
Позаторік і зілячка
Для того придбала. —

Пішла стара, мов каламар
Достала з полиці.
— Ось на тобі сього дива.
Піди до криниці,
Поки півні не співали,
Умийся водою,
Випий трошки сього зілля —
Все лихо загоїть.
Вип'єш — біжи якомога;
Що б там не кричало,
Не оглянься, поки станеш
Аж там, де прощалась.
Одпочинеш; а як стане
Місяць серед неба,
Випий ще раз; не приїде —
Втретє випить треба.
За перший раз, як за той рік,
Будеш ти такою;
А за другий — серед степу
Тупне кінь ногою:
Коли живий козаченько,
То зараз прибуде...
А за третій, моя доню!
Не питай, що буде...
Та ще, чуєш, не хрестися,
Бо все піде в воду...
Тепер же йди, подивися
На торішню вроду. —

Взяла зілля, поклонилась:
— Спасибі, бабусю! —
Вийшла з хати: — Чи йти, чи ні?..
Ні! вже не вернуся! —
Прийшла... Вмилася, напилася,
Тихо усмінулася,
Вдруге, втретє напилася
І не оглянулася.
Полетіла, мов на крилах,
Серед степу пала...
Пала, стала, заплакала
І... і заспівала.

„Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!
Рости, рости, тополенько,
Все вгору та вгору!
Рости гнучка та висока
До самої хмари, —
Спитай бога, чи діжду я,
Чи не діжду пари?
Рости, рости, подивися
За синєє море:
По тім боці — моя доля,
По сім боці — горе.
Там десь милий, чорнобривий
Співає, гуляє,
А я плачу, літа трачу,
Його виглядаю.
Скажи йому, моє серце,
Що сміються люди;

Нащо мені чорні брови,
Нащо карі очі,
Нащо літа молодії,
Веселі, дівочі?
Літа мої молодії
Марно пропадають,
Очі плачуть, чорні брови
Од вітру линяють.
Серце в'яне, нудить світом,
Як пташка без волі...
Нащо ж мені краса моя,
Коли нема долі?
Тяжко мені сиротою

Скажи йому, що загину,
Коли не прибуде!
Сама хоче мене мати
В землю заховати...
А хто ж її головоньку
Буде доглядати?
Хто догляне, розпитає,
На старість pomoже?
Мамо моя!.. доле моя!..
Боже милий, боже!..

Подивися, тополенько!
Як нема — заплачеш
До схід сонця, ранісінько,
Щоб ніхто не бачив...
Рости ж, серце - тополенько,
Все вгору та вгору!
Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!“

Отак тая чорнобрива
Плакала, співала...
І надиво серед поля
Тополею стала.

По діброві вітер вие,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

(С.-Петербург
1839)

ДУМКА

На сім світі жити;
Свої люди — як чужії,
Ні з ким говорити.
Нема кому розпитати,
Чого плачуть очі;
Нема кому розказати,
Чого серце хоче,
Чого серце, як голубка,
День і ніч воркує;
Ніхто його не питає,
Не знає, не чує.
Чужі люди не питають —
Та й нащо питати?

Нехай плаче сиротина,
Нехай літа тратить...
Плач же, серце, плачте, очі,
Поки не заснули,
Голосніше, жалібніше,
Щоб вітри почули,

Щоб понесли буйнесенькі
За синєє море
Чорнявому зрадливому
На лютее горе.
(С.-Петербург
1839)

ГАЙДАМАКИ

Поема

Василію Івановичу Григоровичу на пам'ять 22-го Апреля 1838 года

(Уривки)

Все йде, все минає — і краю
немає...
Куди ж воно ділось? Відкіля
взялось?
І дурень і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... Одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше
вставало,
І зорі червоні, як перше плили,
Попливуть і потім; і ти, білолиций,
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивиться в жолобок,
криницю
І в море безкрає і будеш сіять,
Як над Вавилоном, над його
садами
І над тим, що буде з нашими
синами.
Ти вічний без краю!.. Люблю
розмовлять,
Як з братом, з сестрою, розмовлять
з тобою,
Співать тобі думу, що ти ж
нашептав.
Порай мені ще раз, де дітись
з журбою?
Я не одинокий, я не сирота:
Єсть у мене діти, та де їх подіти?
Заховать з собою? — Гріх: душа
жива.
А може, їй легше буде на тім світі,
Як хто прочитає ті сльози-слова,

Що так вона щиро колись
вилувала,
Що так вона нишком над ними
ридала.
Ні, не заховаю, бо душа жива.
Як небо блакитне — нема йому
краю, —
Так душі почину і краю немає.
А де вона буде? Химерні слова!!
Згадай же хтонебудь її на сім
світі, —
Безславному тяжко сей світ
покидать.
Згадайте, дівчата, вам треба
згадать!
Вона вас любила, рожеві квіти,
І про вашу долю любила співать.
Поки сонце встане, спочивайте,
діти.
А я поміркую, ватажка де взять.
Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля!
Ідїть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі.
Сини мої невеликі,
Нерозумні діти!
Хто вас щиро без матері
Привітає в світі?
Сини мої! орли мої!
Летіть в Україну, —
Хоч і лихо зустрінеться,
Так не на чужині.
Там найдеться душа щира,

Не дасть погибати;
А тут... а тут... тяжко, діти!
Коли пустять в хату,
То, зустрівши, насміються, —
Такі, бачте, люди:
Все письменні, друковані,
Сонце навіть гудять:
— Не відтіля, каже, сходить,
Та не так і світить;
Отак, каже, було б треба... —
Що маєш робити?
Треба слухать; може й справді
Не так сонце сходить,
Як письменні начитали...
Розумні та й годі!
А що ж на вас вони скажуть?
Знаю вашу славу!
Поглузують, покепкують
Та й кинуть під лаву.
— Нехай, скажуть, спочивають,
Поки батько встане
Та розкаже по-нашому
Про свої гетьмани.
А то дурень розкаже
Мертвими словами
Та якогось то Ярему
Веде перед нами
У постолах. Дурень! дурень!
Били, а не вчили.
Од козацтва, од гетьманства
Високі могили —
Більш нічого не осталося,
Та й ті розривають.
А він хоче, щоб слухали,
Як старці співають.
Дарма праця, пане - брате:
Коли хочеш грошей,
Та ще й слави, того дива,
Співай про Матрьошу,
Про Парашу, радість нашу,
Султан, паркет, шпори.
От де слава!! А то співа:
„Грає синє море“,
А сам плаче; за тобою
І твоя громада
У сіряках!.. — Правда, мудрі!
Спасибі за раду!
Теплий кожух, тільки шкода —
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.

Вибачайте!.. Кричіть собі,
Я слухать не буду
Та й до себе не покличу:
Ви розумні люди,
А я дурень; один собі
У моїй хатині
Заспіваю, заридаю,
Як мала дитина.
Заспіваю — море грає,
Вітер повіває,
Степ чорніє, і могила
З вітром розмовляє.
Заспіваю — розвернулась
Висока могила;
Аж до моря запорожці
Степ широкий крили;
Отамани на вороних
Перед бунчугами
Вигравають... А пороги
Між очеретами
Ревуть, стогнуть, розсердились,
Щось страшно співають.
Послухаю, пожурюся,
У старих питаю:
— Чого, батьки, сумуєте?
— Невесело, сину!
Дніпро на нас розсердився,
Плаче Україна... —
І я плачу; а тим часом
Пишними рядами
Виступають отамани,
Сотники з панами
І гетьмани; всі в золоті
У мою хатину
Прийшли, сіли коло мене
І про Україну
Розмовляють, розказують,
Як Січ будували,
Як козаки на байдаках
Пороги минали,
Як гуляли по синьому,
Грілися в Скутарі
Та як, люльки закуривши
В Польщі на пожарі,
В Україну верталися,
Як бенкетували.
— Грай, кобзарю! Лий,
шинкарю! —
Козаки гукали.
Щинкар знає, наливає
І не схаменеться;

Кобзар вшкварив, а козаки —
Аж Хортиця гнеться —
Метелиці та гопака
Гуртом оддирають;
Кухоль ходить, переходить,
Так і висихає.
— Гуляй, пане, без жупана!
Гуляй, вітре, полем!
Грай, кобзарю, лий, шинкарю,
Поки встане доля! —
Взявшись в боки, навприсідки
Парубки з дідами:
— Отак, діти! Добре, діти!
Будете панамі! —
Отамани на бенкеті,
Неначе на раді,
Похожають, розмовляють...
Вельможна громада
Не втерпіла, ударила
Старими ногами.
А я дивлюсь, поглядаю,
Сміюся сльозами.

Дивлюся, сміюся, дрібні утираю...
Я не одинокий, є з ким в світі
жизь!
У моїй хатині, як в степу безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить;
У моїй хатині сине море грає,
Могила сумує, тополя шумить,
Тихесенько Гриця дівчина
співає, —
Я не одинокий, є з ким вік дожить!

От де моє добро, гроші,
От де моя слава!
А за раду — спасибі вам,
За раду лукаву.
Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова,
Щоб вилить журбу, сльози.
Бувайте здорові!
Піду синів випровожать
В далеку дорогу.
Нехай ідуть! Може, найдуть
Козака старого,
Що привіта моїх діток
Старими сльозами.
Буде з мене. Скажу ще раз:
Пан я над панамі!

Отак, сидя в кінці стола,
Міркую, гадаю:
Кого просить? Хто поведе?
Надворі світає;
Погас місяць, горить сонце.
Гайдамаки встали,
Помолились, одяглися,
Кругом мене стали.
Сумно, сумно, як сироти,
Мовчки похилились:
— Благослови, кажуть, батьку,
Поки маєм силу,
Благослови шукать долю
На широком світі. —
Постривайте... Світ — не хата,
А ви малі діти,
Нерозумні. Хто ватажком
Піде перед вами?
Хто проведе? Лихо, діти,
Лихо мені з вами!
Викохав вас, вигодував,
Виросли чималі,
Йдете в люди, а там тепер
Все письменно стало.
Вибачайте, що не вивчив,
Бо й мене, хоч били,
Добре били, а багато
Дечому навчили!
Тма, мна знаю, а оксію
Не втну таки й досі.
Що ж вам скажуть? Ходім, сини,
Ходімо, попросим!
Єсть у мене щирий батько
(Рідного немає) —
Дасть він мені раду з вами,
Бо сам здоров знає,
Як то тяжко блукать в світі
Сироті без роду;
А до того — душа щира,
Козацького роду!..
Не одцуравсь того слова,
Що мати співала,
Як малого повивала,
З малим розмовляла.
Не одцуравсь того слова,
Що про Україну
Сліпий старець, сумуючи,
Співає під тиню.
Любить її, думу правди,
Козацькою славу,
Любить її! Ходім, сини,

На раду ласкаву.
Якби не він спіткав мене
При лихій годині,
Давно б досі заховали
В снігу на чужині;
Заховали б та й сказали:
— Так, якесь ледащо... —
Тяжко, важко нудить світом,
Не знаючи за що.
Минулося, щоб не снилось!..
Ходімо, хлоп'ята!
Коли мені на чужині

„У гаю, гаю
Вітру немає;
Місяць високо,
Зірочки сяють.
Вийди, серденько, —
Я виглядаю;
Хоч на годину,
Моя рибчино!
Виглянь, голубко,
Та поворкуем,
Та посумуем;
Бо я далеко
Сю ніч маюдрую.
Виглянь же, пташко,
Моє серденько,
Поки близенько,
Та поворкуем...
Ох, тяжко, важко!“

Отак, ходя понід гаєм,
Ярема співає,
Виглядає; а Оксани
Немає, немає.
Зорі сяють; серед неба
Горить білолиций;
Верба слуха соловейка,
Дивиться в криницю;
На калині, над водою,
Так і виливає,
Неначе зна, що дівчину
Козак виглядає.
А Ярема по долині
Ледве, ледве ходить,
Не дивиться, не слухає...
— Нащо мені врода,
Коли немає долі, нема талану?

Не дав погібати,
То й вас прийме, привітає,
Як свою дитину.
А од його, помолівшись,
Гайда в Україну!

Добрідень же, тату, в хату,
На твоїм порозу,
Благослови моїх діток
В далеку дорогу.
(С.-Петербург
1841 квітня 7)

ТИТАР

Літа молодії марно пропадуть.
Один я на світі без роду, і доля —
Стеблина - билина на чужому полі.
Стеблину - билину вітри рознесуть:
Так і мене люди не знають, де діти.
За що ж одцурались? Що я сирота.
Одно було серце, одно на всім

світі,
Одна душа щира, та бачу, що й та,
Що й та одцуралась. —

І хлинули сльози.
Поплакав сердега, утер рукавом.
— Оставайсь здорова. В далекій
дорозі

Найду або долю, або за Дніпром
Ляжу головою... А ти не заплачеш,
А ти не побачиш, як ворон клює
Ті карії очі, ті очі козачі,
Що ти цілувала, серденько моє!
Забудь мої сльози, забудь

сиротину,
Забудь, що клялася, — другого
шукай!

Я тобі не пара; я в сірій свитині,
А ти — титарівна. Крашого
вітай, —

Вітай, кого знаєш... така моя доля.
Забудь мене, пташко, забудь, не
журись.

А коли почуєш, що на чужім полі
Поляг головою, — нишком
помолись.

Одна, серце, на всім світі
Хоч ти помолися! —

Та й заплакав сіромаха,
На кий похилившись.
Плаче собі тихесенько...
Шелест!.. Коли гляне:
Попід гаєм, мов ласочка,
Крадеться Оксана.
Забув, побіг, обнялися...
— Серце! — та й зомліли.
Довго, довго тільки: — Серце! —
Та й знову німіли.
— Годі, пташко!

— Ще трошечки,

Ще... ще... сизокрилий!
Вийми душу!.. Ще раз... ще раз...
Ох, як я втомилась!
— Одпочинь, моя ти зоре!
Ти з неба злетіла! —
Послав свитку. Як ясочка,
Усміхнулась, сіла.
— Сідай же й ти коло мене. —
Сів, та й обнялися.
— Серце моє, зоре моя,
Де це ти зоріла?
— Я сьогодні забарилась:
Батько занедужав, —
Коло його все поралась...
— А мене й байдуже?
— Який бо ти, їй же богу! —
І сльози блиснули.
— Не плач, серце, я жартую.
— Жарти! —

Усміхнулась.

Прихилилась головою
Та й ніби заснула.
— Бач, Оксано, я жартую,
А ти й справді плачеш.
Ну, не плач же, глянь на мене:
Завтра не побачиш.
Завтра буду я далеко,
Далеко, Оксано...
Завтра вночі у Чигрині
Свячений достану.
Дасть він мені срібло - злото,
Дасть він мені славу;
Одягну тебе, обую,
Посажу, як паву, —
На дзиглику, як гетьманшу,
Та й дивитись буду...
Поки не вмру — дивитимусь.
— А може й забудеш?
Розбагатієш, у Київ

Поїдеш з панамі,
Найдеш собі шляхтяночку,
Забудеш Оксану!
— Хіба краща є за тебе?
— Може й є — не знаю.
— Гнівиш бога, моє серце:
Кращої немає!
Ні на небі, ні за небом,
Ні за синім морем —
Нема кращої за тебе!
— Що се ти говориш?
Схаменися.

— Правду, рибко! —

Та й знову, та й знову.
Довго вони, як бачите,
Між мови - розмови
Цілувались, обнімались
З усієї сили;
То плакали, то божились,
То ще раз божились.
Їй Ярема розказував,
Як жить вони будуть
Укупочці, як золото
І долю добуде,
Як виріжуть гайдамаки
Ляхів в Україні,
Як він буде панувати,
Коли не загине.
Аж обридло слухаючи,
Далєбі, дівчата!
— Ото який! Мов і справді
Обридло! —

А мати

Або батько як побачать,
Що ви, мої любі,
Таке диво читаете, —
Гріха на всю губу!
Тоді, тоді... та цур йому,
А дуже цікаве!
А надто вам розказать би,
Як козак чорнявий
Під вербою, над водою,
Обнявшись, сумує;
А Оксана, як голубка,
Воркує, цілує.
То заплаче, то зомліє,
Головоньку схилить:
— Серце моє, доле моя!
Соколе мій милий!
Мій!.. — Аж верби нагинались
Слухатъ тую мову.

Ото мова! Не розкажу,
Мої чорноброві,
Не розкажу против ночі,
А то ще присниться.
Нехай собі розійдуться
Так, як і зійшлися —
Тихесенько, гарнесенько.

Щоб ніхто не бачив
Ні дівочі дрібні сльози,
Ні щирі козачі.
Нехай собі... Може, ще раз
Вони на сім світі
Зустрінуться... Побачимо...
— — — — —

СВЯТО В ЧИГИРИНІ

Гетьмани, гетьмани, якби то ви
встали,
Встали, подивились на той
Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не
пізнали
Козацької слави убогих руїн.

Базари, де військо, як море
червоне,
Перед бунчугами, бувало, горить,
А ясновельможний на воронім коні
Блисне булавою — море закипить...
Закипить — і розлилося
Степами, ярами;
Лихо мліє перед ними...
А за козаками...
Та що й казать?.. Минулося;
А те, що минуло,
Не згадуйте, пани-брати,
Бо щоб не почувли...
Та й що з того, що згадаєш?
Згадаєш — заплачеш.
Ну, хоч глянем на Чигирин,
Колись то козачий.

Ізза лісу, зза туману,
Місяць випливає;
Червоніє, круглолиций,
Горить, а не сяє;
Неначе зна, що не треба
Людям його світу,
Що пожари Україну
Нагріють, освітять.
І смерклося, а в Чигрині,
Як у домовині,
Сумно, сумно. (Отак було
По всій Україні

Против ночі маковія,
Як ножі святили.)
Людей не чуть; через базар
Кажан костокрилий
Перелетить; на вигоні
Сова завиває.
А де ж люди?.. Над Тясмином,
У темному гаю,
Зібралися; старий, малий,
Убогий, багатий
Поеднались, — дожидають
Великого свята.

Попід дібровою стоять
Вози залізної тарані:
То щедрої гостинець пані.
Уміла що кому давать,
Нівроку їй, нехай царствує,
Нехай не вадить, як не чує!
Поміж возами ніде статъ:
Неначе в ірій, налетіло
З Смілянщини, з Чигирина
Просте козацтво, старшина, --
На певне діло налетіли.
Козацьке панство похожає
В киреях чорних, як один,
Тихенько, ходя, розмовляє
І поглядає на Чигрин.

Старшина первий

Старий Головатий щось дуже
коверзує.

Старшина другий

Мудра голова, сидить собі в ху-
торі, ніби не знає нічого, а дивиш-
ся — скрізь Головатий. — Коли
сам, каже, не повершу, то синові
передам.

Старшина третій

Та й син же штука! Я вчора зустрівся з Залізником; таке розказує про його, що цур йому! — Кошовим, каже, буде, та й годі; а може, ще й гетьманом, коли тее...

Старшина другий

А Гонга нащо? А Залізник? До Гонти сама... сама писала: — Коли, каже...

Старшина первий

Цитьте лишень! Здається, дзвонять!

Старшина другий

Та ні, то люди гомонять.

Старшина первий

Гомонять, поки ляхи почують. Ох, старі голови та розумні! Химерять, химерять, та й зроблять з лемеша швайку. Де можна лантух, там торби не треба. Купили хрину — треба з'їсти; плачте, очі, хоч повилазьте: бачили, що купували; грошам не пропадуть! А то думають, думають, ні вголос, ні мовчки; а ляхи догадаються — от тобі й пшик! Що там за рада? чом вони не дзвонять? Чим спиниш народ, щоб не гомонів? Не десять душ, а слава богу, вся Смілянщина, коли не вся Україна. Он, чуєте? співають.

Старшина третій

Справді, співа щось; піду спиню.

Старшина первий

Не спиняй! Нехай собі співає, аби неголосно.

Старшина другий

Ото, мабуть, Волох! Не втерпів таки старий дурень; треба, та й годі!

Старшина третій

А мудро співає! Коли не послухаєш, усе іншу. Підкрадьмось, братці, та послухаєм; а тим часом задзвонять.

Старшина первий
і другий

А що ж? То й ходімо!

Старшина третій

Добре, ходімо!

(Старшини нишком стали за дубом, а під дубом сидить сліпий кобзар; кругом його запорожці і гайдамаки. Кобзар співає з повагою і неголосно.)

„Ой волохи, волохи,
Вас осталося трохи;
І ви, молдавани,
Тепер ви не пани:
Ваші господарі —
Наймита татарам,
Турецьким султанам.
В кайданах, в кайданах!
Годі ж, не журіться!
Гарно помоліться,
Братайтеся з нами,
З нами, козаками;
Згадайте Богдана,
Старого гетьмана;
Будете панями,
Та, як ми, з ножами,
З ножами святими,
Та з батьком Максимом
Сю ніч погуляем,
Ляхів погойдаєм,
Та так погуляем,
Що аж пекло засміється,
Земля затрясється,
Небо запалає...
Добре погуляем!”

Запорожець

Добре погуляем! Правду старий співа, як не бреше. А що б то з його за кобзар був, якби не волох!

Кобзар

Та я й не волох — так тільки: був колись у Волощині, а люди й зовуть Волохом — сам не знаю за що.

Запорожець

Ну, та дарма. Утни ще якунебудь! Ану лишень про батька Максима ушквар.

Гайдамака

Та не голосно, щоб не почула старшина.

Запорожець

А що нам ваша старшина? Почує, так послуха, коли має чим слухати, та й годі. У нас один старшина — батько Максим; а він як почує, то ще карбованця дасть. Співай, старче божий, не слухай його.

Гайдамака

Та воно так, чоловіче; я це й сам знаю, та ось що: не так пани, як підпанки, або — поки сонце зійде, то роса очі виїсть.

Запорожець

Брехня! Співай, старче божий, яку знаєш, а то й дзвона не діждемо — поснемо.

Гуртом

Справді, поснемо. Співай якунебудь!

Кобзар (співає)

„Літа орел, літа сизий
Попід небесами;
Гуля Максим, гуля батько
Степами, лісами.
Ой літає орел сизий,
А за ним орлята;
Гуля Максим, гуля батько,
А за ним хлоп'ята.

Запорожці ті хлоп'ята,
Сини його, діти.
Поміркує, загадає,
Чи бити, чи пити,
Чи танцювать, то й ушкварять,
Аж земля трясеться.
Заспіває — заспівають,
Аж лихо сміється.
Горілку, мед не чаркою —
Поставцем черкає,
А ворога, заплющившись,
Катá, не минає.
Отакий то наш отаман,
Орел сизокрилий!
І воює і гарцює
З усієї сили —
Нема в його ні оселі,
Ні саду, ні ставу...
Степ і море — скрізь битий шлях,
Скрізь золото, слава.
Шануйтеся ж, вражі ляхи,
Скажені собаки:
Йде Залізник Чорним шляхом,
За ним гайдамаки”.

Запорожець

Оце то так! Вчистив, нічого сказати: і до ладу, і правда. Добре, далєбі, добре! Що хоче, то так і втне. Спасибі, спасибі!

Гайдамака

Я щось не второпав, що він співав про гайдамаків?

Запорожець

Який бо ти бевзь і справді! Бачиш, ось що він співав: щоб ляхи погані, скажені собаки, калялись, бо йде Залізник Чорним шляхом з гайдамаками, щоб ляхів, бачиш, ризати...

Гайдамака

І вішати і мордувати! Добре, йй-богу, добре! Ну, це так! Далєбі, дав би карбованця, якби був не пропив учора! Шкода! Ну, нехай стара в'язне, більше м'яса буде. Поборгуй, будь ласкав, завтра оддам. Утни ще щонебудь про гайдамаків.

Кобзар

До грошей я не дуже ласий. Аби
була ласка слухати, — поки не
охрип, співатиму; а охрипну — ча-
рочку, другу тії ледащиці-живиці,
як то кажуть, та й знову. Слухай-
те ж, панове громадо!

„Ночували гайдамаки
В зеленій діброві,
На припоні пасли коні,
Сідлані, готові...”

Громада

Цить лишень! Здається, дзвонять.
Чуєш? Ще раз... о!

— Задзвонили, задзвонили! —
Пішла луна гаєм.
— Ідїть же ви та молїтесь,
А я доспїваю. —

Повалили гайдамаки,
Аж стогне діброва;
Не повезли, а на плечах
Чумацькі волови
Несуть вози. А за ними
Сліпий Волох знову:
„Ночували гайдамаки
В зеленій діброві...”
Шкандибає, курникає,
І гич не до речі.

— Ну лиш іншу, старче божий! —
З возами на плечах
Кричать йому гайдамаки.
— Добре, хлопці, нате!
Отак! Отак! Добре, хлопці!
А нуте хлоп'ята,
Ушкваримо! —

Земля гнеться,
А вони з возами
Так і ріжуть. Кобзар грає,
Додає словами:

„Ой гоп таки так!
Кличе Гандзю козак:
— Ходи, Гандзю, пожартую,
Ходи, Гандзю, поцілую;
Ходім, Гандзю, до попа
Богу помолиться;

Нема жита ні снопа,
Вари варениці! —
Оженився, зажурився:
Нїчого немає;
У ряднині ростуть діти,
А козак співає:
„І по хаті ти-ни-ни,
І по сїнях ти-ни-ни,
Вари, жінко, лини!
Ти-ни-ни, ти-ни-ни!”

— Добре! Добре! Ще раз! Ще раз!
— Кричать гайдамаки.

„Ой гоп того дива!
Наварили ляхи пива,
А ми будем шинкувать,
Ляшків-панків частувать.
Ляшків-панків почастуєм,
З панянками пожартуєм.
Ой гоп таки так!
Кличе панну козак:
— Панно, пташко моя!
Панно, доле моя!
Не соромся, дай рученьку,
Ходім погуляймо;
Нехай людям лихо сниться,
А ми заспїваймо.
А ми заспїваймо,
А ми посїдаймо,
Панно, пташко моя!
Панно, доле моя!”

— Ще раз, ще раз! —

„Якби таки або так, або сяк,
Якби таки запорозький козак!
Якби таки молодий, молодий,
Хоч по хаті б поводив, поводив!
Страх мені не хочеться
З старим дідом морочиться!
Якби таки...”

— Цу-цу, скажені! схаменїться!
Бач, розходилися! А ти,
Стара собако, де б молиться,
Верзеш тут погань. От чорти! —
Кричить отаман. Опинились;
Аж церков бачать. Дяк співа,
Попи з кадилами, з кропилом;
Громада — ніби нежива,
Анітелень... Поміж возами

Попи з кропилами пішли;
За ними коругві несли,
Як на великдень над пасками.
— Молїтесь, братія, молїтесь! —
Так благочинний начина: —
Кругом святого Чигрина
Сторожа стане з того світу,
Не дасть святого розпинать.
А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать.
Од Конашевича і досі
Пожар не гасне, люди мруть,
Конають в тюрмах, голі, босі...
Діти нехрещені ростуть,
Козацькі діти; а дівчата!..
Землі козацької краса,
У ляха в'яне, як перш мати,
І непокрита коса
Стидом січється; карі очі
В неволі гаснуть; розкувать
Козак сестру свою не хоче;
Сам не соромиться конать
В ярмі у ляха... Горе, горе!
Молїтесь, діти! Страшний суд
Ляхи в Україну несуть —
І заривають чорні гори.
Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежить
Останок славного Богдана?
Де Остриянина стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили.

Де той Богун, де та зима?
Ігул щозиму замерзає —
Богун не встане загатить
Шляхетським трупом. Лях гуляє!
Нема Богдана червонить
І Жовті Води й Рось зелену.
Суме Корсунь староденний:
Нема журбу з ким поділить.
І Альта плаче: — Тяжко жити!
Я сохну, сохну... Де Тарас?
Нема, не чуть... Не в батька діти! —
Не плачте, братія: за нас
І душі праведних і сила
Архістратиґа Михаїла,
Не за горами карі час.
Молїтесь, братія! —

Молились,
Молились щиро козаки,
Як діти, щиро. Не журились,
Гадали тее... а зробилось —
Над козаками хусточки!
Одно добро, одна слава —
Біліє хустина,
Та й ту знімуть...

А дякон:
— Нехай ворог гине!
Берїть ножі! Освятили. —
Ударили в дзвони;
Реве гаєм: — Освятили! —
Аж серце холоне.
Освятили! освятили!
Гине шляхта, гине!
Розїбрали, забушцали
По всій Україні.

ТРЕТІ ПІВНІ

Гомонїла Україна,
Довго гомонїла,
Довго, довго кров степами
Текла, червонїла.
Текла, текла та й висохла.
Степи зеленїють;
Діди лежать, а над ними
Могили синїють.
Та що з того, що високі?
Нїхто їх не знає,
Нїхто щиро не заплаче,

Нїхто не згадає.
Тїльки вітер тихесенько
Повіє над ними,
Тїльки роси ранесенько
Сльозами дрібними
Їх умиють. Зїде сонце,
Осушить, пригрїє;
А унуки? їм байдуже, —
Панам жито сїють!
Багато їх, а хто скаже,
Де Гонти могила, —

— Ну, хіба Бідою?

— І це не так.

— Стривай лишень,

Пиши Галайдою! —

Записали.

Ну, Галайдо,

Поїдем гуляти.

Найдеш долю... А не найдеш...

Рушайте, хлоп'ята! —

І Яремі дали коня

Зайвого з обозу.

Усміхнувся на воронім,

Та й знову у сльози.

Вийхали за царину;

Палають Черкаси...

— Чи всі, діти?

— Усі, батьку!

— Гайда! —

Простяглася

По діброві понад Дніпром

Козацька ватага.

А за ними кобзар Волох

Переваги-ваги

Шкандибає на конику,

Козакам співає:

„Гайдамаки, гайдамаки!

Залізник гуляє”.

Поїхали... а Черкаси

Палають, палають.

Байдуже! Ніхто й не гляне.

Сміються та лають

Кляту шляхту. Хто балака,

Хто кобзаря слуха.

А Залізник попереду

Нашорошив уха;

Іде собі, люльку курить,

Нікому ні слова.

А за ним німий Ярема.

Зелена діброва,

І темний гай, і Дніпр дужий,

І високі гори,

Небо, зорі, добро, люди

І лютее горе —

Все пропало, все! Нічого

Не знає, не бачить, —

Як убитий. Тяжко йому,

Тяжко, а не плаче.

Ні, не плаче: змія люта,

Жадна випиває

Його сльози, давить душу,

Серце роздирає.

— Ой ви сльози, дрібні сльози!

Ви змиєте горе;

Змийте його... Тяжко! нудно!

І синього моря,

І Дніпра, щоб вилить люте,

І Дніпра не стане!

Занапастить хіба душу?

Оксано, Оксано!

Де ти? де ти? Подивися,

Моя ти єдина,

Подивися на Ярему.

Де ти? Може, гине;

Може, тяжко клене долю,

Клене, умирає

Або в пана у кайданах

У склепу конає.

Може згадає Ярему,

Згадає Вільшану,

Кличе його: — Серце моє,

Обними Оксану!

Обнімемось, мій соколе!

Навіки зомлієм.

Нехай ляхи знущаються, —

Не почуєм!.. — Віє,

Віє вітер зза Лиману,

Гне тополю в полі, —

І дівчина похилиться,

Куди гне недоля.

Посумує, пожуриться,

Забуде... і може...

У жупані — сама пані;

А лях... Боже! боже!

Карай пеклом мою душу,

Вилий муки море,

Розбий кару надо мною,

Та не таким горем

Карай серце: розірветься,

Хоч би було камінь!

Доле моя! серце моє!

Оксано, Оксано!

Де ти ділася, поділась? —

І хлинули сльози;

Дрібні, дрібні полилися.

Де вони взялися!

А Залізник гайдамакам

Каже опинитись:

— У ліс, хлопці! Вже світає,

І коні пристали:

Попасемо, — і тихенько

У лісі сховались.

ГУПАЛІВЩИНА

Зійшло сонце; Україна —

Де палала, тліла,

А де шляхта, запершися,

У будинках мліла.

Скрізь по селах шибениці;

Навішано трупу —

Тільки старших, а так шляхта —

Купою на купі.

На улицях, на розпутьях

Собаки, ворони

Гризуть шляхту, клюють очі;

Ніхто не боронить.

Та й нікому: осталися

Діти та собаки, —

Жінки навіть з рогаками

Пішли в гайдамаки.

Отаке то було лихо

По всій Україні!

Гірше пекла... А за віщо,

За що люди гинуть?

Того ж батька, такі ж діти, —

Жити б та брататися.

Ні, не вміли, не хотіли,

Треба роз'єднатися!

Треба крові, брата крові,

Бо заздро, що в брата

Є в коморі і надворі

І весело в хаті!

— Уб'єм брата! Спалім хату! —

Сказали, і сталось.

Все б, здається!.. Ні, на кару

Сироти осталися.

В сльозах росли — та й вирости;

Замучені руки

Розв'язались — і кров за кров,

І муки за муки!

Болить серце, як згадаєш:

Старих слав'ян діти

Впились кров'ю. А хто винен?

Ксьондзи, єзуїти!..

Мандрували гайдамаки

Лісами, ярами,

А за ними і Галайда

З дрібними сльозами.

Вже минули Воронівку,

Вербівку; в Вільшану

Приїхали. — Хіба спитать,

Спитать про Оксану?

Не питаю, щоб не знали,

За що пропадаю. —

А тим часом гайдамаки

Й Вільшану минають.

Питається у хлопчика:

— Що, титаря вбили?

— Ба ні, дядьку; батько казав,

Що його спалили

Оті ляхи, що там лежать,

І Оксану вкрали.

А титаря на цвинтарі

Вчора поховали. —

Не дослухав... — Неси, коню! —

І поводи кинув. —

Чом я вчора, поки не знав,

Вчора не загинув!

А сьогодні, коли й умру,

З домовини встану

Ляхів мучить. Серце моє!

Оксано! Оксано!

Де ти? —

.....

Гайдамаки понад яром

З шляху повернули.

Наганяють півпарубка.

Хлопець у свитині

Полатаній, у постолах;

На плечах торбина.

— Гей, старчення! Стривай лишень!

— Я не старець, пане!

Я, як бачте, гайдамака.

— Який же поганий!

— Відкіля ти?

— З Керелівки.

— А Будища знаєш?

І озеро коло Будищ?

— І озеро знаю —

Отам воно; оцим яром

Втрапите до його.

— Що, сьогодні ляхів бачив?

— Ніде ні одного;

А вчора було багато.

Вінки не святили:

Не дали ляхи прокляті.

Зате ж їх і били!

І я й батько святим ножем;

А мати нездужа,

А то й вона б...

— Добре, хлопче!
Ось на ж тобі, друже,
Цей дукачик, та не згуби! —
Узяв золотого,
Подивився: — Спасибі вам!
— Ну, хлопці, в дорогу!
Та чуєте? без гомону.
Галайдо, за мною!
В оцім яру є озеро
Й ліс попід горою,
А в лісі скарб. Як приїдем,
То щоб кругом стали,
Скажи хлопцям. Може, льохи
Стерегти осталась
Яка погань. —
Приїхали,

Стали кругом ліса;
Дивляться — нема нікого...
— Ту їх достобіса!
Які груші уродили!
Збивайте, хлоп'ята!
Швидше, швидше! Отак, отак! —
І конфедерати
Посипалися додолу,
Груші гнилобокі.
Позбивали, упорались;
Козакам нівроку:
Найшли льохи, скарб забрали,
У ляхів кишені
Потрусили та й потягли
Карати мерзенних
У Лисянку.

ЛЕБЕДИН

— Я сирота з Вільшаної,
Сирота, бабусю.
Батька ляхи замучили,
А мене... боюся,
Боюсь згадать, моя сиза!..
Узяли з собою.
Не розпитуй бабусенько,
Що було зо мною.
Я молилась, я плакала,
Серце розривалось,
Сльози сохли, душа мерла..
Ох, якби я знала,
Що побачу його ще раз,
Що побачу знову, —
Вдвоє, втроє б витерпіла
За єдине слово!
Вибачай, моя голубко!
Може, я грішила,
Може, бог за те й карає,
Що я полюбила, —
Полюбила стан високий
І карії очі,
Полюбила, як уміла,
Як серденько хоче.
Не за себе, не за батька
Молилась в неволі, —
Ні, бабусю, а за його,
За милого, дєлю.
Карай, боже! Твою правду

Я витерпів мушу.
Страшно сказати: я думала
Занапастить душу.
Якби не він, може б... може,
І занапастила.
Тяжко було! Я думала:
— О боже мій милий!
Він сирота, — хто без мене
Його привітає?
Хто про долю, про недолю,
Як я, розпитає?
Хто обійме, як я, його?
Хто душу покаже?
Хто сироті убогому
Добре слово скаже? —
Я так думала, бабусю,
І серце сміялось:
— Я сирота, без матері,
Без батька осталась,
І він один на всім світі,
Один мене любить;
А почує, що я вбилась,
То й себе погубить. —
Так я думала, молилась,
Ждала, виглядала:
Нема його, не прибуде, —
Одна я осталась... —
Та й заплакала. Черниця,
Стоя коло неї,

Зажурилась.

— Бабусенько!
Скажи мені: де я?
— В Лебедині, моя пташко!
Не вставай: ти хвора.
— В Лебедині! Чи давно я?
— Ба ні, позавчора.
— Позавчора?.. Стривай, стривай...
Пожар над водою...
Будинок, Майданівка...
Зовуть Галайдою...
— Галайдою, Яремою
Себе називає
Той, що привіз...
— Де він? де він?
Тепер же я знаю!..
— Через тиждень обіцявся
Прийти за тобою.
— Через тиждень! через тиждень!
Раю мій, покою!
Бабусенько, минулася
Лихая година!
Той Галайда — мій Ярема!..
По всій Україні
Його знають. Я бачила,
Як села горіли;
Я бачила — кати ляхи
Трусилися, мліли,
Як хто скаже про Галайду.
Знають вони, знають,
Хто такий, і відкіля він,
І кого шукає!..
Мене шукав, мене найшов,
Орел сизокрилий!
Прилітай же, мій соколе,
Мій голубе сизий!
Ох, як весело на світі,
Як весело стало!

Через тиждень, бабусенько...
Ще три дні осталось.
Ох, як довго!..
„Загрібай, мамо, жар, жар,
Буде тобі дочки жаль, жаль...”
Ох, як весело на світі!
А тобі, бабусю,
Чи весело?
— Я тобою,
Пташко, веселюся.
— А чом же ти не співаєш?
— Я вже одспівала... —
Задзвонили до вечерні;
Оксана осталась,
А черниця, помолвившись,
В храм пошкандибала.

Через тиждень в Лебедині
У церкві співали:
І са і я, ликуй! Вранці
Ярему вінчали;
А ввечері мій Ярема
(Ой хлопець звичайний!),
Щоб не сердить отамана,
Покинув Оксану.
Ляхів кінча; з Залізником
Весілля справляє
В Уманщині, на пожарах.
Вона виглядає, —
Виглядає, чи не їде
З боярами в гості —
Перевезти із келії
В хату на помості.

Не журися, сподівайся
Та богу молися.
А мені тепер на Умань
Треба подивитись.

ГОНТА В УМАНІ

Хвалилися гайдамаки,
На Умань ідучи:
— Будем драти, пане-брате,
З китайки онучі!

Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;
По селах голі плачуть діти —
Батьків немає. Шелестить
Пожовкле листя по діброві;
Гуляють хмари; сонце спить;

Ніде не чути людської мови;
Звір тільки виє по селу,
Гризучи трупи. Не ховали,
Вовків ляхами годували,
Аж поки снігом занесло
Огризки вовчі. . . . .

Не спинила хуртовина
Пекельної кари:
Ляхи мерзли, а козаки
Грілись на пожарі.
Встала й весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її рястом,
Барвінком укрила;
І на полі жайворонок,
Соловейко в гаї
Землю, убрану весною,
Вранці зустрічають...
Рай та й годі! А для кого?
Для людей. А люди?
Не хочать на його й глянуть,
А глянуть — огудять.
Треба кров'ю домалювать,
Освітить пожаром;
Сонця мало, рясту мало
І багато хмари.
Пекла мало!.. Люди, люди!
Коли то з вас буде
Того добра, що маєте?
Чудні, чудні люди!

Не спинила весна крові,
Ні злості людської.
Тяжко глянуть; а згадаєм —
Так було і в Трої,
Так і буде.

Гайдамаки
Гуляють, карають;
Де проїдуть — земля горить,
Кров'ю підпливає.
Придбав Максим собі сина
На всю Україну;
Хоч не рідний син Ярема,
А щира дитина.
Максим ріже, а Ярема
Не ріже — лютує:
З ножем в руках, на пожарах
І днює й ночує.
Не милує, не минає
Ніде ні одного;
За титаря ляхам платить,
За батька святого,
За Оксану... та й зомліє,
Згадавши Оксану.
А Залізняк: — Гуляй, сину,
Поки доля встане!
Погуляєм! —

Погуляли:
Купою на купі
Од Києва до Умані
Лягли ляхи трупом.
Як та хмара, гайдамаки
Умань обступили
Опівночі; до схід сонця
Умань затопили;
Затопили, закричали:
— Карай ляха знову! —
Покотились по базару
Кінні narodowi;
Покотились малі діти
І каліки хворі.
Гвалт і галас. На базарі,
Як посеред моря
Кривавого, стоїть Гонта
З Максимом завзятим.
Кричать удвох: — Добре, діти!
Отак їх проклятих! —
Аж ось ведуть гайдамаки
Ксьондза єзуїта
І двох хлопців. — Гонто! Гонто!
Оце твої діти!
Ти нас ріжеш — заріж і їх:
Вони католики.
Чого ж ти став? чом не ріжеш?
Поки невеликі,
Заріж і їх, бо виростуть,
То тебе заріжуть...
— Убийте пса! А собачат
Своєю заріжу.
Клич громаду! Признавайтесь,
Що ви католики!
— Католики... бо нас мати...
— Боже мій великий!
Мовчіть! мовчіть! Знаю, знаю! —
Зібралась громада.
— Мої діти — католики...
Щоб не було зради,
Щоб не було поговору,
Панове громадо...
Я присягав, брав свячений
Різати католика.
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ви ляха не ріжете?
— Будем різати, тату!
— Не будете! не будете!
Будь проклята мати,
Та проклята католичка,

Що вас породила!
Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?
Менше б гріха: ви б умерли
Не католикама;
А сьогодні, сини мої,
Горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,
Бо не я вбиваю,
А присяга. —
Махнув ножем —
І дітей немає!
Попадали зарізані.
— Тату! — белькотали, —
Тату... тату... Ми не ляхи!
Ми... — та й замовчали.
— Поховать хіба? — Не треба!
Вони католики.
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ворога не різали?
Чом матір не вбили,
Ту прокляту католичку,
Що вас породила?..
Ходім брате! —
Взяв Максима,
Пішли вздовж базару,
І обидва закричали:
— Кари ляхам, кари! —
І карали... Страшно, страшно
Умань запалала.
Ні в будинку, ні в костьолі,
Ніде не осталось, —
Всі полягли. Того лиха
Не було ніколи,
Що в Умані робилося.
Базиліан школу,
Де учились Гонти діти,
Сам Гонта руйнує:
— Ти поїла моїх дітей!
Гукає, лютує: —
Ти поїла невеликих,
Добру не навчила...
Валить стіни! —
Гайдамаки
Стіни розвалили.
Розвалили, об каміння
Ксьондзів розбивали,
А школярів у криниці
Живих поховали.
До самої ночі ляхів мордували;

Душі не осталось. А Гонта кричить:
— Де ви, людоїди? Де ви
поховались?
З'їли моїх дітей, — тяжко мені
жити!
Тяжко мені плакати! ні з ким
говорить!
Сини мої любі, мої чорноброві!
Де ви поховались? Крові мені,
крові!
Шляхетської крові, бо хочеться
пити,
Хочеться дивитись, як вона чорніє,
Хочеться напиться... Чом вітер не
віє,
Ляхів не навіє?.. Тяжко мені жити!
Тяжко мені плакати! Праведній зорі!
Сховайтесь за хмару, — я вас не
займав,
Я дітей зарівав!.. Горе мені, горе!
Де я прихилюся? —
Так Гонта кричав;
По Умані бігав. А серед базару,
В крові, гайдамаки ставили столи;
Де що запопали, страви нанесли
І сіли вечерять. Остатня кара,
Остатня вечеря!
— Гуляйте, сини!
Пийте, поки п'ється, бийте, поки
б'ється! —
Залізняк гукає. — Ану, навісний,
Ушквар нам щонебудь! нехай земля
гнеться,
Нехай погуляють мої козаки! —
І кобзар ушкварив:
„А мій батько орандар,
Чоботар;
Моя мати пряха
Та сваха;
Брати мої, соколи,
Привели
І корову із діброви,
І намиста нанесли.
А я собі Христа
В намисті;
А на лиштві листя
Та листя,
І чоботи, і підкови.
Вийду вранці до корови, —

Я корову напою,
Подою,
З парубками постою,
Постою”.

„Ой гоп по вечері,
Замикайте, діти, двері,
А ти, стара, не журись
Та до мене пригорнись!”

Всі гуляють. А деж Гонта?
Чом він не гуляє?
Чому не п'є з козаками?
Чому не співає?
Нема його; тепер йому,
Мабуть, не до неї,
Не до співи.

А хто такий
У чорній киреї
Через базар переходить?
Став; розрива купу
Ляхів мертвих: шука когось.
Нагнувся, два трупи
Невеликих взяв на плечі
І, позад базару,
Через мертвих переступа,
Криється в пожарі
За костюлом. Хто ж це такий?
Гонта, горем битий,
Несе дітей поховати,
Землею накрити,
Щоб козацьке мале тіло
Собаки не їли.
І темними улицями,
Де менше горіло,
Поніс Гонта дітей своїх,
Щоб ніхто не бачив,
Де він синів поховає
І як Гонта плаче.
Виніс в поле, геть од шляху;
Свячений виймає
І свяченим копа яму.
А Умань падає,
Світить Гонті до роботи
І на дітей світить.
Неначе сплять одягнені...
Чого ж страшні діти?
Чого Гонта ніби краде
Або скарб ховає?

Аж труситься. Із Умані
Де-де чуть — гукають
Товариші гайдамаки;
Гонта мов не чує, —
Синам хату серед степу
Глибоку буде.
Та й збудував. Бере синів,
Кладе в темну хату
Й не дивиться, ніби чує:
— Ми не ляхи, тату! —
Поклав обох; із кишені
Китайку виймає;
Поцілував мертвих в очі,
Хрестить, накриває
Червоною китайкою
Голови козачі.
Розкрив, ще раз подивився...
Тяжко, важко плаче:
— Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Дивітеся: ви за неї —
Й я за неї гину.
А хто мене поховає?
На чужому полі
Хто заплаче надо мною?
Доле моя, доле!
Доле моя нещаслива!
Що ти наробила?
Нащо мені дітей дала?
Чом мене не вбила?
Нехай вони б поховали,
А то я ховаю. —
Поцілував, перехрестив,
Покрив, засипає:
— Спочивайте, сини мої,
В глибокій оселі!
Сука мати не придбала
Нової постелі.
Без васильків і без рути
Спочивайте, діти,
Та благайте, просіть бога,
Нехай на сім світі
Мене за вас покарає,
За гріх сей великий.
Простіть, сини! Я прошою,
Що ви католики. —
Зрівняв землю, покрив дерном,
Щоб ніхто не бачив,
Де полягли Гонти діти,
Голови козачі.

— Спочивайте, виглядайте —
Я швидко прибуду.
Укоротив я вам віку,
І мені те буде.
І мене вб'ють... Коли б швидше!
Та хто поховає?
Гайдамаки!.. Піду ще раз,
Ще раз погуляю!.. —

Пішов Гонта, похилившись;
Іде, спотикнеться.
Пожар світить; Гонта гляне,
Гляне — усміхнеться.
Страшно, страшно усміхався,
На степ оглядався.
Утер очі... Тільки мріє
В диму — та й сховався.

ЕПІЛОГ

Давно те минуло, як, мала дитина,
Сирота в ряднині, я колись блукав,
Без свити, без хліба, по тій Україні,
Де Залізник, Гонта з свяченим

гуляв.

Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки, — малими
ногами
Ходив я, та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили. Я тепер
згадав,
Згадав, та й жаль стало, що лихо
минуло.

Молодее лихо! якби ти вернулось,
Проміняв би долю, що маю тепер.
Згадаю те лихо, степи ті безкраї,
І батька, і діда старого згадаю...
Дідусь ще гуляє, а батько вже вмер.
Бувало, в неділю, закривши мінею,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той

розказав

Про Коліївщину, як колись бувало,
Як Залізник, Гонта ляхів покарав.
Столітні очі, як зорі, сяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла...
Сусіди од страху, од жалю німіли.
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакати. І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козаку:
Я її онукам тепер розказав.

Вибачайте, люди добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую,

Без книжної справи.
Так дід колись розказував —
Нехай здоров буде! —
А я за ним. Не знав старий,
Що письменні люди
Тії речі прочитають.
Вибачай, дідусю, —
Нехай лають. А я поки
До своїх вернусь
Та доведу вже до краю,
Доведу — спочину
Та хоч крізь сон подивлюся
На ту Україну,
Де ходили гайдамаки
З святими ножами,
На ті шляхи, що я міряв
Малими ногами.

Погуляли гайдамаки,
Добре погуляли:
Трохи не рік шляхетською
Кров'ю напували
Україну. Та й замовкли, —
Ножі пощербили.
Нема Гонти; нема йому
Хреста, ні могили.
Буйні вітри розмахали
Попіл гайдамаки,
І нікому помолитись,
Нікому заплакати.
Один тільки брат названий
Оставсь на всім світі;
Та й той — почув, що так страшно
Пекельнії діти
Його брата замучили, —
Залізник заплакав
Вперше зроду. Сльози не втер,
Умер, неборака.

Нудьга його задавила
На чужому полі,
В чужу землю положила:
Така його доля!
Сумно, сумно гайдамаки
Залізною силою
Поховали; насипали
Високу могилу;
Заплакали, розійшлися,
Відкіля взялися.

Один тільки мій Ярема
На кий похилився,
Стояв довго. — Спочинь, батьку,
На чужому полі,
Бо на своїм нема місця,
Нема місця, волі...
Спи, козаче, душа щира!
Хтонебудь згадає. —

Пішов степом, сіромаха,
Сльози утирає.
Довго, довго оглядався,
Та й не видко стало.
Одна чорна серед степу
Могила осталась.

Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жали.
Що мусим робити?
Нема правди, не виросла;
Кривда повиває...
Розійшлися гайдамаки,
Куди який знає:

Вітер з гаєм розмовляє,
Шепче з осокою;
Пливе човен по Дунаю
Один за водою.
Пливе човен води повен —
Ніхто не спиняє;
Кому спинить? — Рибалоньки
На світі немає.
Поплив човен в синє море,
А воно заграло...
Погралися гори - хвилі —
І скіпок не стало.

Хто додому, хто в діброву,
З ножем у халяві...
Така й досі
Осталася слава.
А тим часом стародавню
Січ розруйнували:
Хто на Кубань, хто за Дунай;
Тільки і остались —
Що пороги серед степу.
Ревуть - завивають:
— Поховали дітей наших,
І нас розривають! —
Ревуть собі й ревітимуть, —
Іх люди минули;
А Україна навіки,
Навіки заснула.

З того часу в Україні
Жито зеленіє;
Не чуть плачу, ні гармати,
Тільки вітер віє,
Нагинає верби в гаї,
А тирсу на полі.
Все замовкло. Нехай мовчить:
Така божа воля.

Тільки часом увечері,
Понад Дніпром, гаєм
Ідуть старі гайдамаки,
Ідучи співають:

„А в нашого Галайди хата на
помості.
Граї, море! Добре, море!
Добре буде, Галайда!“

* * *

Недовгий шлях, — як човнові
До синього моря, —
Сиротині на чужину,
А там — і до горя.
Пограються добрі люди,
Як холодні хвилі;
Потім собі подивляться,
Як сирота плаче;
Потім спитай — де сирота?
Не чув і не бачив...

(С.-Петербург
1841)

МАР'ЯНА-ЧЕРНИЦЯ

Оксані К.....ко, на пам'ять того, що давно минуло

Вітер в гаї нагинає
Лозу і тополлю,
Ламі дуба, котить полем
Перекотиполе.
Так і доля: того ламі,
Того нагинає;
Мене котить, а де спинить —
І сама не знає.

У якому краю мене заховать?
Де я прихилюся, навіки засну?
Коли нема щастя, нема талану,
Нема кого й кинуть. Ніхто не
згадає,
Не скаже хоть на сміх: — Нехай
спочиває!
Тільки його й долі, що рано
заснув. —
Чи правда, Оксано? чужа
чорнобрива!

І ти не згадаєш того сироту,
Що в сірій свитині, бувало,
щасливий,
Як побачить диво — твою красоту.
Кого ти без мови, без слова
навчила
Очима, душею, серцем розмовлять.
З ким ти усміхалась, плакала,
журилась,
Кому ти любила П е т р у с я
співать.

І ти не згадаєш. Оксано! Оксано!
А я й досі плачу, і досі журюсь,
Виливаю сльози на мою Мар'яну,
На тебе дивлюся, за тебе молюсь.
Згадай же, Оксано, чужа
чорнобрива!
І сестру Мар'яну рястом уквітчай,
Часом на Петруся усміхнись,
щаслива,
І, хоч так, як жарти, колишне
згадай.

Санкт-Петербург
Листопада 22 1841 року.

І
У неділю на вигоні
Дівчата гуляли,
Жартували з парубками,
Деякі співали —
Про досвіткі - вечерниці,
Та як біла мати,
Щоб з козаком не стояла.
Звичайне, дівчата...
То про своє все й співають,
Яка про що знає...
Аж ось з хлопцем старий кобзар'
В село шкандибає.
В руках чоботи, на плечах
Латана торбина
У старого; а дитина!
Сердешна дитина!
Обідране; ледве, ледве
Несе ноженята...
(Достеменний син Катрусі).
Дивляться дівчата...
— Кобзар іде! Кобзар іде! —
Та всі, якомога,
Хлопців кинули, побігли
Зустрічать сліпого!
— Діду, серце, голубчику,
Заграй якунéбудь.
Я шага дам. — Я черешень.
Всього, чого треба, —
Всього дамо... Одпочинеш,
А ми потанцюєм...
Заграй же нам якунéбудь...
— Чую, любі, чую...
Спасибі вам, мої квіти,
За слово ласкаве.
Заграв би вам, та, бачите,
Справи нема... справи.
Учора був на базарі,
Кобза зопсувалась...
Розбилася... — А струни є?
— Тільки три осталось.
— Та хоч на трьох якунéбудь.
— На трьох... Ох, дівчата!
І на одній коліс то грав,
Та ба, вже не грати...
Постривайте, мої любі,
Трошки одпочину.

Сядьмо, хлопче. — Посідали.
Розв'язав торбину,
Вийняв кобзу, разів зо два
Ударив по рваних.
— Що б вам заграсть?
Постривайте.

Черницю Мар'яну —
Чи чували? — Ні, не чули.
— Слухайте ж, дівчата,
Та кайтеся...

Давно колись
Була собі мати;
Був і батько, та не стало:
Осталась вдовою,
Та й не молододою,
І з волами,
І з возами,
Й малою дочкою.
Росла дочка Мар'яна,
А виросла, як панна —
Кароока
І висока,
Хоч за пана гетьмана.
Стала мати гадати
Та за пана єднати.
А Мар'яна
Не до пана
Виходила гуляти,
Не до пана старого,
Усатого, товстого,
А з Петрусем
В гаю, в лузі
Щовечора святого —
Розмовляла,
Жартувала,
Обнімала, мліла...
А іноді усміхалась,
Плакала, німіла...

— Чого ж плачеш, моє серце? —
Петро питає.
Вона гляне, усміхнеться:
— І сама не знаю...
— Може, думаєш, покину?
Ні моя рибчино,
Буду ходити, буду любити,
Поки не загину!..
— Хіба було коли в світі,
Щиро що кохались,
Розійшлися, не взялися
Й живими остались?

Ні, не було, мій голубе.
Ти чув, що співають...
То кобзарі вигадують,
Бо, сліпі, не знають,
Бо не бачать, що є брови
Чорні, карі очі,
І високий стан козачий,
І гнучкий дівочий.
Що є коси, довгі коси,
Козацька чуприна...
Що на мову на Петрову
В глухій домовині
Усміхнуся; скажу йому:
— Орле сизокрилий!
Люблю тебе й на сім світі,
Як на тім любила. —
Отак, серце, обнімемось,
Отак поцілую,
Нехай вкупі закопають!
Умру... не почую.
Не почую... —

Обнялися,
Обнялись, зомліли...
Отак вони любилися!
На той світ хотіли
Обнявшись переступити;
Та не по їх стало!
Щовечора сходилися,
І мати не знала,
Де Мар'яна до півночі
І з ким розмовляє?
— Воно мале, ще дитина,
Нічого не знає. —
Угадала стара мати,
Та не все вгадала, —
Знать, забула, що колись то
Сама дівувала.

Угадала мати: Мар'яна - дитина
Не знає, як треба на сім світі жить.
Думала — ні люди, ані домовина
З Петром не розрізнять... Уміла
любить.
Думала, що тільки кобзарі
співають,
Бо, сліпі, не бачать карих оченят;
Що тільки лякають молодих
дівчат...
Лякають, дівчата, правдою
лякають!
І я вас лякаю, бо те лихо знаю,

Бодай його в світі нікому не
знать —
Того, що я знаю... Минуло,
дівчата!
Серце не заснуло, я вас не забув.
Люблю вас і досі, як діточок мати,
Буду вам співати, поки не засну...
Тоді ж, мої любі, як мене не стане,
Згадайте про мене, про мою
Мар'яну, —
Я вам з того світа, любі, усміхнусь,
Усміхнуся... — Та й заплакав.

Дивились дівчата,
Не питали, чого плаче?
Та й нащо питати?
Минулося. Помагало
Ласкаве дівоче
Щире слово. — Вибачайте... —
Утер сліпі очі. —
Вибачайте, мої любі,
Нехотя журюся.
Та от, бачите, Мар'яна
З убогим Петрусем
Щовечора розмовляла,
І мати не знала,
Дивувалась, — що се таке
Мар'яну спіткало?
Чи не пристріт? Сяде шити —
Не те вишиває;
Замість Гриця, задумавшись,
Петруся співає.
Часом сонна розмовляє,
Подушку цілує...
Мати спершу сміялася,
Думала — жартує;
Потім бачить, що не жарти,
Та й каже: — Мар'яно!
Треба буде старостів ждати,
Та може й од пана!
Ти вже виросла, нівроку,
Уже й дівувала;
Я вже думаю, що, бачиш... —
Насилу сказала: —
Що вже й заміж... коли тее...
— А за кого, мамо!?
— Хто вподоба, тому й оддам. —
Співає Мар'яна:

„Оддай мене, моя мамо,
Та не за старого, —
Оддай мене, моє серце,

Та за молодого.
Нехай старий бурлакує,
Гроші заробляє,
А молодий мене любить,
Долі не шукає.
Не шукає, не блукає
Чужими степами:
Свої воли, свої вози,
А між парубками,
Як маківка між квітками,
Цвіте, розцвітає.
Має поле, має волю,
Та долі не має.
Його щастя, його доля —
Мої чорні брови,
Довгі вії, карі очі,
Ласкавее слово.
Оддай мене, моя мамо,
Та не за старого, —
Оддай мене, моє серце,
Та за молодого“.

— Дочко моя, Мар'яно!
Оддам тебе за пана,
За старшого, багатого —
За сотника Івана.
— Умру, серце - мамо,
За сотником Іваном.
— Не вмреш — будеш панувати,
Будеш діток годувати.
— Піду в найми, піду в люди,
А за сотником не буду.
— Будеш, дочко Мар'яно,
За сотником Іваном. —
Заплакала, заридала
Сердешна Мар'яна.
— За старого... багатого...
За сотника Івана... —
Сама собі розмовляла.
А потім сказала:
— Я ще, мамо, не виросла,
Ще не дівувала.
Бо ти мене не пускала
Вранці до криниці.
Ні жита жать, ні льону брать,
Ні на вечерниці,
Де дівчата з парубками
Жартують, співають
Та про мене, чорнобриву,
Нишком розмовляють:
— Багатого дочка батька,

Шляхетського роду. —
Тяжко мені! Тяжко, мамо!
Нащо дала вроду?
Нащо брови змалювала,
Дала карі очі?
Ти все дала, тільки долі,
Долі дати не хочеш!
Нащо ж мене годувала?
Нащо доглядала?
Поки лиха я не знала,
Чом не заховала? —

Не слухала стара мати,
Лягла спочивати;
А Мар'яна за сльозами
Ледве вийшла з хати.

II

„Ой гоп! Не пила,
На весіллі була,
До господи не втрапила,
До сусіда зайшла,
А в сусіда
До обіда
В льоху спати лягла.

Із льоху та в льох,
Завертали в горох,
І в коморі і надворі
З нежонатим удвох
Пустували,
Жартували,
Зопсували горох.

Ой гоп! Не сама —
Напоїла кума
І привела до господи.
Не побачив Хома.
Хомо, в хаті
Ляжем спати!
Хоми дома нема.

Тряси ж тебе трясця, Хомо!
Я не ляжу спати дома,
А до кума
До Наума
Піду в клуню на солому.

А нуте, напилась!
Наша, наша придалась!
Червоніе хвартушина, —
Роду чесного дитина“.

Отак ордою йшли придани,
Співали п'яні; а Мар'яна
Крізь тин дивилася на те.
Не додивилася — упала
І тяжко, тяжко заридала.
Таке то лихо! І за те,
Що щиро любить! Тяжко, діти,
Вік одинокому прожити,
А ще гірше, мої квіти,
Нерівню в світі полюбить.
Дивіться на мене: я виплакав очі.
Мені їх не шкода, мені їх не жаль.
Ні на що дивиться. Ті очі дівочі...
Що колись... колись то... Думи
та печаль,
А більше нічого не мав я й не маю,
А з грішми такими тяжко в світі
жить.

Під тином ночую, з вітром
розмовляю,
Соромляться люди у хату пустити
І привітати словом старого каліку.
Укороти, боже, молодого віку
Тому, хто не має талану любить.
Легше, мої любі, покритися
землею,
Ніж бачить, як другий, багатий,
старий,
Цілує за гроші, вінчається з нею...
О боже, мій боже! волею своєю
Розбий мое тіло і душу розбий! —

Заридав кобзар, заплакав
Сліпими очима.
Дивувалися дівчата:
Вже смерть за плечима,
А він, сліпий, сивоусий,
Про колишне плаче!
Не дивуйтеся, дівчата,
На старі козачі
Щирі сльози. То не роса
Вранці при дорозі
На спориші і не ваші
Дуже дрібні сльози.
Наплакався... Струни рвані
Три перебирає:
— Аж до вечора Мар'яна
У темному гаю
Проплакала; прийшов Петрусь,—
Вона розказала
Все, що чула од матері

І що сама знала.
І не втерпіла, сказала,
Як п'яні придани
Ішли по улиці, співали.
— Мар'яно! Мар'яно!
Чом ти не убога? Чом я не
багатий?
Чом у мене коней вороних нема?
Не питала б мати, де ходиш
гуляти,
З ким коли стояла. Питала б сама,
Сама свого серця; дала б йому
волю
Любить, кого знає. Я б тебе сховав
Далеко, далеко! Щоб ніхто не
знав,
Щоб ніхто не бачив, де витає доля.
Моя доля, мое щастя —
Ти моя Мар'яно!
Чом не ти в сірій свитині,
Чом я не в жупані? —
А Мар'яна, як дитина
Без матері, плаче.
Петро стоїть коло неї,
Нічого не бачить —
Тільки сльози Мар'янині;
А сльози дівочі
І серед дня лихо роблять.
А що ж серед ночі?
— Не плач, серце, єсть у мене
І сила, і воля.
Люби мене, моє серце,
Найду свою долю
За високими горами,

За широкими степами,
На чужому полі,
По волі - неволі
Найду свою долю!
Не в свитині, а сотником
До тебе вернуся,
Не в бур'яні — серед церкви
Обнімеш Петруся!
Обнімемось, поцілую —
Дивуйтеся, люди!
А ти стоїш, червонієш...
— Коли то те буде?
— Швидко, швидко, моя рибко!
Молись тільки богу.
Іди в хату, лягай спати!
А я край дороги
Серед степу помолюся
Зорям яснооким,
Щоб без мене доглядали
Тебе, одиноку.
Серед степу одпочину...
— Хіба сю ніч кинеш?
Хіба зараз?... — Я жартую!
Тепер Україну
Ні москалі, ні татари —
Ніхто не воює.
— А я чула, що ляхи йдуть.
— То вони жартують.
Розійдемось, моє серце,
Поки не світає.
Чого ж знову заплакала?
— І сама не знаю.

(С.-Петербург
1841)

ГАМАЛІЯ

„Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі
Із нашої України!
Чи там раду радять, як на турка
стати, —
Не чуємо на чужині.

Ой, повій, повій, вітре, через море
Та з Великого Лугу,
Суши наші сльози, заглуши
кайдани
Розвій нашу тугу.

Ой заграй, заграй, синесеньке
море,
Та під тими байдаками,
Що плывуть козаки, тільки мріють
шапки,
Та на сей бік за нами.

Ой боже наш, боже, хоч і не за
нами,
Неси ти їх з України;
Почуємо славу, козацьку славу,
Почуємо — та й загинем“.

Отак у Скутарі козаки співали;
Співали сердеги, а сльози лились;
Лилися козацькі, тугу домовляли.
Босфор аж затрясся, бо зроду не

чув
Козацького плачу; застогнав,
широкий,
І шкурою, сірий бугай, стрепенув,
І хвилю, ревучи, далеко, далеко
У синее море на ребрах послав.
І море ревнуло Босфорову мову,
У Лиман погнало, а Лиман

Дніпрові
Тую журбу - мову на хвилі подав.
Зареготався дід наш дужий,
Аж піна з уса потекла.

— Чи спиш, чи чуєш, брате
Луже?

Хортице сестро?.. — Загула
Хортиця з Лугом: — Чую, чую! —
І Дніпр укрили байдаки,
І заспівали козаки:

„У туркені по сім боці
Хата на помості.

Гай! гай! Море, грай,
Рєви, скелі ламай!
Поїдемо в гості.

У туркені у кишені
Таляри, дукати.
Не кишені трусить —
Ідем різать, палить,
Братів визволяти.

У туркені яничари
І баша на лаві.
Гой ги! вороги!
Ми не маєм ваги!
Наша воля й слава!“

Пливуть собі, співаючи;
Море вітер чує.
Попереду Гамалія
Байдаком керує.
Гамалію, серце мліє:
Сказилося море.
Не злякає! — і сховались
За моряні гори.

Дрімає в гаремі — в раю
Візантія,
І Скутар дрімає, Босфор
клекотить,
Неначе скажений; то стогне, то
вие:
Йому Візантію хочеться збудить.
— Не буди, Босфоре: буде тобі

горе;
Твої білі ребра піском занесу,
У мул поховаю!.. — реве сине
море: —
Хіба ти не знаєш, яких я несу
Гостей до султана?.. — Так море
спиняло
(Любило завзятих усатих слав'ян).
Босфор схаменувся. Туркеня
дрімала.

Дрімав у гаремі ледачий султан.
Тільки у Скутарі, в склепу, не
дрімають
Козаки сердеги. Чого вони ждуть?
По - своєму бога в кайданах
благають,
А хвилі на той бік ідуть та ревуть.

„О милий боже України,
Не дай пропасти на чужині,
В неволі вольним козакам!
І сором тут, і сором там —
Вставать з чужої домовини,
На суд твій праведний прийти,
В залізі руки принести
І перед всіми у кайданах
Стать козакові!“

Ріж! і бий!
Катуй невіру - бусурмана! —
Кричать за муром. Хто такий?
Гамалію, серце мліє:
Скутар скаженіє!
— Ріжте, бийте! — на фортеці
Кричить Гамалія.

Рєве гарматами Скутара —
Рєвуть, лютують вороги;
Козацтво преться без ваги —
І покотились яничари.

Гамалія по Скутарі —
По пеклу гуляє,
Сам хурдигу розбиває,
Кайдани ламає.

— Вилітайте, сірі птахи,
На базар до паю! —
Стрепенулись соколята,
Бо давно не чули
Хрещеної тії мови.
І ніч стрепенулась:
Не бачила, стара мати,
Козацької плати.
Не лякайся, подивися
На бенкет козачий.
Темно всюди, як у будень,
А свято чимале.
Не злодії з Гамалієм
Ідять мовчки сало
Без шашлика. — Засвіtimo! —
До самої хмари
З щоглистими кораблями
Палає Скутара.
Візантія пробуркалась,
Витріщає очі,
Переплива на допомогу,
Зубами скрегоче.
Рєве, лютує Візантія,
Руками берег достає;
Достала, зикнула, встає —
І на ножах в крові німіє.

Скутар, мов пекло те, палає;
Через базари кров тече,
Босфор широкий доливає.
Неначе птахи чорні в гаї,
Козацтво сміливе літає:
Ніхто на світі не втече!
Огонь запеклих не пече.
Руйнують мури; срібло, злото
Несуть шапками козаки
І насипають байдаки.
Палá Скутар, стихá робота,
І хлопці сходяться; зійшлись,
Люльки з пожару закурили,
На байдаки — та й потягли,
Рвучи червоні гори - хвилі.

Пливуть собі, ніби з дому,
Так буцім гуляють,
Та — звичайне, запорожці —
Пливучи співають:

„Наш отаман Гамалія,
Отаман завзятий,

Забрав хлопців та й поїхав
По морю гуляти;
По морю гуляти,
Слави добувати,
Із турецької неволі
Братів визволяти.
Ой приїхав Гамалія
Аж у ту Скутару.
Сидягь брати - запорожці,
Дожидають кари.
Ой як крикнув Гамалія:
— Брати! будем жити,
Будем жити, вино пити,
Яничара бити,
А курені килимами,
Оksamитом крити! —
Вилітали запорожці
На лан жито жати;
Жито жали, в копи клали,
Гуртом заспівали:
„Слава тобі, Гамалію,
На весь світ великий,
На весь світ великий,
На всю Україну,
Що не дав ти запорожцям
Згинуть на чужині!“

Пливуть, співаючи; пливе
Позад завзятий Гамалія:
Орел орлят мов стереже;
Із Дарданелів вітер віє,
А не женеться Візантія:
Вона боїться, щоб Чернець
Не засвітив Галату знову,
Або гетьман Іван Підкова
Не кликнув в море на ралець.
Пливуть собі, а зза хвилі
Сонце хвилю червонить;
Перед ними море миле
Гомонить і клекотить.

Гамалію, вітер віє...
Ось... ось... наше море!..
І сховалися за хвилі —
За живії гори.

(С.-Петербург
1842)

II.

ТРИ ЛІТА

(1843—1846)

У трона божия стоишь,
На мир наш, темный и лукавый,
С тоской невинною глядишь.
С благоговеем пред тобою,
В безмолвном трепете дивлюсь;
Молюсь тоскующей душою,
Как перед ангелом молюсь!
Сниди, пошли мне исцеленье!
Внуши, навей на хладный ум
Хоть мало светлых, чистых дум;
Хоть на единое мгновение
Темницу сердца озари
И мрак строптивых помышлений
И разгони и усмири!
Правдиво, тихими речами,
Ты Расскажи мне все свое
Земное благо-житие
И научи владеть сердцами
Людей кичливых и своим,
Уже растленным, уже злым...
Скажи мне тайное ученье
Любить гордящихся людей
И речью кроткой и смиреньем
Смягчать народных палачей.
Да провещаю гимн пророчий,
И долу правду низведу,
И погасающие очи
Без страха к небу возведу.
И в этот час последней муки
Пошли мне истинных друзей
Сложить хладеющие руки
И бескорыстия елей
Пролить из дружеских очей.
Благословлю мои страданья,
Отрадно смерти улыбнусь
И к вечной жизни с упованьем
К тебе на небо вознесусь.

Благословен твой малый путь,
Пришлец неславленный,
чудесный!

В семье убогой, неизвестной
Он вырос; и жизни труд,
Как сирота, он встретил рано;
Упреки злые встретил он
За хлеб насущный... В сердце рану
Змея прогрызла... Детской сон
Исчез, как голубь боязливый;
Тоска, как вор, нетерпеливо
В разбитом сердце притаившись,
Губами жадными впиалась

И кровь невинную сосала...
Душа рвалась, душа рыдала,
Просила воли... Ум горел,
В крови гордыня клокотала...
Он трепетал... он цепенел...
Рука, сжимаясь, дрожала...
О, если б мог он шар земной
Схватить озлобленной рукой
Со всеми гадами земными,
Схватить, измять и бросить в ад!..
Он был бы счастлив, был бы рад.
Он хохотал, как демон лютый,
И длилась страшная минута,
И мир пылал со всех сторон;
Рыдал, немеб он в иступленьи,
Душа терзалась страшным сном;
Душа мертвела, — а кругом
Земля, господнее творенье,
В зеленой ризе и цветах,
Весну встречая, ликовала.
Душа отрадно пробуждалась, —
И пробудилась... Он в слезах
Упал и землю лобызает,
Как перси матери родной!..
Он снова чистый ангел рая
И на земле он всем чужой.
Взглянул на небо: — О, как ясно,
Как уповательно-прекрасно!
О, как там вольно будет мне!.. —
И очи в чудном полусне
На свод небесный устремляет
И в беспредельной глубине
Душой невинной утопает.

По высоте святой, широкой,
Платочком белым, одинока,
Прозрачна тучка вдаль плывет.
— Ах, тучка, тучка, кто несет
Тебя так плавно, так высоко?
Ты что такое? И зачем
Так пышно, мило нарядилась?
Куда ты послана и кем?.. —
И тучка тихо растопилась
На небе светлом. Взор унылый
Он опустил на темный лес...
— А где край света, край небес,
Концы земли?.. — И вздох
глубокий,
Не детский вздох, он испустил;
Как будто в сердце одиноком
Надежду он похоронил.

В ком веры нет—надежды нет!
Надежда — бог, а вера — свет.

— Не погасай, мое светило!
Туман душевный разгоняй,
Живи меня твоею силой
И путь тернистый, путь унылый
Небесным светом озаряй.
Пошли на ум твою святыню,
Святым наитием напой,
Да провещаю благостыню,
Что заповедана тобой!... —

Надежды он не схоронил,
Воспрянул дух, как голубь горный,
И мрак сердечный, мрак юдольный
Небесным светом озарил;
Пошел искать он жизни, доли,
Уже прошел родное поле,
Уже скрывалось село...
Чего-то жаль внезапно стало,
Слеза ресницы пробивала,
Сжималось сердце и рвалось.
Чего-то жаль нам в прошлом

нашем,
И что-то есть в земле родной...
Но он, бедняк, он всем не свой,
И тут и там. Планета наша,
Прекрасный мир наш, рай земной,
Во всех концах ему чужой.
Припал он молча к персти милой
И, как родную, лобызал,
Рыдая, тихо и уныло
На путь молитву прочитал...
И твердой, вольною стопою
Пошел... и скрылся за горою.
За рубежом родной земли
Скитаясь нищим, сиротою,
Какие слезы не лились!
Какой ужасною ценою
Уму познания купил
И девство сердца сохранил!

Без малодушной укоризны
Пройти мытарства трудной жизни,
Измерить пропасти страстей,
Понять на деле жизнь людей,
Прочесть все черные страницы,
Все беззаконные дела...
И сохранить полет орла
И сердце чистой голубицы —

Се человек!.. Без крова жить —
(Сирот и солнышко не греет)
Людей изведать — и любить!
Незлобным сердцем сожалеть
О недостойных их делах
И не кощунствуя впотьмах,
Как царь ума. Убогим, нищим,
Из-за куска насущной пищи
Глупцу могучему годить,
И мыслить, чувствовать и жить!..
Вот драма страшная, святая!..
И он прошел ее, рыдая.
Ее он строго разыграл
Без слова; он не толковал
Своих вседневных приключений,
Как назидательный роман;
Не раскрывал сердечных ран,
И тьму различных сновидений
И байронический туман
Он не пускал; толпой ничтожной
Своих друзей не поносил;
Чинов и власти не казнил,
Как Н., глашатай осторожный,
И тот, кто мыслит без конца
О мыслях Канта, Галилея,
Космополита-мудреца,
И судит люди, не жалея
Родного брата и отца, —
Тот лжепророк! Его сужденья —
Полу-идеи, полу-вздор!..

Провидя жизни назначенье,
Великий божий приговор,
В самопытливом размышленьи
Он подымал слезящий взор
На красоты святой природы.
— Как все согласно! — он шептал
И край родной вспоминал;
У бога правды и свободы
Всему живущему молил,
И кроткой мыслию следил
Дела минувшие народов,
Дела страны своей родной,
И горько плакал... — О святая!
Святая родина моя!
Чем помогу тебе, рыдая?
И ты закована, и я.
Великим словом божью волю
Сказать тиранам — не поймут!
И на родном прекрасном поле
Пророка камнем побьют!

Сотрут высокие могилы
И понесут их словом зла!
Тебя убили, раздавили;
И славословить запретили
Твои великие дела!

О боже, сильный и правдивый!
Тебе возможны чудеса,
Исполни славой небеса
И сотвори святое диво!
Воспрянуть мертвым повели!
Благослови всеильным словом
На подвиг новый и суровый,
На ускупление земли!
Земли поруганной, забытой,
Чистейшей кровию политой,
Когда-то счастливой земли! —
Как тучи, мысли расходились,
И слезы капали, как дождь!..

Блажен тот на свете, кто малую
долю,
Кроху от трапезы волен уделить
Голодному брату и злобного волю
Хоть властью суровой возмог
укротить! —
Блажен и свободен!.. Но тот, кто
не оком,
А смотрит душою на козни людей
И может лишь плакать в тоске
одинокой —

О боже правдивый, лиши ты очей!..
Твои горы, твое море,
Все красы природы
Не искупят его горя,
Не дадут свободы.

И он, страдалец жизни краткой,
Все видел, чувствовал и жил,
Людей, изведавши, любил
И тосковал о них украдкой.
Его и люди полюбили *,
И он их братьями звал;
Нашел друзей и тайной силой
К себе друзей причаровал.
Между друзьями молодыми
Порой задумчивый... порой
Как волхв, вещатель молодой,
Речами звучными, живыми

* Как цветок процветший на их боло-
те. (Прим. Шевченка.)

Друзей внезапно изумлял;
И силу дружбы между ними,
Благословляя, укреплял.
Он говорил, что обще благо
Должно любовию купить;
И с благородною отвагой
Стать за народ и зло казнить.
Он говорил, что праздник жизни,
Великий праздник, божий дар,
Должно пожертвовать отчизне,
Должно поставить под удар.
Он говорил о страсти нежной,
Он тихо, грустно говорил —
И умолкал!.. В тоске мятежной
Из-за стола он выходил
И горько плакал. Грусти тайной,
Тоски глубокой, не случайной,
Ни с кем страдалец не делил.
Друзья любили всей душой
Его, как кровного; но он
Непостижимую тоскою
Был постоянно удручен.
И между ними вольной речью
Он пламенел. Но меж гостей,
Когда при тысяче огней
Мелькали мраморные плечи,
О чем-то тяжко он вздыхал
И думой мрачною летал
В стране родной, в стране
прекрасной,

Там, где никто его не ждал,
Никто об нем не вспоминал,
Ни о судьбе его неясной.
И думал он: — Зачем я тут?
И что мне делать между ними?
Они все пляшут и поют,
Они родня между родными,
Они все равны меж собой, —
А я!.. — И тихо он выходит,
Идет, задумавшись, домой;
Никто из дому не выходит
Его встречать; никто не ждет,
Везде один... тоска, томлень!..
И светлый праздник воскресенья
Тоскою сторичную несет.

И вянет он, вянет, как в поле
былина,
Тоскою томиный в чужой стороне;
И вянет он молча... Какая кручина
Запала в сердечной его глубине?

— О горе мне, горе! Зачем я
покинул
Невинности счастье, родную
страну?
Зачем я скитался, чего я достигнул?
Утехи познаний?.. Клянусь их, клянусь!
Они-то мне, черви, мей ум
источили,
С моим тихим счастьем они
разлучили!
Кому я тоску и любовь расскажу?
Кому сердца раны в слезах
покажу?
Здесь нету мне пары, я нищий
меж ними,
Я бедный поденщик, работник
простой;
Что дам я подруге моими мечтами?
Любовь... Ах, любви, любви
одной!
С нее на три века, на вечность бы
стало
В своих бы объятиях ее растопил!
О как бы я нежно, как нежно
любил! —
И крупные слезы, как искры,
низались,
И бледные щеки и слабую грудь
Росили, и сохли. — О дайте
вздохнуть,
Разбейте мне череп и грудь
разорвите!
Там черви, там змеи, — на волю
пустите!
О дайте мне тихо, навеки заснуть!

Страдал несчастный сирота
Вдали от родины счастливой
И ждал конца нетерпеливо.
Его любимая мечта —
Полезным быть родному краю, —
Как цвет, с ним вместе увядает!
Страдал он. Жизни пустота
Пред ним могилой раскрывалась:
Приязни братской было мало,
Не грела теплота друзей:
Небесных солнечных лучей
Душа парящая алкала.
Огня любви, что бог зажег
В стыдливом сердце голубином
Невинной женщины, где б мог

Полет превыспренный, орлиный
Остановить и соединить
Пожар любви, любви невинной;
Кого бы мог он приютить
В светлице сердца и рассудка,
Как беззащитную голубку,
От жизни горестей укрыть;
И к персям юным, изнывая,
Главой усталую прильнуть;
И цепenea и рыдая,
На лоне жизни, лоне рая,
Хотя минуту отдохнуть.
В ее очах, в ее томленьи
И ум и душу утопить,
И сердце в сердце растопить,
И утснуть в самозабвеньи.

Но было некого любить,
Сочетаваться не с кем было;
А сердце плакало, и ныло,
И замирало в пустоте.
Его тоскующей мечте
В грядущем что-то открывалось,
И в беспредельной высоте
Святое небо улыбалось.
Как воску ярого свеча,
Он таял тихо, молчаливо,
И на задумчивых очах
Туман ложился. Взор стыдливый
На нем красавица порой
Покою, тайно волновалась;
И симпатической красой
Украдкой долго любовалась.
И, может, многие грустили
Сердца девичие о нем,
Но тайной волей, высшей силой
Путь одинокий до могилы
На камнях острых проведен.
Изнемогал он, грудь болела,
Темнили очи, за крестом
Граница вечности чернела
В пространстве мрачном и пустом.
Уже в постеле предмогиленной
Лежит он тих, и — гаснет свет.
Друзей тоскующий совет
Тревожит дух его бессильный.
Поочередно ночевали
У друга верные друзья;
И всякий вечер собиралась
Его прекрасная семья.
В последний вечер собрались

Поки твої малі діти
На ворога стануть.
Прощай же ти, моя нене,
Удово-небого!
Годуй діток; жива правда
У господа бога! —

Летим... Дивлюся — аж світає,
Край неба палає;
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють;
Між ярами над ставами
Верби зеленіють.
Сади рясні похилились;
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем.
І все то те, вся країна
Повита красою,
Зеленіє, вмивається
Дрібною росою.
Споконвіку вмивається,
Сонце зустрічає...
І нема тому почину,
І краю немає!
Ніхто його не додбає
І не розруйнує...
І все то те... Душе моя!
Чого ти сумуєш?
Душе моя убогая!
Чого марне плачеш?

Чого тобі шкода? Хіба ти не бачиш?
Хіба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивися! А я полечу
Високо, високо за синії хмари;
Немає там власті, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чує.
Он глянь: у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, — бо нічим обуть
Княжат недорослих. А он розпинають
Вдову за подушне; а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,

Єдину надію! — в військо оддають!
Бо його, бач, трохи! А онде під тином

Опухла дитина — голоднее мре,
А мати пшеницю на панщині жне,
А он — бачиш? Очі! очі!
Нащо ви здалися?
Чом ви змалку не висохли,
Слізьми не злилися?
То покритка попідтинню
З байстрям шкандибає, —
Батько й мати одцурались,
Й чужі не приймають!
Старці навіть дураються!
А панич не знає:
З двадцятьою, недоліток,
Душі пропиває!

Чи бог бачить ізза хмари
Наші сльози, горе?
Може й бачить, та помага —
Як і оті гори
Предковичні, що политі
Кровію людською!..
Душе моя убогая!
Лишенько з тобою.
Уп'ємося отрутою,
В кризі ляжем спати,
Пошлем думу аж до бога,
Його розпитати:
Чи довго ще на сім світі
Катам панувати??

Лети ж, моя думо, моя люта муко,
Забери з собою всі лиха, всі зла —
Своє товариство! Ти з ними росла,
Ти з ними кохалась; їх тяжкіі руки
Тебе повивали. Бери ж їх, лети
Та по всьому небу орду розпусти!
Нехай чорніє, червоніє,
Полум'ям повіє,
Нехай знову рига змії,
Трупом землю криє.
А без тебе я денебудь
Серце заховаю
Та тим часом пошукаю
На край світа раю.

І знов лечу понад землю,
І знов прощаюся я з нею.
Тяжко матір покидати
У безверхій хаті,

А ще гірше дивитися
На сльози та лати.

Лечу, лечу, а вітер віє;
Передо мною сніг біліє,
Кругом бори та болотá,
Туман, туман і пустотá.
Людей не чуть, не знать і сліду
Людської страшної ноги.
І вороги й не вороги,
Прощайте! В гості не приїду!
Упивайтесь, бенкетуйте!
Я вже не почую, —
Один собі навик-віки
В снігу заночує.
І поки ви дозволяєтесь,
Що ще є країна
Не полита сльзьми, кров'ю,
То я одпочину...
Одпочину... Аж слухаю —
Загули кайдани
Під землею... Подивлюся...
О люде поганий!
Де ти взявся? Що ти робиш?
Чого ти шукаєш?
Під землею? Ні! Вже, мабуть,
Я не заховаюсь
І на небі!.. За що ж кара?
За що мені муки?
Кому я що заподіяв?
Чиї тяжкіі руки
В тілі душу закували,
Серце запалили
І галичі силу —
Думи розпустили??
За що, не знаю, а караюсь,
І тяжко караюсь!
І коли я спокуюту,
Коли діжду краю, —
Не бачу й не знаю!!

Заворушилася пустиня.
Мов із тісної домовини
На той остатній страшний суд
Мерці за правдою встають.
То не вмерлі, не убиті,
Не суда просити!
Ні, то люди, живі люди,
В кайдани забиті.
Із нор золото виносять,
Щоб пельку залити
Неситому!.. То каторжні!..

А за що? Те знає...
Вседержитель... А може, ще
Й він не добачає.

Онде злодій штемпований
Кайдани волочить;
Он розбойник катований
Зубами скрегоче —
Недобитка товариша
Зарізати хоче!
А між ними, запеклими,
В кайдани убрáний,
Цар всесвітній! Цар волі, цар
Штемпом увінчаний!
В муці, в каторзі — не просить,
Не плаче, не стогне!
Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне!

А де ж твої думи, рожеві квіти?
Доглядані, смілі, викохані діги?
Кому ти їх, друже, кому передав?
Чи, може, навіки в серці поховав?
О, не ховай, брате! Розсип їх,
розкидай!
Зійдуть, і ростимуть, і у люди
вийдуть!

Чи ще митарство? чи вже буде?
Буде, буде, бо холодно, —
Мороз розум будить.

І знов лечу. Земля чорніє.
Дрімає розум, серце мліє.
Дивлюся: хати над шляхами
Та городі з стома церквами;
А в городах, мов журавлі,
Замуштрували москалі:
Нагодовані, обуті
І кайданами окуті,
Муштруються... Далі гляну, —
У долині, мов у ямі,
На багнищі город мріє;
Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий... Долітаю —
То город безкрай.
Чи то турецький,
Чи то німецький,
А може те, що й московський.
Церкви, та палати,
Та пани пузаті,
І ні однісінької хати!

Смеркалося... Огонь... огнем
Кругом запалало, —
Аж злякався я... — Ура! Ура!
Ура! — закричали.
— Цу-цу, дурні! Схаменіться!
Чого се ви раді?
Що горите? — Экой хохол!
Не знаєт параду!
У нас парад! Сам изволит
Сьогодні гуляти!
— Та де ж вона, тая цяця?
— Вон видишь — палаты. —
Штовхаюсь я; аж землячок,
Спасибі, признався,
З циновими гудзиками:
— Де ты здесь узялся?
— З України! — Так як же ты
Й говорить не вмиєшь
По-здешньому? — Ба ні, кажу,
Говорить умію,
Та не хочу. — Экой чудак!
Я вси входы знаю;
Я тут служу, коли хочешь,
В дворец попытаюсь
Ввести тебе. Только, знаєшь,
Мы, брат, просвищены, —
Не поскупись полтинкою... —
Цур тобі, мерзенний
Каламарю... І зробився
Я знову незримий
Та й пропхався у палати.
Боже мій єдиний!!
Так от де рай! Уже нащо
Золотом облиті
Блюдолизи! Аж ось і сам,
Високий, сердитий,
Виступає. Обок його
Цариця небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще на лихо, сердешне,
Хита головою.
Так оце то та богиня?!
Лишенько з тобою!
А я, дурний, не бачивши
Тебе, цяце, й разу,
Та й повірив т у п о р и л и м
Твоїм віршомазам.
Ото дурний! А ще й битий!
На квиток повірив
Москалеві. От і читай,
І йми ти їм віри!

За богами — панства, панства
В сребрі та златі!
Мов кабани годовані —
Пикаті, пузаті!..
Аж потіють та топляться,
Щоб то ближче стати
Коло с а м и х : може, вдарять
Або дулю дати
Благоволять; хоч маленьку,
Хоч півдулі, аби тільки
Під самую пику.
І всі уряд поставали,
Ніби без'язики —
Анітельнь. Цар цвенькає;
А диво-цариця,
Мов та чапля між птахами,
Скаче, бадьориться.
Довгенько вдвох пошожали,
Мов сичі надуті,
Та щось нишком розмовляли —
Здалека не чути —
О отечестві, здається,
Та нових п е т л и ц я х,
Та о муштрах ще новіших!..
А потім цариця
Сіла мовчки на дзиглику.
Дивлюсь: цар підходить
До найстаршого... та в пику
Його як затопить!..
Облизався неборака
Та меншого в пузо —
Аж загуло!.. А той собі
Ще меншого туза
Межи плечі; той — меншого,
А менший — малого,
А той — дрібних, а дрібнота
Уже за порогом
Як кинеться по улицях
Та й давай місити
Недобитків православних;
А ті — голосити
Та верещать... Та як ревнуть:
— Гуля наш батюшка, гуля!
Ура!.. Ура!.. Ура! а, а, а! —

Зареготався я, та й годі;
А й мене давнули
Таки добре. Перед світом
Усе те заснуло;
Тільки де-де православні
По углах стогнали
Та, стогнучи, за батюшку

Господа благали.
Сміх і сльози! От пішов я
Город озирати.
Там ніч, як день. Дивлюся:
Палати, палати
Понад тихою рікою,
А берег ушитий
Увесь каменем. Дивуюсь,
Мов несамовитий!
Як то воно зробилося
З калюжі такої
Таке диво... Отут крові
Пролито людської —
І без ножа! По тім боці
Твердиня й дзвіниця,
Мов та швайка загострена, —
Аж чудно дивиться.
І дзигарі теленькають.
От я повертаюсь —
Аж кінь летить, копитами
Скелю розбиває!
А на коні сидить охляп,
У світі — не світі,
І без шапки. Якимсь листом
Голова повита.
Кінь басує, — от-от річку,
От... от... перескочить.
А він руку простягає,
Мов світ увесь хоче
Загарбати. Хто ж це такий?
От собі й читаю,
Що на скелі наковано:
Первому вторая
Таке диво наставила.
Тепер же я знаю:
Це той первий, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая доконала
Вдову сиротину.
Кати! кати! Людоїди!
Наїлись обое,
Накраліся! А що взяли
На той світ з собою?
Тяжко, тяжко мені стало.
Так, мов я читаю
Історію України!
Стою, замираю...
А тим часом тихо, тихо
Та сумно співає
Щось таке невидіме:

„Із города із Глухова
Полки виступали
З заступами на лінію.
А мене послали
На столицю з козаками
Наказним гетьманом!
О боже наш милосердий!
О царю поганый!
Царю проклятий, лукавий,
Аспиде неситий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними костями,
Поставив столицю
На їх трупах катованих!
І в темній темниці
Мене, вольного гетьмана;
Голодом замучив
У кайданах... Царю! царю!
І бог не розлучить
Нас з тобою. Кайданами
Скований зо мною
Навік-віки. Тяжко мені
Витать над Невною!
України далекої,
Може, вже немає.
Полетів би, подивився,
Так бог не пускає.
Може, Москва випалила
І Дніпро спустила
В синє море, розкопала
Високі могили —
Нашу славу. Боже милий,
Зжалсья, боже милий”.

Та й замовкло; дивлюся я:
Біла хмара криє
Сіре небо. А в тій хмарі —
Мов звір в гаї вие.
То не хмара — біла пташка
Хмарою спустилась
Над царем тим мусянджовим
І заголосила:
„І ми сковані з тобою,
Людоїде, змію!
На страшному на судищі
Ми бога закриєм
Од очей твоїх неситих.
Ти нас з України
Загнав голих і голодних
У сніг на чужину

Та й порізав; а з шкур наших
Собі багряницю
Пошив жилами твердими
І заклав столицю
В новій рясі. Подивися:
Церкви та палати!
Веселися, лютий кате,
Проклятий! проклятий!"

Розлетілись, розсипались.
Сонечко вставало.
А я стояв, дивувався,
Та аж страшно стало.
Уже вбогі ворушились,
На труд поспішали,
І москалі на розпуттях
Уже муштрувались.
Покрай улиць поспішали
Заспані дівчата,
Та не з дому, а додому!..
Посилала мати
На цілу ніч працювати,
На хліб заробляти.
А я стою, похилившись,
Думаю, гадаю,
Як то тяжко той насушний
Люди заробляють...

Піти лишень подивиться
До царя в палати,
Що там робиться. Приходжу —
Старшина пузата
Стоїть рядом; сопе, хропе,
Та понадувалось,
Як індики, і на двері
Косо поглядало.
Аж ось вони й одчинились —
Неначе з берлоги
Медвідь виліз. Ледве, ледве
Переносить ноги;

Та одутий, аж посинів:
Похмілля прокляте
Його мучило. Як крикне
На са́мих пузатих, —
Всі пузаті до одного
В землю провалились!
Він вилупив баньки з лоба —
І все затрусилось,
Що осталося. Мов скажений,
На менших гукає —
І ті в землю. Він до дрібних —
І ті пропадають!
Він до челяді — і челядь,
І челядь пропала.
До москалів — москалики,
Тільки застогнало,
Пішли в землю. Диво дивне
Сталося на світі!
Дивлюся я, що дальш буде,
Що буде робити
Мій медведик! Стоїть собі,
Голову понурив,
Сіромаха. Де ж ділася
Медвежа натура?
Мов кошеня — такий чудний!..
Я аж засміявся.
Він і почув, та як зикне, —
Я перелякався
Та й прокинувся...

Отаке то
Приснилося диво!
Чудне якесь!.. Таке тільки
Сниться юродивим
Та п'яницям. Не здивуйте,
Брати любі, милі,
Що не своє розказав вам,
А те, що приснилося!

8 липня 1844
С.-Петербург

* * *

У неділю не гуляла,
Та на шовки заробляла,
Та хустину вишивала,
Вишиваючи, співала:

„Хустиночко мережана,
Вишиваная!
Вигаптую, подарую,

А він мене поцілує...
Хустино моя
Мальованая!
Здивуються вранці люди,
Що в сироти хустка буде
Мережаная,
Мальованая.

А я косу розплітаю,
З дружиною пожожаю...
Доленько моя,
Матінко моя!"

Отак вона вишивала,
У віконце поглядала:
Чи не ревуть круторогі?
Чи не йде чумак з дороги?

Іде чумак зза Лиману
З чужим добрим, безталанний,
Чужі воли поганяє,
Поганяючи, співає:

„Доле моя, доле!
Чом ти не такая,
Як інша чужая?
Чи я п'ю, гуляю?
Чи сили не маю?
Чи до тебе доріженьки
У степу не знаю?
Чи до тебе свої дари

Я не посилаю?
Єсть у мене дари —
Очі мої карі.
Молодую мою силу
Багаті купили;
Може й дівчину без мене
З іншим заручили...
Навчи ж мене, моя доле,
Гуляти навчи“.

Та й заплакав, сіромаха,
Степом ідучи.
Ой застогнав сивий пугач
В степу на могилі;
Зажурились чумаченьки,
Тяжко зажурились.

— Благослови, отамане,
Коло села стати,
Та понесем товариша
В село причащати. —
Сповідали, причащали,
Й ворожки питали, —
Не допомгло... З незціленим
В дорогу рушали.
Чи то праця задавила
Молодую силу?
Чи то нудьга невсипуща
Його з ніг звалила?
Чи то люди поробили
Йому, молодому,
Що привезли його з Дону
На возі додому?
Благав бога, щоб дівчину...
Хоч село побачить.
Не доблагав... Поховали,
Ніхто й не заплаче!

Поставили громадою
Хрест над сиротою
Й розійшлися... Як билина,
Як лист за водою,
Пішов козак з сього світа,
Все забрав з собою.
А де ж тая мальована,
Шитая хустина?
А де ж тая веселяя
Дівчина-дитина?!

На новому хресті хустку
Вітер розвіває,
А дівчина у черниці
Косу розплітає.

18 жовтня 1844

* * *

Чого мені тяжко, чого мені нудно?
Чого серце плаче, ридає, кричить,
Мов дитя голодне? Серце мое трудне,
Чого ти бажаєш? Що в тебе болить?
Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш?
Засни мое серце, навіки засни,
Невкрите, розбите... А люд нависний
Нехай скаженіе... Закрий, серце, очі...

13 листопада 1844
С. П. Б.

* * *

Заворожи мені, волхве,
Друже сивоусий!
Ти вже серце запечатав,
А я ще боюся.
Боюся ще погорілу
Пустку руйнувати;
Боюся ще, мій голубе,
Серце поховати.
Може, вернеться надія
З тією водою
Зцілющою й живущою —
Дрібною сльозою.
Може, вернеться зза світа
В пустку зимувати;
Хоч всередині обілить

Горілую хату,
І витопить, і нагріє,
І світло засвітить...
Може, ще раз прокинувся
Мої думи-діти.
Може, ще раз помолюся,
З дітками заплачу.
Може, ще раз сонце правди
Хоч крізь сон побачу...
Стань же братом, хоч одури!
Скажи, що робити:
Чи молитись, чи журитись,
Чи тім'я розбити?!
13 грудня 1844
С.-Петербург

ГОГОЛЮ

За думою дума роєм вилітає;
Одна давить серце, друга
роздирає,
А третя тихо, тихесенько плаче
У самому серці — може й бог
не бачить.

Не заревуть в Україні
Вольнії гармати.
Не заріже батько сина,
Своєї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю України.
Не заріже: викохає
Та й продасть в різницю
Москалеві. Цебто, бачиш,
Лепта удовиці
Престолові-отчеству
Та німоті плата.
Нехай, брате. — А ми будем
Сміяться та плакати.

30 грудня 1844
С.-Петербург

* * *

Не завидуй багатому:
Багатий не знає
Ні приятні, ні любові —
Він все те наймає.
Не завидуй могучому,
Бо той заставляє.
Не завидуй і славному:
Славний добре знає,
Що не його люди люблять,
А ту тяжку славу,
Що він тяжкими сльозами

Вилив на забаву.
А молоді як зйдуться —
Та любо та тихо,
Як у раї, — а дивися:
Ворушиться лихо...

Не завидуй же нікому,
Дивись кругом себе:
Нема раю на всій землі,
Та нема й на небі.
4 жовтня 1845
Миргород

* * *

Не женися на багатій,
Бо вижене з хати.
Не женися на убогій,
Бо не будеш спати.
Оженись на вольній волі,
На козацькій долі:
Яка буде, така й буде,
Чи гола, то й гола.
Та ніхто не докучає

І не розважає —
Чого болить і де болить,
Ніхто не питає.
Удвох, кажуть, і плакати
Мов легше неначе.
Не потурай: легше плакати,
Як ніхто не бачить.
4 жовтня 1845
Миргород

СЛІПІЙ

(Невольник)

Поема

Думи мої молодії,
Поховані діти,
Не літають з того світа
Пустку натовпити.
Покинули сиротою
З тобою одною,
Моє серце, моя зоре,
Раю мій, покою!
Ніхто не зна мого раю,
І сама не знаєш,
Що витаєш надо мною,
Як зоря над гаєм.
І дивлюся я, дивлюся,
А ти, моя зоре,
Спускаєшся низесенько,
Тихо заговориш,
Усміхнешся, подивишся —
Дивлюсь і не бачу...
Прокинуся — плаче серце,
І очі заплачуть.

Спасибі, зіронько! Минає
Неясний день мій; вже смеркає.
Над головою вже трясє
Косою смерть. І поховують...
А там і слід мій занесе
Холодний вітер. Все минає!..
І ти слухаєм прочитаєш
Вилити сльозами
Мою думу. І тихими,
Тихими речами
Проговориш: — Я любила,

Я його любила,
І він не знав... — Зоре моя!
На мою могилу
Світи, зоре. А я буду
Зза світа літати
І про тебе, моє серце,
На небі співати.

Той блукає за морями,
Світ перепливає,
Шука долі — не находить:
Немає, немає! —
Мов умерла. Інший рветься
З усієї сили
За долею... От-от догнан...
І — бебех в могилу!
А в третього, як у старця,
Ні хати, ні поля,
Тільки торба, а з торбини
Виглядає доля —
Як дитинка: а він її
Лає, проклинає
І за чвертку закладає.
Ні, не покидає!
Як реп'ях той, учепиться
За латані поли
Та й збирає колосочки
На чужому полі.
А там снопи... а там скирти,
А там... у палатах
Сидить собі наш сирота,
Мов у своїй хаті.

Отака то тая доля —
Хоч і не шукайте.
Кого любить — сама найде,
У колиці найде.

Так коло полудня, в неділю,
Та на зелених ще й святках,
Під хатою в сорочці білій
Сидів з бандурою в руках
Старий козак.

— І так, і сяк...
І треба б то, і шкода...
Ні, буде треба! Хоч два года
Нехай по світу поблукає
Та сам своєї пошукає,
Як я шукав колись. Ярино!
А де Степан? — А он під тинном,
Неначе вкопаний, стоїть!
— А я й не бачу! А ідїть
Лишень сюди; та йдїть обоє!..
А нуте, діти, отакої! —
І вдарив по струнах.
Старий грає, а Ярина
З Степаном танцює!
Старий грає, примовляє,
Ногами тупцює.

„Якби мені лиха та лиха,
Якби мені свекрівонька тиха,
Якби мені чоловік молодий,
Та другої не любив, не любив!
Ой гоп, чики-чики!
Та червоні черевики,
Та троїсті музики, —
Од віку до віку
Я любила б чоловіка!“
„Ой гоп, заходивсь,
Зробив хату, оженивсь,
І піч затопив,
І вечерять наварив“.

— Ану, діти, отак, діти! —
І старий піднявся.
Як ударить, як ушкварить —
Аж у боки взявся.

„Чи так, чи не так,
Уродив постернак,
А петрушку
Криши в юшку —

Буде смак, буде смак!
Ой так, таки так,
Оженився козак,
Кинув хату
І кімнату
Та й потяг у байрак“.

— Ні, вже не те, підтопталась
Моя стара сила;
Утомився. А все це ви
Так розворушили.
О, бодай вас! Що то літа!
Ні, вже недоладу...
Минулося! Іди лишень
Полуднувать лагодь;
Гуляючи, як той казав,
Шматок хліба з'їсти.
Іди ж, доню. А ти, сину,
Послухаєш вісти.
Сідай лишень. Як убили
Твого батька Йвана
В Шляхетчині, то ти ще був
Маленьким, Степане;
Ще й не лазив... — То я не син,
Я не син ваш, тату?..
— Та ні, не син; стривай лишень.
От умерла й мати,
Ти й зостався; а я й кажу
Покойній Марині,
Таки жінці: — А знаєш що?
Возьмім за дитину, —
Тебе б то це. — Добре, каже.
От ми й спарували
Вас з Яриною докупи...
А тепер осталося —
Ось бачиш що? Ти на порі,
І Ярина спіє...
Треба буде людей питать
Та щонебудь діять!
Як ти скажеш? — Я не знаю...
Бо я думав тее...
— Що Ярина сестра твоя?
А воно не тее...
Вона просто, як любитеся,
То й жінкою буде.
Та перш ось що! Треба буде
І на чужі люди
Подивитись, як живуть:
Чи орють,
Чи не на ораному сіють,
І просто жнуть,

І немолоченее віють,
Та як і мелють, і їдять, —
Все треба знать.
Так от як, брате: треба в люди
На год, на два піти
У наймити;
Тоді й побачимо, що буде.
Бо хто не вмє заробить,
То той не вмїтиме й пожить,
А ти як думаєш, небоже?
А коли хочеш, сину, знать,
Де лучче лихом торгувать,
Іди ти в Січ. Як бог поможе,
Там наїсися всіх хлібів;
А я їх їв.
І досі нудно, як згадаю!..
Коли заробиш — принесеш,
А не заробиш — поживеш
Мое добре. Та звичаю
Козацького наберешся;
Та побачиш світа —
Не такого, як у Братстві,
А живі мисліте
На синьому прочитаєш;
Та по-молодечій
Будеш богу молитися,
А не по-чернечій
Харамаркать. Отак, сину!
Помолимось богу
Та сивого осїдаєм —
І гайда в дорогу!
Ходім лишень полуднувать.
Що ти там, Ярино,
Змайструвала? — Уже, тату!
— Отаке то, сину! —

Ні їсться, ні п'ється, і серце
не б'ється,
І очі не бачать, не чуть голови —
Неначе немає. Ніби неживий,
Замість шматка хліба за кухоль
береться;
Дивиться Ярина та нишком
сміється:
— Що це йому стало? Ні їсти,
ні пити,
Нічого не хоче! Чи не занедужав?
Братіку Степане! Що в тебе
болить? —
Очима спитала. Старому байдуже,

Нїбито й не бачить. — Чи жать,
чи не жать,
А сіяти треба, — старий
розмовляє,
Нїбито до себе. — А нумо
вставать!
Може, до вечерні ще пошкандибаю.
А ти, Степане, ляжеш спать,
Бо завтра рано треба встать
Та коня сїдлать.

— Степаночку, голубчику!
Чого бо ти плачеш?
Усміхнися бо до мене.
Хіба ти не бачиш,
Що й я плачу!.. Розсердився
Бог знає на кого
Та й зо мною не говорить.
Заплáчу, їйбогу,
Та й утечу... Ось побачиш.
Скажи бо, Степане!
Може, справді нездужаєш?
Я зілля достану,
Я побіжу за бабою...
Може, це з пристрїту?
— Ні, Ярино, мое серце,
Рожевий мій квіте!
Я не брат тобі, Ярино!
Я завтра покину...
Тебе й батька сиротами...
Денебудь загну; —
І ти мене не згадаєш,
Забудеш, Ярино,
Свого брата... — Перехрестись!
Їйбогу, з пристрїту...
Я не сестра! Хто ж я така?
О боже, мій світе,
Що тут робить?.. Батька нема,
А він занедужав,
Та ще й умре!.. О боже мій!
А йому байдуже,
Мов сміється надо мною!
Хіба ти не знаєш,
Що з тобою і татуса
Й мене поховають!..
— Ні, Ярино, я не умру,
А тільки поїду
Од вас завтра... А приїду...
На той рік приїду —
Вже не братом, з Запорожжя,
А за рушниками...

Чи подаєш?.. — Та цур тобі
З тими старостами!
Ще й жартує!.. — Не жартую,
Ййбогу, Ярино!
Не жартую... — То це й справді
Ти завтра покинеш
Мене й батька... Ні, жартуєш?..
Скажи бо, Степане!
Хіба й справді я не сестра?..
— Ні, моє кохане!
Моє серце! — Боже ти мій,
Чом же я не знала?
Була б тебе не любила
І не цілувала...
Ой-ой, сором! Геть од мене!
Пустити мої руки!
Ти не брат мій! ти не брат мій!
Муко моя! муко! —

І заплакала Ярина,
Як мала дитина,
І крізь сльози промовляє:
— Покине!.. покине!.. —
Як той явір над водою,
Степан похилився.
Щирі сльози козацькїї
В серці запеклися! —
Мов у пеклі... А Ярина
То клене, то просить,
То замовкне... Поцілує,
То знов заголосить!
Не зчулися, як і смеркло.
І сестру і брата,
Мов скованих, обнявшись,
Застав батько в хаті.

І світ настав, а Ярина
Ридає... ридає...
Уже Степан із криниці
Коня напуває.
Взяла відра та й побігла
Ніби за водою —
До криниці... А тим часом
Запорозьку зброю
Виніс батько із комори,
Розгляда, радіє,
Приміряє... Ніби знову
Старий молодіє!
Та й заплакав... — Зброе моя!
Зброе золотая!
Літа мої молодії,

Сило молодая!
Послужи ж, моя ти зброе,
Молодій ще силі!
Послужи йому так щиро,
Як мені служила!.. —

І Ярина дає зброю,
А Степан сідлає
Коня, свого товариша,
Йй жупан одягає.
І шаблюка, мов гадюка,
Йй ратище-дрючина,
І самопал семип'ядний
Повис за плечима.
Аж зомліла, як узріла;
І старий заплакав,
Як побачив на коневі
Такого юнака.

Веде коня за поводи
Та плаче Ярина.
Старий батько іде рядом,
Наставляє сина,
Як у війську пробувати,
Старших шанувати,
Товариство поважати,
В табор не ховатись.
— Нехай тебе бог заступить! —
Як за селом стали,
Сказав старий, та всі трое
Разом заридали.
Степан свиснув — і курява
Шляхом піднялася.
— Не барися, мій синочку,
Швидше повертайся!.. —
Старий сказав та й заплакав...
Мов тая ялина
При долині, похилилась,
Замовкла Ярина;
Тільки сльози утирає,
На шлях поглядає;
Із куряви щось вигляне
І знов пропадає.
Ніби шапка через поле
Котиться, чорніє...
Ховається... Мошечкою —
Тільки... тільки... мріє, —
Та й пропало... Довго, довго
Стояла Ярина
Та дивилась, чи не вирне
Знову комашина.

Не вірнула; похилилась,
Заплакала знову...
А за нею й старий батько,
Та й пішли додому.

Минають дні, минає літо;
Настала осінь, шелестить
Пожовкле листя; мов убитий,
Старий під хатою сидить;
Дочка нездужає Ярина,
Ййого єдина дитина
Покинуть хоче; з ким дожить?
Добити віку вікового?
Згадав Степана молодого,
Згадав свої благі літа, —
Згадав та й заплакав
Багатий сивий сирота.
Мов лату на латі,
На серце печалі нашили літа.
— В твоїх руках все на світі.
Твоя свята воля!
Нехай буде так, як буде —
Така моя доля! —

І барвінком, і рутою,
І рястом квітчає
Весна землю, мов дівчину
В зеленому гаї.
І сонечко серед неба
Опинилось — стало,
Мов жених той молодую,
Землю оглядало.
І Ярина вийшла з хати
На світ божий глянуть, —
Ледве вийшла... Усміхнеться,
То піде, то стане,
Розглядає, дивується,
Та любо та тихо —
Ніби вчора народилась...
А лютеє лихо
В самім серці повернулось
І світ заступило.
Як билина підкошена,
Ярина схилилась;
Як з квіточки роса вранці,
Сльози полилися.
Старий батько коло неї,
Як дуб, похилився.

У Києві великому
Всіх святих благала;
У Межигірського Спаса
Тричі причащалась.
У Почаєві святому
Ридала, молилась,
Щоб Степан той, тая доля
Йй хоча приснилась!..
Не снилася. Вернулася.
Знову забіліла
Зима біла. Знову весна
Рястом червоніла;
Знов Ярина вийшла з хати
На світ дивуватись
Та не святих вже благи —
Ворожки питати.

І ворожка ворожила,
Пристріт замовляла,
Талан-долю за три шаги
З воску виливала.
— Он бачиш, кінь осідланий
Маха головою.
А он іде, а онде йде
Дідусь з бородою.
Ото гроші! Бач, віскривий,
Якби догадався
Та втер йому; отже й утер.
Дивися — сховався
За могилу, лічить гроші.
Знову їде шляхом,
Заплющившись, з торбинками.
То, бач, ради страху,
Щоб татари або ляхи
Часом не спіткали... —
І радісінька додому
Ярина верталась.

Уже третій, і четвертий,
І п'ятий минає —
Не малий рік. А Степана
Немає, немає!
І стежечки, доріженьки
Яром та горою,
Що топтані до ворожки,
Поросли травою.
І Ярина у черниці
Косу розплітає;
Старий батько коло неї
Падає, благає —
Хоч годочок, хоч літечко,

Хоч Пётра діждати,
Хоч зелених... Діждалися,
Уквітчали хату
І любистком і клечанням;
У сорочках білих,
У неділю, мов сироти,
Під хатою сіли.
Сидять собі та сумують;
Слухають: щось грає
За ворітьми, мов на кобзі,
І тихо співає.

„У неділю вранці-рано
Сине море грало;
Товариство кошового
На раді прохало:
— Благослови, отамане,
Чайки поспускати
Та за Тендер погуляти,
Турка пошукати. —
Чайки і байдаки спускали,
Гарматами риштували,
З широкого гирла Дніпрового
випливали.

Серед ночі темної,
На морі синьому,
За островом Тендром потопали,
Пропадали...
Один потопає,
Другий виринає,
Козацтву-товариству із синьої
хвили

Рукою махає, гукає:
— Нехай вам, товариство, бог
допомагає! —
І в синій хвилі потопає,
Пропадає.

Тільки три чайки, слава богу,
Отамана курінного,
Сироти Степана молодого,
Сине море не втопило,
А в турецьку землю, агарянську,
Без весл і кормиг прибило.
Тоді сироту Степана,
Козака лейстрового,
Отамана молодого,
Турки-яничари ловил:,
З гармати гримали,
В кайдани кували,
В Цареградську башту сажали,

В тяжкую роботу завдавали.
Ой спасе наш чудотворний,
Межигірський спасе!
І лютому ворогові
Не допусти впасти
В турецьку землю, в тяжкую
неволю!

Там кайдани по три пуда,
Отаманам по чотири.
І світа божого не бачать, не знають,
Під землею камінь ламають,
Без сповіді святої умирають,
Пропадають.

І згадав сирота Степан в неволі
Свою матір Україну,
Нерідного батька старого,
І коника вороного,
І сестру Ярину.
Плаче, ридає,
До бога руки здіймає,
Кайдани ламає,
Утікає на вольную волю...
Уже на третьому полі
Турки-яничари ловили,
До стовпа в'язали,
Очі виймали,
Гарячим залізом випікали,
В кайдани забили,
В тюрму посадили
І замурували“.

Отак на улиці, під тином,
Ще молодий кобзар стояв
І про невольника співав.
За тином слухала Ярина
І не дослухала — упала.
— Степаночку! Степаночку! —
Ридала, кричала. —
Степаночку, моє серце!
Де ти забарився?
Тату! тату! Це Степан наш!
Ідіть подивіться! —
Прийшов батько, розглядає,
Насилу Степана
Розпізнає; отак його
Зробили кайдани!
— Сину ти мій безталанний!
Добрая дитино!
Де ти в світі пробувався,
Сину мій єдиний? —
Плаче старий, обнімає,

І сліпий мій плаче
Невидющими очима.
Мов сонце побачив.
І беруть його під руки,
І ведуть у хату,
І вітає Яриночка,
Мов рідного брата.
І голову йому змила,
І ноги умила,
І в сорочці тонкій, білій
За стіл посадила.
Годувала, напувала,
Положила спати
На перині... І тихенько
Вийшла з батьком з хати.

— Ні, не треба, мій таточку,
Не треба, Ярино!
Подивіться: я загинув,
Навіки загинув.
За що ж свої молодії
З калікою?.. Ні, Ярино!
Насміються люди,
І бог святий покарає,
І прожене долі
З цієї хати веселої
На чужее поле.
Ні, Ярино! Бог не кине,
Ти найдеш дружину,
А я піду в Запорожжя:
Я там не загину, —
Мене люблять... — Ні, Степане,
Ти моя дитино!
І бог тебе покарає,
Як мене покинеш.
— Оставайся, Степаночку!
Коли не хоч братись,
То так будем: я — сестрою,
А ти мені братом,
А дітьми йому обоє,
Батькові старому.
Не йди, серце, Степаночку,
Не кидай нас знову!
Не покинеш?.. — Ні, Ярино!.. —
І Степан остався.
Зрадів старий, мов дитина,
Аж за кобзу взявся;
Хотів вшкварить навприсідки
З усієї сили...

І на призьбі під хатою
Усі троє сіли.
— Розкажи ж тепер, Степане,
Про свою недолю;
Бо й я таки гуляв колись
В турецькій неволі.
— Отож мене, вже сліпого,
На світ випускали
З козаками... Товариство
На Січ прямувало,
І мене взяли з собою,
І через Балкани
Поспішали в Україну
Вольними ногами.
І на тихому Дунаю
Нас перебігають
Товариші-запорожці
І в Січ завертають.
І розказують і плачуть,
Як Січ руйнували,
Як москалі сребро-злато
І свічі забрали
У покрови. Як козаки
Вночі утікали
І на тихому Дунаї
Новим кошом стали.
Як цариця по Києву
З Нечосом ходила
І Межигірського Спаса
Вночі запалила.
І по Дніпру у золотій
Галері гуляла.
На пожар той поглядала,
Нишком усміхалась.
І як степи запорозькі
Німоті ділила
Та бахурям і байстрюкам
Люд закрестила.
Як Кирило з старшинами
Пудром осипались
І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали.
Отак, тату! Я шасливий,
Що очей не маю,
Що нічого того в світі
Не бачу й не знаю.
Ляхи були — усе взяли,
Кров повипивали!..
А москалі і світ божий
В путо закували!
Отаке то! Тяжко, тату,

Із своєї хати
До нехриста поганого
В сусіди прохатись.
Тепер, кажуть, Головатий
Останки збирає
Та на Кубань підмовляє,
Черкеса лякає.
Нехай йому бог поможе!
А що з того буде —
Святий знає. Почуємо,
Що розкажуть люди!.. —
Отак вони що день божий
Удвох розмовляли
До півночі; а Ярина
Господарювала.
Згадували Запорожжя,
Козацькую славу
І співали удвох собі
Про Чалого Саву,
Про Богдана недомудра,
Ледачого сина,
І про Гонту мученика,
Й славного Максима.
А Ярина їх слухала...
Та святих благала.
Ублагала... На всеїдній
З Степаном побрались.

Оце і вся моя дума...
Не здивуйте, люди!
То, що було — минулося
І знову не буде.
Минулися мої сльози,
Не рветься, не плаче
Поточене старе серце,
І очі не бачать —
Ні тихої хатиночки
В забутому краю,
Ні тихої долиночки,
Ні темного гаю.
Ні дівчини молодої
Й малої дитини
Я не бачу щасливої:

Все плаче, все гине!
І рад би я сховатися,
Але де — не знаю.
Скрізь неправда, де не гляну,
Скрізь господа лають.
Серце в'яне, засихає,
Замерзають сльози...
І втомивсь я, одинокий,
На самій дорозі.
Отаке то! Не здивуйте,
Що вороном кричу:
Хмара сонце заступила, —
Я світа не бачу.
Ледве, ледве опівночі
Серцем прозираю
І немощну мою думу
За світ посилаю —
Зцілющої й живущої
Води пошукати.
Як інколи, то й принесе,
І покропить в хаті,
І засвітить огонь чистий,
І сумно і тихо
Розкажує про весілля, —
Звертає на лихо.
Тепер мені про сліпого
Сироту кінчає,
Але як довести краю,
І сама не знає.
Бо не було того дива,
Може, споконвіку,
Щоб щаслива була жінка
З сліпим чоловіком.
Отже сталось таке диво!
Год, другий минає,
Як побрались; а дивіться —
Вкупочці гуляють
По садочку. Старий батько
Сидить коло хати
Та вчить внука маленького
Чолом оддавати.

16 жовтня 1845
с. Мар'їнське

НАЙМИЧКА

ПРОЛОГ

У неділю вранці-рано
Поле крилося туманом.
У тумані на могилі,
Як тополя, похилилась
Молодиця молодая.
Щось до лона пригортає
Та з туманом розмовляє:

— Ой тумане, тумане,
Мій латаний талане!
Чому мене не сховаєш
Отут серед лану?
Чому мене не задавиш,
У землю не вдавиш?
Чому мені злої долі,
Чом віку не збавиш?
Ні, не дави, туманочку!
Сховай тільки в полі,
Щоб ніхто не знав, не бачив
Моеї недолі!..
Я не одна: єсть у мене
І батько і мати...
Єсть у мене... туманочку,
Туманочку, брате!..
Дитя моє, мій синочку,
Нехрещений сину!
Не я тебе хреститиму
На лиху годину.
Чужі люди хреститимуть,
Я не буду й знати,
Як і зовуть... Дитя моє!
Я була багата...
Не лай мене! Молитимусь,
Із самого неба
Долю виплачу сльозами
І пошлю до тебе! —

Пішла полем, ридаючи,
В тумані ховалась
Та крізь сльози тихесенько
Про вдову співала,
Як удова в Дунаєві
Синів поховала:

„Ой у полі могила;
Там удова ходила, —

Там ходила, гуляла,
Трути-зілля шукала.
Трути-зілля не найшла,
Та синів двох привела,
В китаєчку повила
І на Дунай однесла:
— Тихий, тихий Дунай!
Моїх діток забавляй.
Ти, жовтесенький пісок,
Нагодуй моїх діток!
Нагодуй, і сповий,
І собою укрій!“

I

Був собі дід та баба.
З давнього давна, у гаї над ставом,
Удвох собі на хуторі жили,
Як діточок двоє,
Усюди обсе.
Ще змалечку удвох ягнята пасли,
А потім побралися,
Худоби дїждалися, —
Придбали хутір, став і млин,
Садок у гаї розвели
І пасіку чималу —
Всього надбали.
Та діточок бігма,
А смерть з косою за плечима.

Хто ж їх старість привітає,
За дитину стане?
Хто заплаче, поховає,
Хто душу спом'яне?
Хто поживе добро чесно
В добру годину,
І згадає дякуючи,
Як своя дитина?..
Тяжко дітей годувати
У безверхій хаті.
А ще гірше старітись
У білих палатах,
Старітись, умирати,
Добро покидати
Чужим людям, чужим дітям
На сміх, на розтрату.

II

І дід і баба у неділю
На призьбі вдвох собі сиділи
Гарненко, в білих сорочках.
Сіяло сонце; в небесах
Ані хмариночки; та тихо,
Та любо, як у раї.
Сховалося у серці лиху,
Як звір у темнім гаї.

В такім раї чого б, бачся,
Старим сумувати?
Чи то давнє яке лиху
Прокинулось в хаті?
Чи вчорашнє, задалене
Знов поворушилось?
Чи ще тільки заклоунулось
І рай запалило?

Не знаю, що і після чого
Старі сумують. Може, вже
Оце збираються до бога,
Та хто в далеку дорогу
Ім добре коней запряже?
— А хто нас, Насте, поховає,
Як помремоб?

— Сама не знаю!

Я все оце міркувала,
Та аж сумно стало:
Одинокі зостарілись...
Кому понадбали
Добра сього?..

— Стривай лишень!

Чи чуєш? Щось плаче
За ворітьми, мов дитина!
Побіжім лиш... Бачиш —
Я вгадував, що щось буде! —

І разом схопились,
Та до воріт... Прибігають —
Мовчки зупинились.
Перед сáмим перелазом
Дитина сповита —
Та не туго; й новенькою
Свитиною вкрита.
Бо то мати сповивала —
І літом укрила
Останньою свитиною!..
Дивились, молились
Старі мої. А сердешне
Неначе благає:
Випручало рученята

Й до їх простягає
Манюсінські... і замовкло,
Неначе не плаче,
Тільки пхика.

— А що, Насте?

Я й казав! От бачиш!
От і талан, от і доля,
І не одинокі!
Бери ж лишень та сповивай!..
Ач яке, нівроку!
Неси ж в хату, а я верхи
Кинусь за кумами
В Городище... —

Чудно якось

Діється між нами!
Один сина проклинає,
З хати виганяє.
Другий свічку, сердешний,
Пóтом заробляє
Та, ридуючи, становить
Перед образами —
Нєма дітей!.. Чудно якось
Діється між нами!

III

Аж три пари на радощах
Кумів назбирали,
Та ввечері й охрестили,
І Марком назвали.
Росте Марко; старі мої
Не знають, де діти,
Де посадить, де положить
І що з ним робити.
Минає рік. Росте Марко —
І дійна корова
У розкоші купається.
Аж ось чорноброва
Та молода, білолиця
Прийшла молодиця
На той хутір благодатний
У найми проситься.

— А що ж? каже, возьмем,
Насте!

— Возьмімо, Трохиме,
Бо ми старі, нездужаєм,
Та таки й дитина.
Хоча воно вже й підросло,
Та все ж таки треба

Коло його піклуватись.
— Та воно то треба,
Бо й я свою вже часточку
Прожив, слава богу, —
Підтоптався. Так що ж тепер,
Що візьмеш, небого?
За рік, чи як?

— А що дасте...

— Е, ні! Треба знати,
Треба, дочко, лічить плату,
Зароблену плату.
Бо сказано: хто не лічить,
То той і не має.
Так отак хіба, небого:
І ти нас не знаєш,
Ні ми тебе; а поживеш,
Роздивишся в хаті,
Та й ми тебе побачимо —
Отоді й за плату.
Чи так, дочко?

— Добре, дядьку!

— Просимо ж у хату. —

Поєднались. Молодиця
Рада та весела;
Ніби з паном повінчалась,
Закупила сєла!
І у хаті, і надворі,
І коло скотини —
Увечері і вдосвіта;
А коло дитини —
Так і пада; ніби мати,
В будень і в неділю
Й головоньку йому змиє,
Й сорочечку білу
Що день божий надіває;
Грається, співає,
Робить возики; а в свято —
То й з рук не спускає.
Дивуються старі мої
Та моляться богу...
А наймичка невсипуща
Щовечір, небога,
Свою долю проклинає,
Тяжко, важко плаче;
І ніхто того не чує,
Не знає й не бачить,
Опріч Марка маленького.
Так воно не знає,
Чого наймичка сльозами
Його умиває.
Не зна Марко, чого вона

Так його цілує,
Сама не з'їсть і не доп'є —
Його нагодує.
Не зна Марко. Як в колісці
Часем серед ночі
Прокинеться, ворухнеться —
То вона вже скочить,
І укриє, й перехрестить,
Тихо заколише —
Вона чує з тії хати,
Як дитина дише.
Вранці Марко до наймички
Ручки простягає
І мамою невсипущу
Ганну величає...
Не зна Марко. Росте собі,
Росте, виростає.

IV

Чимало літ перевернулось,
Води чимало утекло.
І в хутір лиху завершило,
І сльоз чимало принесло.
Бабусю Настю поховали
І ледве, ледве одволали
Трохима діда. Прогуло
Прокляте лиху та й заснуло —
На хутір знову благодать
Зза гаю темного вернулась
До діда в хату спочивать.

Уже Марко чумакує
І восени не ночує
Ні під хатою, ні в хаті, —
Когонєбудь треба сватать!
— Кого ж би тут? — старий дума
І просить поради
У наймички. А наймичка
До царівни б рада
Слать старости: — Треба Марка
Самого спитати.
— Добре, дочко, питаємо,
Та й будемо сватать. —

Розпитали, порадились,
Та й за старостами
Пішов Марко. Вернулися
Люди з рушниками,
З святим хлібом обміненим.

Панну у жупані,
Таку кралю висватали,
Що хоч за гетьмана,
То не сором. Отаке то
Диво запопали.

— Спасибі вам! — старий каже. —
Тепер, щоб ви знали,
Треба краю доводити,
Коли й де вінчати,
Та й весілля. Та ще ось що:
Хто в нас буде мати?
Не дожила моя Настя!.. —
Та й заливсь сльозами.
А наймичка у порогу
Вхопилась руками
За одвірок — та й зомліла.
Тихо стало в хаті;
Тільки наймичка шептала:
— Мати... мати... мати...

V

Через тиждень молодиці
Коровай місили
На хуторі. Старий батько
З усієї сили
З молодицями танцює,
Та двір вимітає,
Та прохожих, проїжджачих
На двір закликає,
Та вареною кашею,
На весілля просить.
Знай, бігає — а самого
Ледве ноги носять.
Скрізь гармидер та реготня —
В хаті і надворі.
І жолоби викотили
З новбі комори.
Скрізь порання: печуть, варять,
Вимітають, миють...
Та все чужі. Де ж наймичка?
На прощу у Київ
Пішла Ганна. Блавав старий,
А Марко аж плакав,
Щоб була вона за матір.
— Ні, Марку! Ніяка
Мені матір'ю сидіти:
То багаті люди,
А я наймичка... Ще й з тебе
Сміятися будуть.
Нехай бог вам помагає!

Піду помолюся
Усім святим у Києві
Та й знову вернуся
В вашу хату, як приймете.
Поки маю сили,
Трудитимусь... —

Чистим серцем
Поблагословила
Свого Марка... Заплакала
Й пішла за ворота.

Розвернулося весілля,
Музикам робота —
І підковам. Вареною
Столи й лави миють.
А наймичка шкандибає,
Поспішає в Київ.
Прийшла в Київ — не спочила,
У міщанки стала,
Найнялася носити воду,
Бо грошей нестало
На молебствіє Варварі.
Носила, носила,
Кіп із вісім заробила
Й Маркові купила
Святу шапочку в печерах
У Івана святого,
Щоб голова не боліла
В Марка молодого.
І перстеник у Варвари
Невістці достала
І, всім святим поклонившись,
Додому верталась.

Вернулася Катерина
І Марко зустріли
За ворітьми, ввели в хату
Й за стіл посадили;
Напували й годували,
Про Київ питали,
І в кімнаті Катерина
Одпочить послала.
— За що вони мене люблять?
За що поважають?
О боже мій милосердний,
Може, вони знають...
Може, вони догадались...
Ні, не догадались —
Вони добрі... —

І наймичка
Тяжко заридала.

VI

Тричі крига замерзала,
Тричі розтавала;
Тричі наймичку у Київ
Катря провозжала,
Так, як матір. І в четвертий
Провела небогу
Аж у поле, до могили,
І молила бога,
Щоб швиденько верталася,
Бо без неї в хаті
Якось сумно — ніби мати
Покинула хату.

Після пречистої в неділю,
Та після першої, Трохим
Старий сидів в сорочці білій,
Е брилі, на призьбі. Перед ним
З собакою онучок грався,
А внучка в юпку одяглась
У Катрину і ніби йшла
До діда в гості. Засміявсь
Старий і внучку привітав,
Неначе справді молодицю:
— А де ж ти діла паляницю?
Чи, може, в лісі хто одняв?
Чи попросту — забула взяти?
Чи, може, ще й не напекла?
Е, сором, сором! Лепська мати! —
Аж зирк! — і наймичка ввійшла
На двір. Старий побіг стрічати
З онуками свою Ганну...
— А Марко в дорозі? —
Ганна діда питалася.
— В дорозі ще й досі.
— А я ледве додибала
До вашої хати.
Не хотілось на чужині
Одній умирати.
Коли б Марка діждатися...
Так щось тяжко стало... —
І внучатам із клуночка
Гостинці виймала —
І хрестики, й дукачики,
Й наміста разочок
Яриночі, і червоний
З фольги образочок;
А Карпові соловейка
Та коників пару,
І четвертий уже перстень
Святої Варвари

Катерині. А дідові
Із воску святого
Три свічечки; а Маркові
І собі нічого
Не принесла: не купила,
Бо грошей нестало,
А заробить нездужала.
— А ось ще осталося
Півбубличка! — й по шматочку
Дітям розділила.

VII

Ввійшли в хату. Катерина
Йї ноги умила
Йї полуднувать посадила.
Не пила й не їла
Стара Ганна.

— Катерино!
Коли в нас неділя?
— Післязавтра. — Треба буде
Акафіст найняти
Миколаєві святому
Йї на часточку дати, —
Бо щось Марко забарився...
Може, де в дорозі
Занедужав, сохраний боже! —
Йї покапали сльози
З старих очей замучених.
Ледве, ледве встала
Ізза стола.

— Катерино!
Не та вже я стала:
Зледащіла, нездужаю
І на ноги встати.
Тяжко, Катре, умирати
В чужій теплій хаті.

Занедужала небога.
Уже й причащали,
Йї маслосвятіє служили, —
Ні, не помагало!
Старий Трохим по надвір'ю,
Мов убитий, ходить.
Катерина ж з болящої
І очей не зводить.
Катерина коло неї
І днює й ночує.
А тим часом сичі вночі
Недобре віщують —

На коморі. Болящая
Щодень, щогодина
Ледве чути питається:
— Доню, Катерино!
Чи ще Марко не прийшов?
Ох, якби я знала,
Що діждуся, що побачу,
То ще б подождала.

VIII

Іде Марко з чумаками;
Ідучи співає,
Не поспіша до господи —
Воли попасає.
Везе Марко Катерині
Сукна дорогого.
А батькові шитий пояс
Шовку червоного.
А наймиці на очіпок
Парчі золотої
І червону добру хустку
З білою габою.
А діточкам черевички,
Фіг та винограду.
А всім в купі — червоного
Вина з Царєграду,
Відер з трое у барилі,
І кав'яру з Дону, —
Всього везе, та не знає,
Що діється дома.

Іде Марко, не журиться.
Прийшов — слава богу!
І ворота одчиняє,
І молиться богу!
— Чи чуєш ти, Катерино?
Біжи зустрічати!
Уже прийшов! Біжи швидше,
Швидше веди в хату!..
Слава тобі, Христе боже!
Насилу діждала! —
І „отче наш“ тихо... тихо,
Мов крізь сон, читала.

Старий воли випрягає,
Занози ховає
Мережані. А Катруся
Марка оглядає.
— А де ж Ганна, Катерино?
Я пак і байдуже.
Чи не вмерла?

— Ні, не вмерла,

А дуже нездужа.
Ходім лишень в малу хату,
Поки випрягає
Воли батько; вона тебе,
Марку, дожидає. —

Ввійшов Марко в малу хату
І став у порогу...
Аж злякався. Ганна шепче:
— Слава... слава богу!
Ходи сюди, не лякайся...
Вийди, Катре, з хати:
Я щось маю розпитати,
Дещо розказати. —

Вийшла з хати Катерина,
А Марко схилився
До наймички у голови.
— Марку! Подивися,
Подивися ти на мене!
Бач, як я змарніла.
Я не Ганна, не наймичка,
Я... — та й онімїла.
Марко плакав, дивувався.
Знов очі відкрила,
Пильно, пильно подивилась —
Сльози покотились.
— Прости мене. Я каралась
Весь вік в чужій хаті...
Прости мене, мій синочку!
Я... я твоя мати. —
Та й замовкла...

Зомлів Марко,

Й земля задрижала.
Прокинувся... до матері —
А мати вже спала.

(13 листопада 1845
в Переяславі)

КАВКАЗ

Искреннему моему Якову де Бальмену.

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі.

Спсконвіку Прометея
Там орел карає,
Що день божий довбе ребра
Й серце розбиває.
Розбиває, та не вип'є
Живущої крові, —
Воно знову оживає
І сміється знову.

✓ Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І неситий не виоре
На дні моря поле.
Не скує душі живої
І слова живого.
Не понесе слави бога,
Великого бога. ✓

Не нам на прою з тобою стати!
Не нам діла твої судить!
Нам тільки плакати, плакати,

плакати

І хліб насущний замісить
Кривавим потом і сльозами.
Кати знущаються над нами,
А правда наша п'яна снить.
Коли вона прокинеться?
Коли одпочити
ляжеш, боже, утомлений?
І нам даси жити! ✓
Ми віруєм твоїй силі
І духу живому.
Встане правда! Встане воля!
І тобі одному
Помоляться всі язики
Вовіки і віки.
А покищо течуть ріки,
Кривавії ріки!..

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі.

Отам то милостивії ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо. Лягло костьми
Людей муштрованих чимало.

А сльоз, а крові! напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Пролитих тайно серед ночі!
А матерніх гарячих сльоз!
А батькових старих, кривавих!
Не ріки — море розлилось,
Огнєнне море! Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам - царям
Слава! ✓ осміяно
чорним.

І вам слава, сині гори,
Кригою окуті!
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.
Боріться — поборете!
Вам бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая! ✓ до б-и
Замини

Чурек і сакля — все твоє, —
Воно не прошене, не дане,
Ніхто й не возьме за своє,
Не поведе тебе в кайданах.
А в нас!.. На те письменні ми,
Читаєм божії глаголи!..
І од глибокої тюрми
Та до високого престола —
Усі ми в золоті і голі.
До нас в науку! Ми навчим,
По чому хліб і сіль по чім!
Ми християни: храми, школи,
Усе добро, сам бог у нас!
Нам тільки сакля очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана; чом ми вам
Чурек же ваш та вам не кинем,
Як тій собаці! Чом ви нам
Платить за сонце не повинні! —
Та й тільки ж то! Ми не погани,
Ми настоящі християни —
Ми малим ситі!.. А зате!
Якби ви з нами подружили,
Багато б дечому навчились!
У нас же й світа, як на те —

Одна Сибір неісходима!
А тюрми! а люду!.. Що й лічить!
Од молдаванина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує! У нас
Святу біблію читає
Святий чернець і навчає,
Що цар якийсь то свині пас
Та дружню жінку взяв до себе,
А друга вбив. Тепер на небі!
От бачите, які у нас
Сидять на небі! Ви ще темні,
Святим хрестом не просвіщенні!
У нас навчіться!.. В нас дери,
Дери та дай,
І просто в рай,
Хоч і рідню всю забері!
У нас! Чого то ми не вмієм?
І зорі лічим, гречку сієм,
Французів лаєм. Продаєм
Або у карти програєм
Людей... не негрів... а таких,
Таки хрещених... но пр о с т и х.
Ми не гішпани! Крий нас, боже,
Щоб крадене перекупать,
Як ті жиди. Ми по закону!..

По закону апостола
Ви любите брата!
Суєслови, лицеміри,
Господом прокляті!
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу!
Та й лупите по закону:
Дочці на кожушок,
Байстрюкові на придане,
Жінці на патинки.
Собі ж на те, що не знають
Ні діти, ні жінка!

За кого ж ти розіп'явся,
Христе, сине божий?
За нас добрих, чи за слово
Істини... Чи, може,
Щоб ми з тебе насміялись?
Воно ж так і сталося!

Храми, каплиці, і ікони,
І ставники, і мірри дим,
І перед образом твоїм
Неутомленні поклоні

За кражу, за войну, за кров, —
Щоб братню кров пролити просять,
І потім в дар тобі приносять
З пожару вкрадений покров!..

Просвітились! Та ще й хочем
Других просвітити,
Сонце правди показати...
Сліпим, бачиш, дітям!!
Все покажем! Тільки дайте
Себе в руки взяти.
Як і тюрми мурувати,
Кайдани кувати —
Як і носити!.. І як плести
Кнути узлувати, —
Всьому навчим! Тільки дайте
Свої сині гори
Останні!.. бо вже взяли
І поле і море!

І тебе загнали, мій друже
єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката довелось пролити
Кров добру, не чорну. Довелось
запити
З московської чаші московську
отруту!
О друже мій добрий! друже
незабутий!
Живою душею в Україні витай;
Літай з козаками понад берегами,
Розриті могили в степу назирай.
Заплач з козаками дрібними
сльозами
І мене з неволі в степу виглядай.

А поки що — мої думи,
Мое люте горе,
Сіятому. Нехай ростуть
Та з вітром говорять.
Вітер тихий з України
Понесе з росою
Мої думи аж до тебе!..
Братньою сльозою
Ти їх, друже, привітаєш,
Тихо прочитаєш...
І могили, степи, море
І мене згадаєш.

18 листопада 1845
в Переяславі

І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ, І НЕНАРОЖДЕНИМ ЗЕМЛЯКАМ МОЇМ В УКРАЇНІ І НЕ В УКРАЇНІ МОЄ ДРУЖНЄЄ ПО- СЛАНІЄ

І смеркає, і світає,
День божий минає,
І знову люд потомлений
І все спочиває.
Тільки я, мов окаянный,
І день і ніч плачу
На розпуттях велелюдних.
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає —
Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І господа зневажають, —
Людей запрягають
В тяжкі ярма. Орють лихо,
Лихом засівають...
А що вродить? Побачите,
Які будуть жніва!
Схаменіться, недолюди,
Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,
На свою країну!
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну!
Розкуйтеся, братайтеся!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті — своя й правда,
І сила, і воля.

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра;
А ви претесь на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі! волі!
Братерства братнього! Найшли,
Несли... несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слов велику силу,
Та й більш нічого. Кричите,
Що бог створив вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились!..
І хилитесь, як і хилились!

І знову шкуру дерете
З братів незрящих, гречкосіїв;
І сонця правди дозрівать
В німецькі землі, не чужії,
Претесь знову!.. Якби взяли
І всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,
Тоді оставсь би сиротою
З святими горами Дніпро!

Ох, якби те сталося, щоб ви
не вертались!
Щоб там і здохали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б
не ридала,
Не чули б у бога вашої хули.
І сонце не гріло б смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній
землі.
І люди б не знали, що ви за орли,
І не покивали б на вас головою.

Схаменіться! Будьте люди,
Бо лихо вам буде!
Розкуються незабаром
Заковані люди.
Настане суд, заговорять
І Дніпро і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... І не буде
Кому помагати:
Одцурається брат брата
І дитини мати.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навкі прокленетесь
Своїми синами!
Умийтесь! Образ божий
Багном не скверніте.
Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать...
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу
Глибоко! глибоко!

Дознаються небожата,
Чия на вас шкура,
Та й засядуть, — і премудрих
Немудрі одурять!

Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя.
А то залізете на небо:
— І ми — не ми, і я — не я!
І все те бачив, і все знаю:
Нема ні пекла, ані раю,
Немає й бога, тільки я!
Та куций німець узлуватий,
А більш нікого!.. — Добре, брате!
Що ж ти такеє? — Нехай скаже
Німець. Ми не знаєм. —

Отак то ви навчаєтесь
У чужому краю!
Німець скаже: — Ви моголи.
— Моголи! моголи! —
Золотого Тамерлана
Онучата голі.
Німець скаже: — Ви слав'яни.
— Слав'яни! слав'яни! —
Славних прадідів великих
Правнуки погані!
І Коллара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганка,
І в слав'янофілі
Так і претесь... І всі мови
Слав'янського люду —
Всі знаєте. А своєї
Дастьбі... Колись будем
І по-своєму глаголять,
Як німець покаже
Та до того й історію
Нашу нам розкаже.
Отоді ми заходимось!
Добре заходились
По німецькому показу
І заговорили
Так, що й німець не второпа,
Учитель великий,
А не те, щоб прості люди.
А гвалту! а крику!
— І гармонія, і сила,
Музика та й годі!
А історія! Поема

Вольного народа!
Що ті римляни убогі!
Чорт-зна що — не Брути!
У нас Брути! і Коклеси!
Славні, незабуті!
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась! —
Кров'ю вона умивалась,
А спала на купах,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах!
Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Ту ю славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми —
Все розберіть... Та й спитайте
Тоді себе: що ми?..
Чиї сини? Яких батьків?
Ким? За що закуті?..
То й побачите, що ось що
Ваші славні Брути:

Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття — ваші пані
Ясновельможні гетьмани.
Чого ж ви чванитесь, — ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще краще, як батьки ходили?!
Не чваньтесь, з вас деруть ремінь
А з їх, бувало, й лій топили.

Може, чванитесь, що братство
Віру заступило?
Що Синопом, Трапезонтом
Галушки варило?
Правда!.. Правда, наїдались,
А вам тепер вадить.
І на Січі мудрий німець
Картопельку садить.
А ви її купуєте,
Істе на здоров'я
Та славите Запорожжя.
А чиєю кров'ю
Ота земля напоєна
Що картопля родить?
Вам байдуже. Аби добра

Була для горόδуду!
А чванитесь, що ми Польщу
Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила!

Так от як кров свою лили
Батьки за Москву і Варшаву!
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!

Доборолась Україна
До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.
Замість пива праведною
Кров із ребер точать.
Просвітити, кажуть, хочуть
Материні очі
Современними огнями.
Повести за віком,
За німцями, недоріку,
Сліпую каліку.
Добре! Ведіть, показуйте!
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати.
Покажуйте!.. За науку
Не турбуйтеся! Буде
Материна добра плата:
Розпадеться лґда
На очах ваших неситих;
Побачите славу,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих.
Не дуріте самі себе!
Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.
Бо хто матір забуває,

Того бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають.
Чужі люди проганяють,
І немає злomu
На всій землі безконечній
Веселого дому.
Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.
Отака то наша слава,
Слава України.
Отак і ви прочитайте,
Щоб не сонним снілись
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, коли,
За що розпинали?
Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата, —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.
І забудеться срамотна
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України.
І світ ясний, невечерній
Тихо засіє . . . . .
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!

14 грудня 1845
В'юнища

ХОЛОДНИЙ ЯР

У всякого своє лихо,
І в мене не тихо;
Хоч не своє — позичене,
А все таки лихо.
Нащо б, бачся, те згадувать,
Що давно минуло,
Будить бознає колишне?
Добре, що заснуло!..
Хоч і Яр той! Вже до його
І стежки малої
Не осталося, і здається,
Що ніхто й ногою
Не ступив там. А згадаєш —
То була й дорога
З монастиря Мотринога
До Яру страшного.
В Яру колись гайдамаки
Табором стояли,
Лагодили самопали,
Ратища стругали.
У Яр тоді сходилися,
Мов із хреста зняті,
Батько з сином і брат з братом
Одностайне стати
На ворога лукавого,
На лютого ляха.
Де ж ти дівся, в Яр глибокий
Протоптаний шляху?
Чи сам заріс темним лісом,
Чи то засадили
Нові кати? Щоб до тебе
Люди не ходили
На пораду: що їм діять
З добрими панами,
Людоїдами лихими,
З новими ляхами?
Не сховаєте! Над Яром
Залізник витає
І на Умань позирає,
Гонту виглядає.
Не ховайте, не топчіте
Святого закона,
Не зовіте преподобним
Лютого Нерона! *

Не славтеся царевою
Святою войною,
Бо ви й самі не знаєте,
Що царики коять,
А кричите, що несете
І душу і шкуру
За отечество!.. Ййбогу,
Овеча натура;
Дурний шию підставляє
І не знає за що!
Та ще й Гонту зневажає,
Ледаче ледащо!
„Гайдамаки не воїни, —
Розбойники, вори.
П'ятно в нашій історії...“
Брешеш, людоморе!
За святу правду-волю
Розбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний. Не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну.
Ви — розбойники неситі,
Голодні ворони!
По якому правдивому,
Святому закону
І землю, всім даною,
І сердешним людом
Торгуєте? Стережіться ж,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо!.. Дурить дітей
І брата сліпого,
Дурить себе, чужих людей,
Та не дурить бога.
Бо в день радості над вами
Розпадеться кара,
І повіє огонь новий
З Холодного Яру.

В'юнища
17 грудня 1845

* В рукописній копії з поправками Шевченка тут написано: Миколу-Нерона.

МАЛЕНЬКІЙ МАР'ЯНІ

Рости, рости, моя пташко,
Мій маковий цвіте,
Розвивайся, поки твое
Серце не розбите,
Поки люди не дознали
Тихої долини.
Дознаються — пограються,
Засушать та й кинуть.
Ані літа молодії,
Повиті красою,
Ні карії оченята,
Умиті сльозою,
Ані серце твое тихе,

Добреє дівоче —
Не заступить, не закриє
Неситії очі.
Найдуть злії та й окрадуть..
І тебе убогу
Кинуть в пекло... Замучишся —
І прокленеш бога.
Не цвіти ж, мій цвіте новий,
Нерозвитий цвіте!
Зов'янь тихо, поки твое
Серце не розбите.

20 грудня 1845
В'юнища

Минають дні, минають ночі,
Минає літо; шелестить
Пожовкле листя; гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить.
І все заснуло... і не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже не плачу й не сміюсь...

Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, боже,
То дай злої, злої!
Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятись.
А дай жити, серцем жити

І людей любити,
А коли ні... то проклинать
І світ запалити!
Страшно впасти у кайдани,
Умирати в неволі,
А ще гірше — спати, спати,
І спати на волі —
І заснути навек-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого: однаково —
Чи жив, чи загинув!..
Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, боже,
То дай злої! злої!

21 грудня 1845
В'юнища

ТРИ ЛІТА

І день не день, і йде не йде,
А літа стрілою
Пролітають, забирають
Все добре з собою.
Окрадають добрі думи,
С холодний камінь
Розбивають серце наше
І співають амінь,
Амінь всьому веселому

Од нині до віка,
І кидають на розпутті
Сліпого каліку.
Невеликі три літа
Марно пролетіли...
А багато в моїй хаті
Лиха нарobili.
Опустошили убоге
Мое серце тихе,

Погасили усе добре,
Запалили лихо.
Висушили чадом-димом
Тії добрі сльози,
Що лилися з Катрусею
В московській дорозі;
Що молились з козаками
В турецькій неволі;
І Оксану, мою зорю,
Мою добру долю,
Що день божий умивали...
Поки не підкралась
Злії літа та все тее
Заразом украли.
Жаль і батька, жаль і матір,
І вірну дружину,
Молодую, веселую,
Класти в домовину, —
Жаль великий, брати мої!
Тяжко годувати
Малих діток неумитих
В нетопленій хаті!
Тяжке лихо, та не таке,
Як тому дурному,
Що полюбить, побереться,
А вона другому
За три шаги продається
Та з його й сміється.
От де лихо! От де серце
Разом розірветься!
Отаке то злее лихо
Й зо мною спіткалось:
Серце люди полюбило
І в людях кохалось,
І вони його вітали,
Гралися, хвалили...
А літа тихенько кралась
І сльози сушили,
Сльози щирої любові,
І я прозрівати
Став потроху... Доглядаюсь, —
Бодай не казати!

Кругом мене, де не гляну,
Не люди, а змії...
І засохли мої сльози,
Сльози молодії.
І тепер я розбитее
Серце ядом гою —
І не плачу й не співаю,
А вию с о в о ю.
Отаке то! Що хочете,
То те і робіте:
Чи голосно зневажайте,
Чи нишком хваліте
Мої думи, — однаково
Не вернеться знову
Літа мої молодії,
Веселеє слово.
Не вернеться... І я серцем
До вас не вернуся.
І не знаю, де дінуся,
Де я пригорнуся,
І з ким буду розмовляти,
Кого розважати,
І перед ким мої думи
Буду сповідати?
Думи мої! Літа мої,
Тяжкіі три літа!
До кого ви прихилитесь,
Мої злії діти?
Не хилітесь ні до кого,
Ляжте дома спати...
А я піду четвертий год
Новий зустрічати.
Добридень же, новий годе,
В торішній свитині!
Що ти несеш в Україну
В латаній торбині?
„Благоденствіє, указом
Новеньким повите“
Іди ж здоров, та не забудь
Злидням поклонитись

22 грудня 1845
В'юнища

III

НЕВОЛЬНИЧА МУЗА

(1847—1857)

В КАЗЕМАТІ

Моїм союзникам посвящаю

*
*

Згадайте, братія моя...
Бодай те лихо не верталось!
Як ви гарнесенько і я
Ізза решотки визирали
І, певне, думали: — Коли
На раду тиху, на розмову,
Коли ми зійдемося знову
На сій зубоженій землі? —
Ніколи, братія, ніколи
З Дніпра укупі не п'ємо!
Розійдемося, рознесемо
В степи, в ліси свою недолю,

Повіруєм ще трохи в волю,
А потім жити почнемо
Між людьми, як люди.
А поки те буде,
Любітеся, брати мої,
Україну любіте
І за неї, безталанну,
Господа моліте.
І його забудьте, други,
І не проклиняйте.
І мене в неволі лютій
Інколи згадайте.

(Орська кріпость
1847)

I

Ой одна я, одна,
Як билиночка в полі,
Та не дав мені бог
Ані щастя, ні долі.
Тільки дав мені бог
Красу — карії очі,
Та й ті виплакала
В самотині дівочій.
Ані братіка я,

Ні сестрички не знала,
Між чужими зросла,
І зросла — не кохалась!
Де ж дружина моя,
Де ви, добрії люди?
Іх нема... Я сама,
А дружини й не буде!

(В казематі
1847)

II

За байраком байрак,
А там степ та могила.
Із могили козак
Встає сивий, похилий.
Встає сам уночі,
Іде в степ, а йдучи

Співа, сумно співає:
„Наносили землі
Та й додому пішли,
І ніхто не згадає.
Нас тут триста, як скло,
Товариства лягло!

І земля не приймає.
Як запродав гетьман
У ярмо християн,
Нас послав поганяти.
По своїй по землі
Свою кров розлили
І зарізали брата.
Крові брата впились
І отут полягли
У могилі заклятій“.
Та й замовк, зажурився
І на спис похилився,

Став на самій могилі.
На Дніпро позирав,
Тяжко плакав, ридав,
Сині хвилі голосили.
Зза Дніпра із села
Луна* гаєм гула,
Треті півні співали.
Провалився козак,
Стрепенувся байрак,
А могила застогнала.

(В казематі
1847)

III

Не скаже синові: — Молись.
Молися, сину: за Вкраїну
Його замучили колись. —
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окрадену, збудять...
Ох, не однаково мені.

(В казематі
1847)

IV

— Не кидай матері! — казали,
А ти покинула, втекла,
Шукала мати — не найшла
Та вже й шукати перестала...
Умерла плачучи. Давно
Не чуть нікого, де ти гралась,
Собака десь помандрувала,
І в хаті вибито вікно.
В садочку темному ягнята
Удень пасуться. А вночі
Віщують сови та сичі
І не дають сусідам спати.
І твій барвіночок хрещатий
Заріс богилою, ждучи
Тебе неквітчану. І в гаї
Ставочок чистий висихає,
Де ти купалася колись.
І гай сумує, похилився...
У гаї пташка не співає —
Йї з собою занесла.
В яру криниця завалилась,

Верба усохла, похилилась,
І стежечка, де ти ходила,
Колючим терном поросла.
Куди полинула, де ділась?
До кого ти перелетіла?
В чужій землі, в чужій сім'ї
Кого ти радуєш? До кого,
До кого руки приросли?
Віщує серце, що в палатах
Ти розкошуєш, і не жаль
Тобі покинутої хати...
Благаю бога, щоб печаль
Тебе довіку не збудила,
Щоб у палатах не найшла...
Щоб бога ти не осудила
І матері не прокляла.

(В казематі
1847)

* В рукопису Шевченка „руна“.

V

— Чого ти ходиш на могилу? —
Насилу мати говорила. —
Чого ти плачеш ідучи,
Чому не спиш ти уночі,
Моя голубко сизокрила?
— Так, мамо, так. — І знов ходила,
А мати плакала, ждучи.

Не сон-трава на могилі
Вночі процвітає, —
То дівчина заручена
Калину сажая,
І сльозами поливає,
І господа просить,
Щоб послав він дощі вночі
І дрібнії рбси,
Щоб калина прийнялася,
Розпустила віти.
— Може, пташкою прилине
Милий з того світа.
Зов'ю йому кубелечко,
І сама прилину,
І будемо щебетати
З милим на калині.
Будем плакати, щебетати,
Тихо розмовляти,
Будем вкупочці уранці
На той світ літати. —

О
І калина прийнялася,
Віти розпустила.
І три літа на могилу
Дівчина ходила.
На четверте... Не сон-трава
Вночі процвітає, —
То дівчина з калиною

Ой три шляхи широкії
Докупи зійшлися.
На чужину з України
Брати розійшлися.
Покинули стару матір.
Той жінку покинув,
А той — сестру, а найменший —
Молоду дівчину.
Посадила стара мати
Три ясени в полі,

Плаче, розмовляє:
— Широкая, високая
Калино моя,
Не водою до схід сонця
Поливана.
Широкії ріки-сльози
Тебе полили.
Їх славою лукавою
Люди понесли.
Зневажають подруженьки
Подругу свою,
Зневажають червону
Калину мою.
Повий мою головоньку,
Росою умий
І вітами широкими
Од сонця закрий.
Вранці найдуть мене люди,
Мене осміють.
Широкії твої віти
Діти обірвуть. —
Вранці-рано на калині
Пташка щебетала;
Під калиною дівчина
Спала — не вставала:
Утомилось молодеє,
Навіки спочило...

Вставало сонце зза могили,
Раділи люди встаючи.
А мати й спати не лягала,
Дочку вечерять дожидала
І тяжко плакала, ждучи.

(В казематі
1847)

VI

А невістка посадила
Високу тополю.
Три явори посадила
Сестра при долині...
А дівчина заручена —
Червону калину.
Не прийнялись три ясени,
Тополя всихала;
Повсихали три явори,
Калина зов'яла.

Не вертаються три брати —
Плаче стара мати,
Плаче жінка з діточками
В нетопленій хаті.
Сестра плаче, йде шукати
Братів на чужину...
А дівчину заручену

Кладуть в домовину.
Не вертаються три брати,
По світу блукають,
А три шляхи широкії
Терном заростають.
(В казематі
1847)

VII

Н. Костомарову

Веселе сонечко ховалось
В веселих хмарах весняних;
Гостей закованих своїх
Сердешним чаєм напували
І часових переміяли,
Синемундирих часових.
І до дверей, на ключ замкнутих,
І до решотки на вікні
Привик я трохи, і мені
Не жаль було давно одбутих,
Давно похованих, забутих.
Моїх кривавих, тяжких сльоз.
А їх чимало розлилось
На марне поле... Хоч би рута,
А то нічого не зійшло!

І я згадав своє село...
Кого я там коли покинув?
І батько й мати в домовині...
І жалем серце запеклось,
Що нікому мене згадати!
Дивлюсь: твоя, мій брате, мати
Чорніше чорної землі
Іде, з хреста неначе знята...
Молюся! господи, молюся!
Хвалить тебе не перестану!
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани!

(В казематі
1847)

VIII

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.

А мати хоче научити,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх,
Сама заснула коло їх.
Затихло все... Тільки дівчата
Та соловейко не затих.

(В казематі
1847)

IX

Рано-вранці новобранці
Виходили за село,
А за ними, молодими,
І дівча одно пішло.
Подибала стара мати
Доню в полі доганяти...
І догнала, привела;
Нарікала, говорила,

Поки в землю положила.
А сама в старці пішла.

Минули літа, а село
Не перемінилось.
Тільки пустка на край села
Набік похилилась.
Коло пустки на милиці

Москаль шкандибає.
На садочок позирає,
В пустку заглядає.
Марне, брате! Не вигляне
Чорнобрива з хати.
Не покличе стара мати
Вечеряти в хату.
А колись.. Давно колись то!
Рушники вже ткались,
І хустина мережалась,
Шовком вишивалась.

Думав жити, любитися
Та бога хвалити!
А довелось... Ні до кого
В світі прихилитись.
Сидить собі коло пустки,
Надворі смеркає.
А в вікно, неначе баба,
Сова виглядає.

(В казематі
1847)

X

В неволі тяжко — хоча й волі,
Сказати по правді, не було.
Та все таки якось жилось —
Хоть на чужому, та на полі...
Тепер же злої тії долі,
Як бога, ждати довелось.
І жду її, і виглядаю,
Дурний свій розум проклинаю,

Що дався дурням одурити,
В калюжі волю утопити.
Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховають,
Що не в Україні буду жити,
Людей і гóспода любити.

(В казематі
1847)

XI

КОСАР

Понад полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори.
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде.

Мов бритвою старий голить
Усе, що дасй:

Косаря уночі
Зустрічають сичі.
Тне косар, не спочиває,
Ні на кого не вважає,
Хоч і не проси.

Мужика, й шинкаря,
Й сироту кобзаря;
Приспівує старий, косить,
Кладе горами покоси,
Не мина й царя.

Не благай, не проси,
Не клепає косі;
Чи то пригород, чи город, —

І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить,
Хреста ніхто не поставить
І не пом'яне.

(В казематі
1847)

XII

Чи ми ще зійдемося знову?
Чи вже навіки розійшлись?
І слово правди і любові
В степи і дебрі рознесли?
Нехай і так!.. Не наша мати,
А довелось поважати,
То воля гóспода. Годить,
Смирітеся, молітесь богу

І згадуйте один другóго,
Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї гóспода моліть.

(30 травня 1847 в казематі) —
Москва. 1858. Березня 18.

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.
Прилітайте, сизокрили
Мої голуб'ята,
Ізза Дніпра широкого
У степ погуляти
З киргизами убогими.

Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє,
Радіють люди, що одпочинуть.
А я дивлюся... і серцем лину
В темний садочок на Україну;
Лину я, лину, думу гадаю,
І ніби серце одпочиває.
Чорніє поле, і гай, і гори,
На синє небо виходить зоря.

Мені тринадцятий минало.
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було?
Мені так любо, любо стало,
Неначе в бога . . . . .
Уже прокликали до пау,
А я собі у бур'яні
Молюся богу... І не знаю,
Чого маленькому мені
Тоді так приязно молилось,
Чого так весело було?
Господне небо і село,
Ягня, здається, веселилось!
І сонце гріло, не пекло!
Та недовго сонце гріло,
Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубее —
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята —
Не мої ягнята!
Обернувся я на хати —

* * *

Вони вже убогі,
Уже голі... Та на волі
Ще моляться богу.
Прилітайте ж, мої любі,
Тихими речами
Привітаю вас, як діток,
І заплачу з вами.

(Орська кріпость
1847)

N. N.

Ой зоре! зоре! — і сльози кануть.
Чи ти зійшла вже і на Україні?
Чи очі карі тебе шукають
На небі синім? Чи забувають?
Коли забули, бодай заснули,
Про мою доленьку щоб і не чули.

(Орська кріпость
1847)

N. N.

Нема в мене хати!
Не дав мені бог нічого!...
І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!.. А дівчина
При самій дорозі
Недалеко коло мене
Плоскінь вибирала
Та й почувла, що я плачу,
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози
І поцілувала . . . . .
Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Мое... Лані, гаї, сади!..
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води.
Бридня!.. а й досі, як згадаю,
То серце плаче та болить,
Чому господь не дав дожить
Малого віку у тім раю.
Умер би, орючи, на ниві,
Нічого б на світі не знав,
Не був би в світі юродивим,
Людей і [бога] не прокляв!..

(Орська кріпость
1847)

* *

Не гріє сонце на чужині,
А дома надто вже пекло.
Мені не весело було
Й на нашій славній Україні.
Ніхто любив мене, вітав,
І я хилився ні до кого,
Блукав собі, молився богу,
Та люте панство проклинав,
І згадував літа лихії,
Погані, давнії літа:
Тоді повісили Христа —
Й тепер не втік би син Марії!
Ніде не весело мені
Та, мабуть, весело й не буде

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами;
В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата.
Пишалася синами мати,
Синами вольними... Росли,
Росли сини і веселили
Старії скорбнії літа...
Аж поки іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай. І розлили
Широке море сльоз і крові,
А сирот іменем Христовим
Замордували, розп'яли...

У Києві на Подолі
Було колись... І ніколи
Не вернеться, що діялось,
Не вернеться сподіване,
Не вернеться... А я, брате,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Жалю серцю завдавати.

У Києві на Подолі
Братерська наша воля
Без холопа і без пана

І на Україні, добрі люди,
Отже таки й на чужині.
Хотілося б... та й то для того,
Щоб не робили москалі
Труни із дерева чужого,
Або хоч крихотку землі
Ізза Дніпра мого святого
Святії вітри принесли,
Та й більш нічого. Так то, люди,
Хотілося б... Та що й гадать...
Нащо вже й бога турбувать,
Коли по-нашому не буде.

(Орська кріпость
1847)

* * *

Поникли голови козачі,
Неначе стоптана трава.
Україна плаче, стогне-плаче!
За головою голова
Додолу пада. Кат лютує,
А ксьондз скаженим язиком
Кричить: Те deum! алілуя!.."

Отак то, ляше, друже-брате!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізли, розвели,
А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові
І серце чистее подай!
І знову іменем Христовим
Возобновим наш тихий рай.

(Орська кріпость 1847) —
(Москва) 14 березня (1858)

ЧЕРНЕЦЬ

Сама собі у жупані
Розвернулася весела,
Оксамитом шляхи стеле,
А едвобном застиляє
І нікому не звертає.

У Києві на Подолі
Козаки гуляють.
Як ту воду, цебром-відром
Вино розливають.
Льбхи, шинки з шинкарками,
З винами, медами

Закупили запорожці
Та й тнуть коряками!
А музика реве, грає,
Людей звеселяє.
А із Братства те бурсацтво
Мовчки виглядає.
Нема голій школі волі,
А то б догодила...
Кого ж то там з музикою
Люди обступили?

В червоних штанях оксамитних
Матнею улицю мете,
Іде козак. — Ох, літа! літа!
Що ви творите? — На тотеж
Старий ударив в закаблуки,
Аж встала курява! Отак!
Та ще й приспівує козак:
„По дорозі рак, рак,
Нехай буде так, так.
Якби таки молодиці
Посіяти мак, мак.
Дам лиха закаблукам,
Дам лиха закаблам,
Останеться й передам!
А вже ж тії закаблуки
Набралися лиха й муки!
Дам лиха закаблукам,
Дам лиха закаблам,
Останеться й передам!”

Аж до Межигірського Спаса
Потанцював сивий.
А за ним і товариство
І весь святий Київ.
Дотанцював аж до брами,
Крикнув: — Пугу! пугу!
Привітайте, святі ценці,
Товариша з Лугу!
Свята брама одчинилась,
Козака впустили.
І знов брама зачинилась
Навік зачинилась
Козакові. Хто ж цей сивий
Попрощався з світом?
Семен Палій, запорожець,
Лихом недобитий.

Ой високо сонце сходить,
Низенько заходить.
В довгій рясі по келії
Старий чернець ходить.

Іде чернець у Вишгород
На Київ дивитись,
Та посидить на пригоді,
Та хоч пожуритись.
Іде чернець Дзвонкову
У яр воду пити
Та згадає, як то тяжко
Було жити в світі.
Іде чернець у келію
Між стіни німії
Та згадає літа свої,
Літа молодії.
Бере письмо святе в руки,
Голосно читає...
А думкою чернець старий
Далеко літає.
І тихнуть божії слова;
І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива.
А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі.
Музика, танці і Бердичів.
Кайдани брязкають... Москва,
Борі, снігі і Єнісей...
І покотились із очей
На рясу сльози... Бий поклони!
І плоть старечу усмиряй.
Святе писаніє читай,
Читай, читай та слухай дзвона,
А серцеві не потурай.
Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе весь вік дурило.
Приспи ж його і занехай
Свою Борзну і Фастовщину.
Загине все, ти сам загинеш.
І не згадають, щоб ти знав...
І старець тяжко заривав,
Читав писаніє покинув.
Ходив по келії, ходив,
А потім сів і зажурився:
— Для чого я на світ родився,
Свою Україну любив? —

До утрени завив з дзвіниці
Великий дзвін. Чернець мій встав,
Надів клобук, взяв пагерицю,
Перехрестився, чотки взяв...
І за Україну молитись
Старий чернець пошкандибав
(Орська кріпость 1847) —
(Москва 1858)

Один у другого питаєм:
— Нащо нас мати привела?
Чи для добра? Чи то для зла?
Нащо живем? Чого бажаєм? —
І, не дознавшись, умираєм.
А покидаємо діла.

Самому чудно. А де ж дітись?
Що діяти і що почать?
Людей і долю проклинать
Не варт, їйбогу. Як же жити
На чужині на самоті?
І що робити взаперті?
Якби кайдани перегризти,

Ой стрічечка до стрічечки,
Мережаю три нічєнки,
Мережаю, вишиваю,
У неділю погуляю.

Ой плахотка-червчаточка,
Дивуйтеся, дівчаточка.

Чи то на те божа воля?
Чи такая її доля?
Росла в наймах, виростала,
З сиротою покохалась.
Неборак як голуб з нею,
З безталанною своєю,
Од зіроньки до зіроньки
Сидять собі у вдівоньки.
Сидять собі, розмовляють,
Пречистої дожидають.
Дождалися... З Чигирину
По всій славній Україні
Зарєвли великі дзвони,
Щоб сіддали хлопці коні,
Щоб мечі-шаблі гострили
Та збирались на весілля,
На веселе погуляння,
На криваве залицяння.

Які ж мене, мій боже милий,
Діла осудять на землі?
Бодай ті діти не росли,
Тебе, святого, не гнівили,
Що у неволі народились
І стид на тебе понесли.
(Орська кріпость
1847)

То гриз потроху б. Так не ті,
Не ті їх ковалі кували,
Не так залізо гартували,
Щоб перегризти. Горе нам,
Невольникам і сиротам,
В степу безкраім за Уралом!
(Орська кріпость
1847)

Дивуйтеся, парубки,
Запорозькі козаки.

Ой дивуйтеся, лицяйтеся,
А з іншими вінчайтеся, —
Подавані рушники...
Отакє то, козаки!
(Орська кріпость
1847)

ХУСТИНА

У неділеньку та ранесенько
Сурми-труби вигравали.
В поход у дорогу славні компанійці
До схід сонечка рушали.
Випровожала вдова свого сина,
Ту єдиную дитину.
Випровожала сестра свого брата.
А сірому сиротина
Випровожала; коня напувала
До зірниць із криниці,
Виносила зброю — шаблю золотую
І рушницю-гаківницю.
Випровожала три поля, три милі,
Прощалася при долині.
Дарувала шиту шовками хустину,
Щоб згадавав на чужині.

Ой хустино, хустиночко!
Мережана, шита.
Тільки й слави козацької —
Сіделечко вкрити.

Вернулася, журилася,
На шлях битий дивилася.
Квітчалася, прибиралась,
Що день божий сподівалась.
А в неділеньку ходила
Виглядати на могилу.

Мина́ літо, мина́ й друге,
А на третє лину́ть
Преславні́ компані́йці
В свою Україну.
Іде військо, іде й друге,
А за третім стиха —
Не дивися, безталанна! —
Везуть тобі лихо:
Везуть труну мальовану,

А. О. КОЗАЧКОВСЬКОМУ

Давно те діялось. Ще в школі,
Таки в учителя-дяка
Гарненько вкраду п'ятака —
Бо я було трохи не голе,
Таке убоге — та й куплю
Паперу аркуш. І зроблю
Маленьку книжечку. Хрестами
І візерунками з квітками
Кругом листочки обведу
Та й списую Сквороду
Або „Три царіє со дари”.
Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспівую та плачу.
І довелось знов мені
На старість з віршами ховатись,
Мережать книжечки, співати
І плакати у бур'яні.
І тяжко плакати. І не знаю —
За що мене господь карає?
У школі мучилось, росло,
У школі й сивіть довелось,
У школі дурня й поховують.
А все за того п'ятака,
Що вкрав маленьким у дяка,
Отак господь мене карає.

Китайкою криту.
А за нею з старшиною
Іде в чорній свиті
Сам полковник компанійський,
Характерник з Січі.
За ним ідуть есаули
Та плачуть ідучи.
Несуть пани есаули
Козацькую зброю:
Литий панцир порубаний,
Шаблю золотую,
Три рушниці-гакви́нці
І три самопали...
А на зброї... козацькая
Кров позасихала.
Ведуть коня вороного,
Розбиті копита...
А на йому сіделечко
Хустиною вкрите.

(Орська кріпость 1847) —
Нижній Новгород, 1858. Березня 8.

Ось слухай же, мій голубе,
Мій орле-козаче!
Як конаю я в неволі,
Як я ну́жу світом.
Слухай, брате, та научай
Своїх малих діток.
Научай їх, щоб не вчились
Змалку віршувати.
Коли ж яке поквалиться,
То нищечком, брате,
Нехай собі у куточку
І віршує й плаче
Тихесенько, щоб бог не чув,
Щоб і ти не бачив.
Щоб не довелось, брате,
І йому каратись,
Як я тепер у неволі
Караюся, брате.

Неначе злодій, поза валами
В неділю крадуся я в поле.
Тала́ми вийду понад Уралом
На степ широкий, мов на волю.
І болящее, побите
Серце стрепенеться,
Мов рибонька над водою,

Тихо усміхнеться
І долине голубкою
Понад чужим полем,
І я ніби оживаю
На полі, на волі.
І на гору високою
Вихожу, дивлюся,
І згадую Україну,
І згадають боюся.
І там степи і тут степи,
Та тут не такі! —
Руді, руді, аж червоні,
А там голубі,
Зелені, мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами,
Темними дугами.

А тут бур'ян, піски, тали...
І хоч би на́ сміх де могила
О давнім да́вній говори́ла.
Неначе люди не жили.
Од споконвіку і донині
Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її найшли.

Уже й твердині поробили,
Затого будуть і могили,
Всього наробимо колись!
О доле моя! Моя країно!
Коли я вирвусь з цієї пустині?
Чи, може, крий боже,
Тут і загину.
І почорніє червоне поле...
— Айда в казарми! Айда
в неволю! —
Неначе крикне хто надо мною.
І я прокинувся. Поза горою
Вертаюся, крадуся понад Уралом,
Неначе злодій той, поза валами.

Отак я, друже мій, святкую
Отут неділеньку святую.

А понеділок?.. Друже-брате!
Ще прийде ніч в смердячу хату,
Ще придуть думи. Розі́б'ють
На стократ серце, і надію,
І те, що вимовить не вмію...
І все на світі проженуть.
І спинять ніч. Часи літами,
Віками глухо потечуть.
І я кривавими сльозами
Не раз постелю омочу.

Перелічу і дні і літа.
Кому я, де, коли любив?
Кому яке добро зробив?
Нікого на світі, нікому в світі.
Неначе по лісу ходив!
А малась воля, малась сила,
Та силу позички зносили,
А воля в гостях упилась
Та до Миколи заблудила...
Та й упиваться зареклась.

Не pomoже милий боже,
Як то кажуть люди.
Буде каяння на світі,
Вороття не буде.

Благаю бога, щоб світало,
Мов волі, світу сонця жду.
Цвіркун замовкне; зорю б'ють.
Благаю бога, щоб смеркало,
Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштрувати, —
Щоб знав, як волю шанувати,
Щоб знав, що дурня всюди б'ють.

Минають літа молодії,
Минула доля, а надія
В неволі знову за своє,
Зо мною знову лихо діє
І серцю жалю завдає.
А може, ще добро побачу?
А може, лихо переплачу?
Води Дніпрової нап'юся,
На тебе, друже, подивлюсь.
І, може, в тихій твоїй хаті
Я буду знову розмовляти
З тобою, друже мій. Боюсь!
Боюся сам себе спитати,
Чи се коли сподіється?
Чи, може, вже з неба
Подивлюсь на Україну,
Подивлюсь на тебе.
А іноді так буває,
Що й сльози не стане;
І благав би я о смерті...
Так ти, і Україна,
І Дніпро крутоберегий,
І надія, брате,
Не дає мені бога
О смерті благи.

(Орська кріпость 1847) —
(Москва, 1858) 16 березня.

То так і я тепер пишу:
Папір тільки, чорнило трачу...
А перш! їйбогу, не брешу!
Згадаю що чи що набачу,
То так утну, що аж заплачу.
І ніби сам перелечу
Хоч на годину на Вкраїну,
На неї гляну, подивлюсь,
І, мов добро кому зроблю,
Так любо серце одпочине.
Якби сказать, що не люблю,

Що я Україну забуваю
Або лукавих проклинаю
За те, що я тепер терплю, —
Їйбогу, братія, прощаю
І милосердому молюсь,
Щоб ви лихим чим не згадали.
Хоч я вам кривди не робив,
Та все таки між вами жив,
То, може, дещо і осталося.

(Орська кріпость
1847)

А нумо знову віршувать.
Звичайне, нишком. Нумо знову,
Поки новинка на основі,
Старинку божу лицювать.
А сиріч... Як би вам сказать,
Щоб не збрехавши... Нумо знову
Людей і долю проклинать.
Людей за те, щоб нас знали
Та нас шанували.
Долю за те, щоб не спала
Та нас доглядала.
А то бач, що наробила:
Кинула малого
На розпутті, та й байдуже.
А воно убоге,
Молодее, сивоусе —
Звичайне, дитина —

І подибало тихенько
Попід чужим тином
Аж за Урал. Опинилось
В пустині, в неволі...
Як же тебе не проклинать,
Лукавая доле?
Не проклену ж тебе, доле,
А буду ховатись
За валами. Та нищечком
Буду віршувати,
Нудить світом, сподіватись
У гості в неволю
Ізза Дніпра широкого
Тебе, моя доле!

(Орська кріпость
1848)

У бога за дверми лежала сокира
(А бог тоді з Петром ходив
По світу та дива творив).
А кайзак на хирю
Та на тяжке лихо
Любенько та тихо
І вкрав ту сокиру.
Та й потяг по дроба
В зелену діброву;
Древину вибравши, та й цюк!
Як вирветься сокира з рук —
Пішла по лісу косовиця,

Аж страх, аж жаль було дивиться:
Дуби і всякі дерева
Великолітні — мов трава
В покоси стелеться; а з яру
Встає пожар, і диму хмара
Святее сонце покрива.
І стала тьма, і од Уралу
Та до Тангиза, до Аралу*
Кипіла в озерах вода.

* Аральское море. (Прим. Шевченка).

Привикне, кажуть, со-
бака за возом бігти, то
біжить і за сannyaми.

Палають села, города,
Ридають люди, виють звірі
І за Тоболом у Сибірі
В снігах ховаються. Сім літ
Сокира божа ліс стинала,
І пожарище не вгасало.
І мер за димом божий світ.

На восьме літо у неділю,
Неначе ляля в льолі білій,
Святее сонечко зійшло.
Пустиня циганом чорніла:
Де город був або село —
І головня уже не тліла,
І попіл вітром рознесло,
Билини навіть не осталося;
Тільки одним-одно хиталося
Зелене дерево в степу.

Червоніє по пустині
Червона глина та печина,
Бур'ян колючий та будяк,
Та інде тирса з осокою
В яру чорніє під горою,
Та дикий інколи кайзак
Тихенько виїде на гору
На тім захилім верблюді.
Непевне діється тоді:

Тиняючи на чужині
Понад Елеком, стрів я діда
Вельми старого. Наш земляк
І недомучений варнак
Старий той був. Та у неділю
Якось у полі ми зустрілись
Та й забалакались. Старий
Згадав свою Волинь святую
І волю-долю молодую,
Свою бувальщину. І ми
В траві за валом посідали
І розмовляли, сповідались
Один другому. — Довгий вік! —
Старий промовив. — Все од бога!
Од бога все! А сам нічого
Дурний не вдіє чоловік!
Я сам, як бачиш, марне, всує,
Я сам занівечив свій вік,

Мов степ до бога заговорить,
Верблюд заплаче, і кайзак
Понурить голову і глянє
На степ і на Кара-бутак*
Сингич-агач** кайзак

вспом'яне,

Тихесенько спуститься з гори
І згине в глиняній пустині...

Одним-єдине при долині
В степу край дороги
Стоїть дерево високе,
Покинуте богом.
Покинуте сокирою,
Огнем непалиме,
Шепочеться з долиною
О давній годині.
І кайзаки не минають
Дерева святого,
На долину заїжджають,
Дивуються з його,
І моляться, і жертвами
Дерево благають,
Щоб парості розпустило
У їх біднім краї.

(Орська кріпость
1848)

ВАРНАК

І ні на кого не жалкую,
І ні у кого не прошу я,
Нічого не прошу. Отак,
Мій сину, друже мій єдиний,
Так і загину на чужині
В неволі. — І старий варнак
Заплакав нишком. Сивий брате!
Поки живе надія в хаті,
Нехай живе, не виганяй.

Нехай пустку нетоплену
Іноді нагріє.
І потечуть з очей старих
Сльози молодії;

* Невеличка річка. (Прим. Шевченка).

** Одно дерево. (Примітка Шевченка).

І, умитеє сльозами,
Серце одпочине
І долине із чужини
На свою країну.

— Багато дечого не стало, —
Сказав старий. — Води чимало
Із Ікви в * утекло...
Над Іквою було село,
У тім селі на безталання
Та на погібель виріс я.
Лихая доленька моя!..
У нашої старої пані
Малії паничі були;
Таки однолітки зо мною.
Вона й бере мене в покої
Синкам на виграшку. Росли,
Росли панята, виростали,
Як ті щенята. Покусали
Не одного мене малі.
Отож і вчити почали
Письму панят. На безголов'я
І я учуся. Слізьми! Кров'ю
Письмо те полилося!.. Нас,
Дешевших панської собаки,
Письму учить?!

Молитись богу
Та за ралом спотикатись,
А більше нічого
Не повинен знать невольник, —
Така його доля.

Отож і вивчився я, виріс,
Прошу собі волі, —
Не дає. І в москалі,
Проклята, не горить.
Що тут на світі робити?
Пішов я до рала...
А паничів у гвардію
Поопреділяла...

Година тяжкая настала!
Настали тяжкі літа!
Отож працюю я за ралом.
Я був убогий сирота.
А у сусіда виростала
У наймах дівчина. І я...
О доле! Доленько моя!
О боже мій! О мій єдиний!
Воно тоді було дитина,

* Пропуск у рукопису Шевченка.

Воно... Не нам твої діла
Судить, о боже наш великий!
Отож вона мені на лиху
Та на погібель підросла.
Не довелось і надивитись...
А я вже думав одружитись,
І веселитися, і жить,
Людей і господа хвалить...
А довелось...

Накупили
І краму й пива наварили,
Не довелось тільки пить.
Старої пані бахур сивий
Окрав той крам. Розлив те пиво,
Пустив покриткою... Дарма.
Минуло, годі... недоладу
Тепер і згадувать. Нема,
Нема, минулося, пропало...
Покинув ниву я і рало,
Покинув хату і город,
Усе покинув. Чорт нарадив.
Пішов я в писарі в громаду.
То сяк, то так минає год.
Пишу собі, з людьми братаюсь
Та добрих хлопців добираю.
Минув і другий. Паничі
На третє літо поз'їжджались,
Уже засватані. Жили
В дворі. Гуляли, в карти грали,
Свого весілля дожидали
Та молодих дівчат в селі,
Мов бугаї, перебирали.
Звичайне, паничі. Ждемо,
І ми ждемо того весілля.
Отож у клечальну неділю
Їх і повінчано обох,
Таки в домашньому костьолі, —
Вони ляхи були. Ніколи
Нічого кращого сам бог
Не бачив на землі великій,
Як молодії ті були...
Заграла весело музика...
Їх із костьолу повели
В возобновленні покої.
А ми й зустріли їх і всіх —
Княжат, панят і молодих —
Всіх перерізали. Рудою
Весілля вмилося. Не втік
Ніже єдиний католик.
Всі полягли, мов поросята
В багні смердячому. А ми,

Упоравшись, пішли шукати
Нової хати і найшли
Зелену хату і кімнату
У гаї темному. В лугах,
В степах широких, в байраках
Крутих, глибоких. Всюди хата.
Було де в хаті погуляти
І одпочити де було.
Мене госпóдарем обрали.
Сім'я моя щодень росла
І вже до сотні доростала.
Мов пороссяча, кров лилась.
Я різав все, що паном звалось,
Без милосердя і зла,
А різав так. І сам не знаю,
Чого хотілося мені?
Ходив три года я з ножами,
Неначе п'яний той різник.
До сльоз, до крові, до пожару,
До всього, всього я привик.
Було, мов жабу ту, на списі
Спряжеш дитину на огні
Або панянку білолицю
Розіпнеш голу на коні
Та й пустиш в степ.
Всього, всього тоді бувало —
І все докучило мені...
Одурів я, тяжко стало
У вертепах жити.
Думав сам себе зарізати,
Щоб не нудить світом.

Ой гляну я, подивлюся
На той степ, на поле;
Чи не дасть бог милосердий
Хоч на старість волі?
Пішов би я в Україну,
Пішов би додому,
Там би мене привітали,
Зраділи б старому,
Там би я спочив хоч мало,
Молившись богу,
Там би я... Та шкода й гадки --
Не буде нічого.
Як же його у неволі

І зарівав би, та диво,
Диво дивне сталось
Надо мною, недолудом...
Вже на світ займалось,
Вийшов я з ножем в халяві
З Броварського лісу,
Щоб зарізатись. Дивлюся,
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий.
Святим дивом сяють
Храми божі, ніби з самим
Богом розмовляють.
Дивлюся я, а сам млію.
Тихо задзвонили
У Києві, мов на небі...
О боже мій милий,
Який дивний ти! Я плакав,
До полудня плакав.
Та так мені любо стало:
І малого знаку
Нудьги тії не осталося,
Мов переродився...
Подивився кругом себе
І, перехрестившись,
Пішов собі тихо в Київ —
Не святим молитись,
А суда, суда людського *
У людей просити.

(Орська кріпость
1848) — (1858)

Жити без надії?
Навчіть мене, люди добрі,
А то одурію.

(Орська кріпость
1848)

* Останні два рядки взято з рукопису
1848 р. В рукопису 1858 р. ці рядки чи-
таються так:

Святим помолитись
Та суда, суда людського...

* * *

Та не дай, господи, нікому,
Як мені тепер, старому,
У неволі пропадати,
Марне літа коротати.

Ой піду я степом-лугом
Та розважу свою тугу.
— Не йди, кажуть, з цієї хати
Не пускають погуляти.

(Кос-Арал
1848)

* * *

Добрó, у кого є госпóда,
А в тій госпóді є сестра
Чи мати добрая. — Добра,
Добра такого таки зроду
У мене, правда, не було,
А так собі якось жилосьь.

І довелось колись мені
В чужій далекій стороні
Заплакати, що немає роду,
Нема пристанища, госпóди!

Ми довго в морі пропадали,

Прийшли в Д а р' ю, на якір стали;
З В а т а г и письма принесли,
І всі тихенько зачитали.
А ми з колегою лягли
Та щось такеє розмовляли.
Я думав: де б того добра,
Письмо чи матір, взять на світі?
— А в тебе есть? — Жона, і діти,
І дом, і мати, і сестра!
А письма нема...

(Кос-Арал
1848)

* * *

Ну що б, здавалося, слова?
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється-ожива,
Як їх почує!.. Знать, од бога
І голос той і ті слова
Ідуть між люди! . . . .

Похилившись,
Не те щоб дуже зажурившись,
А так на палубі стояв
І сторч на море поглядав,
Мов на Іуду... Із туману,
Як кажуть, стала виглядати
Червонолиця Діана...

А я вже думав спати лягати —
Та й став, щоб трохи подивиться

На круглолицю молодицю
Чи тее... дівчину!.. Матрос,
Таки земляк наш з Островної *,
На вахті стоя,
Журився сам собі чогось
Та й заспівав, — звичайне, тихо,
Щоб капітан не чув, бо злиха
Якийсь лихий, хоч і земляк.
Співа матрос, як той козак,
Що в наймах виріс сиротою,
Іде служити в москалі!..

* Оренбург. губ. (Прим. Шев-
ченка).

Давно, давно колись
Я чув, як, стоя під вербою,
Тихенько дівчина співала.
І жаль мені, малому, стало
Того сірому-сироту,

Що він утомився,
На тин похилився,
Люди кажуть і говорять:
— Мабуть, він упився. —
І я заплакав: жаль малому
Було сіроми-сироти.

. . . . .

Чого ж тепер заплакав ти?
Чого тепер тобі, старому,
У цій неволі стало жаль —
Що світ зав'язаний, закритий,
Що сам еси тепер москаль,
Що серце порване, побите,
І що хороше-дороге
Було в йому, то розлилося,
Що ось як жити довелося?
Чи так, лебедику?! — Еге...

(Кос-Арал
1848)

* * *

Мов за подушне, оступили
Оце мене на чужині
Нудьга і осінь. Боже милий!
Де ж заховатися мені?
Що діяти? Уже й гуляю
По цім А р а л у; і пишу,
Віршую нищечком, грішу.
Бог зна колишній случаї

В душі своїй перебираю
Та списую, — щоб та печаль
Не перлася, як той москаль,
В самотню душу. Лютий злодій
Впирається таки, та й годі.

(Кос-Арал
1848)

П. С.

Не жаль на злого: коло його
І слава сторожем стоїть.
А жаль на доброго такого,
Що й славу вміє одурить.

І досі нудно, як згадаю
Готический с часами дом;
Село обідране кругом;
І шапочку мужик знімає,
Як флаг побачить. Значить, пан
У себе з причетом гуляють.
Оцей годований кабан!
Оце ледащó! Щирий пан,
Потомок гетьмана дурного,
І презавзятий патріот;
Та й християнин ще до того.
У Київ їздить всякий год,
У світі ходить між панамі,
І п'є горілку з мужиками,

І вольнодумствує в шинку.
Отут він ввесь, хоч надрукуй.
Та ще в селі своїм дівчаток
Перебирає. Та спроста
Таки своїх байстрят з десяток
У год подержить до хреста.
Та й тільки ж то. Кругом паскуда!
Чому ж його не так зовуть?
Чому на його не плюють?
Чому не топчуть?! Люди, люди!
За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То оддасте. Не жаль на його,
На п'яного Петра кривого.
А жаль великий на людей,
На тих юродивих дітей!

(Кос-Арал
1848)

Немає гірше, як в неволі
Про волю згадувать. А я
Про тебе, воленько моя,
Оце нагадую. Ніколи
Ти не здавалася мені
Такою свіжо-молодою
І прехорошою такою
Так, як тепер на чужині,
Та ще й в неволі. Доле! Доле!
Моя проспівана воле!
Хоч глянь на мене зза Дніпра,
Хоч усміхнися зза . . . . .

І ти, моя єдина,
Встаєш ізза моря,
Зза туману, слухняная
Рожевая зоре!
І ти, моя єдина,
Ведеш за собою
Літа мої молодії,
І передо мною
Ніби море заступають
Широкої села
З вишневими садочками
І люди веселі.
І ті люди і село те,
Де колись, мов брата,
Привітали мене. Мати!
Старесенька мати!
Чи збираються ще й досі
Веселії гості
Погуляти у старої,
Погуляти просто,
По-давньому, по-старому,

(Кос-Арал
1848)

* * *

Якби зустрілися ми знову,
Чи ти злякалася б, чи ні?
Якєє тихєє ти слово
Тоді б промовила мені?
Ніякого. І не пізнала б.
А може б, потім нагадала,
Сказавши: — Снилось дурній. —
А я зрадів би, моє диво!
Моя ти доле чорнобрива!
Якби побачив, нагадав

Веселее та молодее
Колишне лишенько лихєє.
Я зарідав би, зарідав!
І помолівсь, що не правдивим,
А сном лукавим розійшлось,
Слізьми-водою розлилось
Колишнеє святєє диво!

(Кос-Арал
1848)

Од світу до світу?
А ви, мої молодії
Чорняві діти,
Веселії дівчаточка,
І досі в старої
Танцюєте? А ти, доле!
А ти, мій покою!
Моє свято чорнобриве!
І досі між ними
Тихо, пишно похожаєш?
І тими очима,
Аж чорними — голубими,
І досі чаруєш
Людські душі? Чи ще й досі
Дивуються всує
На стан гнучий? Свято моє!
Єдинеє свято!
Як оступлять тебе, доле,
Діточки-дівчата
Йй защебечуть по своєму
Доброму звичаю, —
Може, й мене ненароком
Діточки згадають,
Може, яка і про мене
Скаже яке лихо.
Усміхнися, моє серце,
Тихесенько-тихо,
Щоб ніхто і не побачив...
Та й більше нічого.
А я, доленько, в неволі
Помолюся богу.

Неначе цвяшок, в серце вбитий,
Оцю Марину я ношу.
Давно б списать несамовиту,
Так що ж? Сказали б, що брешу,
Що на панів, бачиш, сердитий,
То все такеє і пишу
Про їх собачії звичаї...
Сказали б просто — дурень лає
За те, що сам крепак,
Неодукований сіряк.
Неправда! Ййбогу, не лаю:
Мені не жаль, що я не пан,
А жаль мені, і жаль великий,
На просвіщенних християн.
. . . . .
І звір того не зробить дикий,
Що ви, б'ючи поклони,
З братами дієте... Закони
Катами писані за вас,
То вам байдуже; в добрий час
У Київ їздите щороку
Та сповідаєтесь, нівроку,
У схімника!..

Та й те сказать:

Чого я турбуюсь?
Ані злого, ні доброго
Я вже не почую.
А як, кажу, хто не чує,
То тому й байдуже...
Прилітай же з України,
Єдиний мій друже,
Моя думо пречистая,
Вірная дружино,
Та розкажи, моя зоре,
Про тую Марину:
Як вона у пана злого
І за що страдала?
Та нищечком, щоб не чули
Або не дознались.
А то скажуть, що на шляху
Чинимо розбої,
Та ще дальше запровторять.
Пропадем обое..

. . . . .

* В рукопису Шевченка твір цей не
має назви.

...Недавно це було.
Через село весілля йшло,
А пан з костьолу їхав,
Чи управитель, а не пан.
За вихиласяма придан,
За вишном та за сміхом
Ніхто й не бачив, як проїхав
Той управитель, лях ледачий.
А він так добре бачив,
А надто молодую!..
За що пак милує господь
Лихую твар такую,
Як цей правитель?.. Другий год,
Як він з німецькими плугами
Забрався голий в цей куток.
А що тих бідних покриток
Пустив по світу з бйстрюками!
Отже й нічого! — А жонатий
І має двоє діточок,
Як ангеляточок.
Дивітєсь, вийшла погуляти,
Мов краля, пані молодая
З двома маленькими дітьми.
Із коча пан мій вилізає
І посила за молодим.
А потім діточок вітає
І жінку, кралю молодую,
Аж тричі, бідную, цілує.
І, розмовляючи, пішли
Собі в покої... Незабаром
І молодого привели
(З весілля та в гусари).
Назавтра в город одвезли
Та й загодили в москалі!
Отак по нашому звичаю,
Не думавши, кінчають! —
А молода? Мабуть, без пари
Судилось господом зносити
Красу і молодість... Мов чари,
Розсипалось та розлилось.
І знову в люди довелось
Проситись в найми? Ні, не знову:
Вона вже панна покойова,
Уже Марисею зовуть,
А не Мариною. — Найпаче
Сердешній плакати не дають,
Вона ж сховається та й плаче
Дурна! йй шкода мужика
Та жаль святого сіряка.

А глянь лиш гарно кругом себе, —
І раю кращого не треба!
Чого ти хочеш, забажай,
Всього дадуть, та ще й багато!
— Не треба, кажеш, дайте хату! —
Цього вже лучче й не благай,
Бо це... сама здорова знаєш...
Дивися, огирем яким
Сам пан круг тебе похожає:
Уже чи добрим, чи лихим,
А будеш панською ріднею, —
Хіба повісишся!.. За нею

Приходила мати
У пана просити.
Звелів не пускати,
А як прийде, бити. —
Що тут їй робити?

Пішла, ридаючи, в село.
Одним-одно дитя було,
Та й те пропало...

Неначе ворон той летячи
Про непогоду людям криче,
Так я про сльози, та печаль,
Та про байстрят отих ледачих,
Хоть і нікому їх не жаль,
Розказую та плачу.
Мені їх жаль!.. Мій боже милий,
Даруй словам святу силу —
Людськеє серце пробивать,
Людськії сльози проливать,
Щоб милость душу оснила,
Щоб спала тихая печаль
На очі їх, щоб стало жаль
Моїх дівчаток, щоб навчились
Путями добрими ходити,
Святого гбспода любить
І брата милувать...

Насилу

Прийшла додому, подивилась:
Цвіти за образом святим,
І на вікні стоять цвіти,
На стінах фарбами хрести,
Неначе добрая картина,
Понамальовані... Марина!
І все Марина, все сама!
Тільки Мариночки нема.
І ледве, ледве вийшла з хати,
Пішла на гору, на прокляті
Палати глянуть, та й пішла
Аж до палат, під тинном сіла

І ніч цілісіньку сиділа
Та плакала. Уже з села
Ватажники ватагу гнали,
А мати плакала, ридала.
Уже і сонечко зійшло,
Уже й зайшло, смеркати стало —
Не йде, сердешная, в село,
Сидить під тинном. Проганяли,
Уже й собаками цькували —
Не йде та й годі...

А Марина в сукні білій,
Неначе білиця,
Богу молиться та плаче,
Замкнута в світлиці.
Опріч пана, у світлицю
Ніхто не вступає,
Сам і їсти їй приносить,
І просить, благає,
Щоб на його подивилась,
Щоб утерла очі...
І дивитися не хоче
І їсти не хоче.
Мордується лях поганій,
Не зна, що й почати?
А Марина в'яне, сохне
У білих палатах.
Уже й літо минулося,
Зима вже надворі,
А Марина сидить собі,
Уже й не говорить
І не плаче... Отак її
Доканав, небогу,
Той правитель... а все так!
Не вдіє нічого,
Хоч заріж її, та й годі, —
Така вже вродилась.

Раз увечері зимою
Марина дивилась
На ліс чорний, а зза лісу
Червоний діжою
Місяць сходив... — І я колись
Була молодою... —
Прошептала, задумалась,
Потім заспівала:

„Хата на помості,
Наїхали гості,
Розплітали коси
Та стрічки знімали,

А пан просить сала,
А чорт їсти просить.
Гуси, гуси білі
В ірій полетіли,
А сірі на море!..“

Завили пси надворі,
Зареготалися псарі,
А пан, червоний, аж горить,
Іде в світлицю до Марини,
Як Кирик п'яний...

Ніби в хаті,

На холоді сердешна мати
Під тинном, знай собі, сидить.
Стара неначе одуріла. —
Мороз лютує, аж скрипить,
Луна червона побіліла,
І сторож боязно кричить,
Щоб злого пана не збудить.
Аж глядь, палати зайнялися.
Пожар! пожар! І де взялися
Ті люди в бога? Мов з землі
Родилися і тут росли,
Неначе хвилі напливали
Та на пожар той дивувались.
Та й диво там таки було!
Марина гола наголо
Перед будинком танцювала
У парі з матір'ю! — і страх, —
З ножем окровавленим в руках,
І приспівувала...

„Чи не це ж та кумася,
Що підтикалася!..
Як була я пані
В новому жупані,
Паничі лицялись,
Руку цілували!..“

(До матері)

— А ви до мене на весілля
З того світу прийшли?
Мені вже й косу розплели,
Та пан приїхав... Гиля! Гиля!
Чи то не гуси, то пани,
Дивися, в ірій полетіли —
Агу! гуля! — до сатани,
До чорта в гості! Чуєш? Чуєш?
У Києві всі дзвони дзвонять.
Чи бачиш, он огонь горить,
А пан лежить собі, читає
І просить пити... А ти знаєш,

Що я зарізала його?..
Дивися, онде головою
Стоїть на комині. Чого,
Чого ти дивишся на неї?
Це мати! мати! Не дивись!
А то з'їси. Ось на — давись!

(Дає дулі і співає)

„Полюбила москаля,
Та ще й зуби вискаля!
Москалі! Москалі!
Запасок навезли,
Паничі
Дукачів,
А поповичі з міста
Навезли намиста!..
Бий, дзвоне, бий!
Хмару розбий!
Нехай хмара
На татари,
А сонечко на христьяни,
Бий, дзвоне, бий!“

М а т и

Мариночко, ходімо спать!

М а р и н а

Ходімо спать, бо завтра рано
До церкви підемо; поганій,
Дивися, лізе цілувать.
Ось тобі, на!..

М а т и

Ходімо спать.

(До людей)

Хрещені люди, допоможіте!

М а р и н а

Беріть мене! Беріть в'яжіте,
Ведіть до пана у світлицю!
А ти чи підеш подивиться,
Якою панною Марина
У пана взаперті сидить?
І в'яне, сохне, гине, гине
Твоя єдина дитина,
Твоя Мариночка . . . . .

(Співає)

„Ой гиля, гиля, сірії гуси,
Гиля на Дунай!
Зав'язала головоньку,
Тепер сиди та думай“.

І пташкам воля, в чистім полі
І пташкам весело літять,
А я зов'янула в неволі.

(Плаче)

Хоча б намисто було взятъ,
Оце б повісилась... От бачиш,
Тепер і шкода... Хоч топись!
Чого ж ти, мамо моя, плачеш?
Не плач, голубочко, дивись,
Це я, Мариночка твоя!
Дивися: чорная змія
По снігу лізе... Утечу!
У ірій знову полечу,
Бо я зозулею вже стала...
Чи він у гості не приходив?
Убили, мабуть, на війні?
А знаєш, снилося мені:
Удень неначе місяць сходив,
А ми гуляєм понад морем
Удвох собі. Дивлюся: збірі
Попадали неначе в воду,
Тільки осталася одна,
Одна-однісінька на небі, —

А я, неначе навісна,
В Дунаєві шукаю броду,
З байстрам розхрістана бреду.
Сміються люди надо мною,
Зовуть покриткою, дурною,
І ти смієшся, а я плачу,
Ба ні, не плачу, регочусь...
Дивися, як я полечу,
Бо я сова... — Та й замахала,
Нейначе крилами, руками
І пострибала через двір
У поле, виючи, мов звір.
Пошкандибала стара мати
Свою Марину доганяти.
Пани до одного спеклись,
Нейначе добрі поросята,
Згоріли білії палати,
А люди тихо розійшлись.
Марини й матері не стало...
Уже весною, як орали,
Два трупи на полі найшли
І на могилі поховали.

(Кос-Арал
1848)

ПРОРОК

Нейначе праведних дітей,
Господь, любя отих людей,
Послав на землю їм пророка, —
Свою любов благовістить!
Святу правду возвістить!
Нейначе наш Дніпро широкий,
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко!
Огнем невидимим пекли
Замерзлі душі. Полюбили
Того пророка, скрізь ходили
За ним і сльози, знай, лили
Навчені люди. І лукаві!
Господню святу славу

Розтлили... І чужим богам
Пожерли жертву! Омерзались!
І мужа свята... Горе вам!
На стогнах каменем побили.
І праведно господь великий,
Мов на звірей тих лютих, диких,
Кайдани повелів кувать,
Глибокі тюрми покопачь.
І, роде лютий і жестокий!
Вомісто кроткого пророка...
Царя вам повелів надать!

(Кос-Арал 1848) —
1859 року, грудня 18.

На ниву в жито уночі,
На полі, на роздоллі,
Зліталися поволі
Сичі.

Пожартувать,
Поміркувать,
Щоб бідне птаство заступить,
Орлине царство затопить
І геть спалить.
Орла ж повісить на тичині.
І при такій годині
Республіку зробить!
І все б, здавалося? — А ні,
Щоб не толочили пашні...
(Воно було б не диво,
Якби хто інший) на тій ниві

Між скалами, неначе злодій,
Понад Дністром іде вночі
Козак. І дивиться йдучи
На каламутну темну волю,
Нейначе ворогові в очі,
Нейначе вимовити хоче:
— Дністре, водо каламутна,
Винеси на волю!
Або втопи принамені,
Коли така доля. —

Та й роздігся на камені,
У воду кинувся, пливе,
Аж хвиля синяя реве.
І, ревучи, на той берег
Козака виносить.
Стрепенувся сіромаха —
І голий і босий,
Та на волі, й більш нічого
У бога не просить.
Постривай лиш: може, брате,
На чужому полі
Талану того попросиш
Та тієї долі.
Пішов собі темним яром
Та співає йдучи.
„Ой іспід гори та іспід кручі
Ішли можери п'ючі*“,

* Подаємо цей рядок за автографом Шевченка. В першодруках, які з'явилися після смерті автора, подавали: „Ішли мажї рипучи“.

Сільце поставив. А то зирк!
Таки голісінський мужик
Поставив любо та й пішов
В копиці спать собі, а рано,
Не вмившись, зайшов
Гостей довідать... — Та й погані
Усі до одного сичі, —
Оце тобі вари й печи! —
Щоб не нести додому
Таке добро, то повбивав,
А інших гратися оддав,
Приборканих, воробнам
І не сказав нікому.

(Кос-Арал
1848)

А за ними йде та чорнявая
Та плаче-рида йдучи“.

Уже як хочете: хоч лайте,
Хоч і не лайте й не читайте —
Про мене... Я і не прошу,
Для себе, братики, спишу,
Ще раз те оливо потрачу;
А може, дасть бог, і заплачу —
То й буде з мене . . . . .

Нумо знов!

Покинув матір і господу,
Покинув жінку, жаль та й годі!
На Бесарабію пішов
Оце козак; погнало горе
До моря пити; хоч говорять:
— Аби файда в руках була,
А хлопа, як того вола,
У плуг голодного запряжеш.

Троха лишень, чи так?
Ще змалку з матір'ю старок
Ходив з торбами цей козак,
Отак і виріс сиротою
У наймах. Сказано — шарпак,
То й одружився собі так:
Узяв хорошу, та убогу, —
Звичайне, наймичку. А пан!
(І неталан наш і талан,

Як кажуть люди, все од бога)
Наглядів, клятий! Панські очі!
Та й ну гостинці засилать.
Так і гостинців брать не хоче,
Не хоче й пана закохати!
Що тут робить? За чоловіка,
Укоротивши йому віка...
А жінку можна привітати.
Трохи не сталося отак.
До нитки звівся мій козак,
Усе на панщині проклятий,
А був хазяїн . . . . .

А жіночку свою любив —
І господи єдиний!
Як те паня, як ту дитину,
У намистах водив!
Та знемігся неборака —
Хоч продавай хату
Та йди в найми. Отак його
Отой пан проклятий
Допік добре. А жіночка,
Мов цього й не знає,
У доброму намистечку
В садочку гуляє —
Як та краля!— Що тут робить?—
Сердега міркує: —
Покину їх та утчу.
Хто ж їх нагодує?
Хто догляне? Одна — стара,
Нездужає встати,
А другая — молодая,
Дума погуляти!
Як же його? Що діяти?
Горе мое! Горе! —
Та й пішов, торбину взявши,
За синєє море!
Шукать долі. Думав прийти
Та хоч жінку взяти —
Стара мати і тут буде
Віку доживати
На господі!..

Так отак то

Трапляється в світі:
Думав жити, поживати
Та бога хвалити,
А довелось на чужині
Тільки сльози лити!
Більш нічого. Нудно йому
На чужому полі!

Всього надбав, роботяга,
Та не придбав долі!
Талану того святого...
Світ божий не милий.
Нудно йому на чужині,
І добро остило!
Хочеться хоч подивиться
На свій край на милий!
На високії могили!
На степи широкі!
На садочок! На жіночку!
Кралю карооку!
Та й поплив Дністром на сей бік,
Покинувши волю.
Бродягою... О боже мій!
Якеє ти, поле!
Своє поле! Яке то ти
Широке... Широке!..
Як та воля...

Пришов додому уночі.
Стогнала мати на печі,
А жінка у коморі спала
(Бо пан нездужа). Жінка встала,
Неначе п'явка та, впилаась
І, мов водою, залилаась
Дрібними, як горох, сльозами.
І це трапляється між нами,
Що ніж на серце наставля,
А сам цілує!.. Ожила
Моя сердешна молодиця!
І де ті в гóспода взялися
Усякі штучніі їства?

Сама ж, неначе нежива,
На плечі пада... Напоїла,
І нагодувала,
І спать його, веселого,
В коморі поклала!..
Лежить собі неборака,
Думає, гадає,
Як то будем мандрувати...
І тихо дримає...

А жіночка молодая
Кинулаась до пана,
Розказала — отак і так.

Любо та кохано
Прийшли, взяли сіромаху
Та повезли з дому

Пройдисвіта, волоцюгу...
Прямо до прийому.

І там доля не кинула.
Дослуживсь до чину,
Та й вернувся в село своє,
І служить покинув.
Уже матір поховали
Громадою люди,
І пан умер; а жіночка...
Московкою всюди
Хиляється... і по жидах
І по панах, боса...
Найшов її, подивився...

І небо невмите, і заспані хвилі,
І понад берегом геть-геть,
Неначе п'яний, очерет
Без вітру гнеться. Боже милий!
Чи довго буде ще мені
В оцій незамкнутій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем

І виріс я на чужині
І сивію в чужому краї:
То одинокому мені
Здається — кращого немає
Нічого в бога, як Дніпро
Та наша славная країна...
Аж бачу — там тільки добро,
Де нас нема. В лиху годину,
Якось недавно довелось
Мені заїхати в Україну,
У те найкращее село...
У те, де мати повивала
Мене малого і вночі
На свічку богу заробляла;
Поклони тяжкїї б'ючи,
Пречистїї ставила, молила,
Щоб доля добрая любила
Її дитину... Добре, мамо,
Що ти заранне спать лягла,
А то б ти бога прокляла
За мій талан.

І, сивоволосий,
Підняв руки калічені
До святого бога,
Заридав, як та дитина...
І простив небогу!
Отак, люди, научайтесь
Ворогам прощати,
Як сей неук!..

Де ж нам, грішним.

Добра цього взяти?

(Кос - Арал
1848)

Нудити світом? Не говорить,
Мовчить і гнеться, мов жива,
В степу пожовкляя трава;
Не хоче правдоньки сказати,
А більше ні в кого спитати.

(Кос - Арал
1848)

Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі
Блукають люди. Повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалились,
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!..
І я, заплакавши, назад
Поїхав знову на чужину.

І не в однім отім селі,
А скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть! Гинуть
У ярмах лицарські сини!

А препогані пани,
Останні продають дитани...

Погано дуже, страх погано
В оцій пустині пропадуть!
А ще поганше на Україні
Дивитись, плакати і мовчати!

А як не бачиш того лиха,
То скрізь здається любо, тихо,
І на Україні добро.
Між гóрами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,

Не для людей, тієї слави,
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я.
Для себе, братія моя!

Мені легшає в неволі,
Як я їх складаю.
Зза Дніпра мов далекого
Слова прилітають
І стеляться на папері,
Плачучи, сміючись,
Мов ті діти. І радують
Одинокую душу —
Убогую. Любо мені,
Любо мені з ними,
Мов батькові багатому
З дітками малими.
І радий я, і веселий,

Коло гаю, в чистім полі,
На самій могилі,
Дві тополі високі —
Одна одну хилить.
І без вітру гойдаються,
Мов борються в полі.
Ото сестри чарівниці —
Отії тополі.

Закохалися обидві
В одного Івана;
А Іван, козак звичайний,
Обоїх їх не ганив,

Красується, кохується
На всю Україну.
А понад ним зеленіють
Широкі села,
А у селах у веселих
І люди веселі.
Воно б, може, так і сталось,
Якби не осталося
Сліду панського в Україні!..

(Кос - Арал
1848)

І бога благаю,
Щоб не приспав моїх діток
В далекому краю.
Нехай летять додомоньку
Легенькі діти
Та розкажуть, як то тяжко
Було їм на світі.
І в сім'ї веселій тихо
Дітей привітають,
І сивою головою
Батько поживає.
Мати скаже: — Бодай тії
Діти не родились. —
А дівчина подумає:
— Я їх полюбила.

(Кос - Арал
1848) — (1858)

А лицявся то з тією,
То з другою любо...
Поки в яру увечері
Під зеленим дубом
Не зійшлися усі троє.
— Отак то ти, кате!
Знущаєшся над сестрами... —
І пішли шукати
Трути - зілля, щоб Івана
Завтра отруїти.
Найшли зілля, накопили
І стали варити.
Заплакали, заридали...

А нема де дітись,
Треба варить. Наварили,
Івана отруїли
Й поховали коло гаю
В полі на могилі.
І байдуже? Ні, не дуже.
Бо сестри ходили
Що день божий вранці-рано
Плакати над Іваном,
Поки самі потруїлись
Тим зіллям поганим.

А бог людям на науку
Поставив їх в полі
На могилі тополями.
І тії тополі
Над Іваном на могилі,
Коло того гаю,
І без вітру гойдаються,
І вітер гойдає.

(Кос - Арал
1848) — (1858)

Якби мені черевики,
То пішла б я на музики,
Горенько мое!
Черевиків немає;
А музика грає, грає,
Жалю завдає!
Ой піду я боса полем,
Пошукаю свою долю,
Доленько моя!
Глянь на мене, чорнобриву,

І багата я,
І вродлива я,
Та не маю собі пари,
Безталанна я.
Тяжко, тяжко в світі жить
І нікого не любить,
Оксамитові жупани
Одинокій носить.
Полюбила би я,
Одружилась би я
З чорнобривим сиротою,

Полюбила я,
Одружилась я
З безталанним сиротою —
Така доля моя!

Люди гордії, злі
Розрізнили, взяли

Моя доле неправдива,
Безталанна я!
Дівчаточка на музиках
У червоних черевиках, —
Я світом нужу.
Без розкоші, без любові
Зношу свої чорні брови,
У наймах зношу!

(Кос - Арал
1848)

Та не воля моя!
Батько, мати не сплять,
На сторожі стоять,
Не пускають саму мене
У садочок гулять.
А хоч пустять, то з ним.
З препоганим старим,
З моїм нелюбом багатим,
З моїм ворогом злим!

(Кос - Арал
1848)

Та повезли до прийому —
Оддали в москалі!

І московкою я,
Одинокую я
Старіюся в чужій хаті —
Така доля моя!

(Кос - Арал
1848)

Породила мене мати
У високих у палатах,
Шовком повивала.

У золоті, в оксамиті,
Мов та квіточка укрита,
Росла я, росла.

І виросла я на диво:
Кароока, чорнобрива,
Білолиця.

Убогого полюбила,
Мати заміж не пустила,
Осталася я.

Ой я свого чоловіка
В дорогу послала,
А од шинку та до шинку
Стежечку топтала.
Та до куми заходила
Пшона позичати,
Отих дітей годувати
В нетопленій хаті.

І нагодувала,
І спати поклала,
Сама пішла до дядя
Добувати п'ятака —
Та й заночувала.
А із Криму чоловік
Ледве ноги доволік.

Ой виострю товариша,
Засуну в халяву
Та піду шукати правди
І тієї слави.
Ой піду я не лугами
І не берегами,
А піду я не шляхами,

У високих у палатах
Увесь вік свій діувати,
Недоля моя.

Як билина при долині,
В одинокій самотині
Старіюся я.

На світ божий не дивлюся,
Ні до кого не горнуса...
А матір стару...

Прости мене, моя мати!
Буду тебе проклинати,
Поки не умру.

(Кос - Арал
1848)

Воли поздыхали,
Вози поламались,
З батіжками чумаченьки
Додому вертались.

Увійшов у хату,
Ударивсь об поли:
Лазять діти у запічку
Голодні і голі.
— А де ваша, діти мати? —
Сердешний питає.
— Тату! тату! наша мати
У шинку гуляє.

(Кос - Арал
1848)

А понад шляхами.
Та спитаю в жидовина,
В багатого пана,
У шляхтича поганого
В поганім жупані.
І у ченця, як трапиться —
Нехай не гуляє,

А святе письмо читає,
Людей поучає,
Щоб брат брата не різали,
Та не окрадали,

Та в москалі вдовиченка
Щоб не оддавали.
(Кос - Арал
1848)

По улиці вітер віє
Та сніг замітає.
По улиці попідтинню
Вдова шкандибає
Під дзвіницю, сердешная,
Руки простягати
До тих самих, до багатих,
Що сина в солдати
Позаторік заголили.

Ой сяду я під хатою,
На улицю гляну,
Як то тії дівчаточка
Без своєї Ганни,
Без моєї Ганнусеньки
У хрещика грають.
І граються невесело

Закувала зозуленька
В зеленому гаї,
Заплакала дівчинонька —
Дружини немає.
А дівбчі молодії
Веселії літа,
Як квіточки за водою,
Пливуть з сього світа.
Якби були батько, мати

Ой не п'ються пива, меди,
Не п'ється вода,
Прилучилась з чумаченьком
У степу біда.
Заболіла головонька,

А думала жити...
Хоч на старість у невістки
В добрі одпочити.
Не довелось. Виблагала
Тую копійчину...
Та пречистій поставила
Свічечку за сина.

(Кос - Арал
1848) — (1858)

І не так співають
Дівчаточка. А моєї
Голубки немає:
У свекрухи десь воркує,
Мене виглядає.

(Кос - Арал
1848)

Та були б багаті,
Було б кому полюбити,
Було б кому взяти.
А то нема, сиротою
Отак і загину,
Дівуючи в самотині,
Денебудь під тином.

(Кос - Арал
1848)

Заболів живіт,
Упав чумак коло воза,
Упав та й лежить.
Із Одеси преславної
Завезли чуму.

Покинули товариша, —
Горенько йому.
Воли його коло воза
Понуро стоять,
А із степу гайворони
До його летять.
— Ой не клюйте, гайворони,
Чумацького трупу:
Наклювавшись, подохнете
Коло мене вкупі.

Ой полетить, гайворони,
Мої сизокрили,
До батечка та скажіте,
Щоб службу служили
Та за мою грішну душу
Псалтир прочитали,
А дівчині молоденькій
Скажіть, щоб не ждала.
(Кос - Арал
1848)

* *
* *

На улиці невесело,
В хаті батько лає,
А до вдови на досвіткі
Мати не пускає.
Що ж мені робити,
Де мені подітись?
Чи то з іншим полюбитись,
Чи то утопитись?
Ой надіну я сережки

І добре намисто
Та піду я на ярмарок
В неділю на місто.
Скажу йому: — Сватай мене
Або одчепися!.. —
Бо як мені у матері...
То лучче топиться.
(Кос - Арал
1848)

* *
* *

У тієї Катерини
Хата на помості,
Із славного Запорожжя
Наїхали гості.
Один Семен Босий,
Другий Іван Голий,
Третій славний вдовиченко
Іван Ярошенко.
— З'їздили ми Польщу
І всю Україну,
А не бачили такої,
Як се Катерина. —
Один каже: — Брате,
Якби я багатий,
То оддав би все золото
Оцій Катерині
За одну годину. —
Другий каже: — Друже,
Якби я був дужий,
То оддав би я всю силу
За одну годину
Оцій Катерині. —

Третій каже: — Діти,
Нема того в світі,
Чого б мені не зробити
Для цієї Катерини
За одну годину. —
Катерина задумалась
І третьому каже:
— Єсть у мене брат єдиний
У неволі вражій!
У Криму десь пропадає.
Хто його достане,
То той мені, запорожці,
Дружиною стане. —
Разом повставали,
Коней посідлали,
Поїхали визволяти
Катриного брата.
Один утопився
У Дніпровім гирлі,
Другого в Козлові
На кіл посадили,

Третій, Іван Ярошенко,
Славний вдовиченко,
З лютої неволі,
Із Бакчисараю,
Брата визволяє.

Заскрпіли рано двері
У великій хаті.
— Вставай, вставай, Катерино,
Брата зустрічати. —
Катерина подивилась
Та й заголосила:
— Це не брат мій, це мій милий,

Я тебе дурила... —
— Одурила!.. — І Катрина
Додолу скотилась
Головонька... — Ходім, брате,
З поганої хати! —
Поїхали запорожці
Вітер доганяти.
Катерину чорнобриву
В полі поховали,
А славнії запорожці
В степу побратались.
(Кос - Арал
1848)

* *
* *

Ізза гаю сонце сходить,
За гай і заходить.
По долині увечері
Козак смутний ходить.
Ходить він годину,
Ходить він і другу.
Не виходить чорнобрива
Із темного лугу,
Не виходить зрадливая...
А з яру та з лісу
З собаками та псарями

Іде пан гульвіса.
Цькують його собаками,
Крутять назад руки
І завдають козакові
Смертельнії муки;
У льох його, молодого,
Той пан замикає...
А дівчину покриткою
По світу пускає.
(Кос - Арал
1848)

* *
* *

Ой пішла я у яр за водою,
Аж там милий гуляє з другою.
А друга тая,
Розлучниця злая,
Багата сусідонька,
Вдова молодая.
А я вчора з нею,
З сією змією,
В полі плоскінь вибирала
Та все й розказала,

Що як мене любить,
Женитися буде,
І до себе злую суку
Просила в придани.
Йване мій, Іване,
Друже мій коханий,
Побий тебе сила божа
На наглій дорозі.
(Кос - Арал
1848)

* *
* *

Не так тії вороги,
Як добрії люди —
І окрадуть жалкуючи,
Плачучи осудять,

І попросять тебе в хату,
І будуть вітати
І питать тебе про тебе,
Щоб потім сміятись,

Щоб з тебе сміятись,
Щоб тебе добити...
Без ворогів можна в світі
Якнебудь прожити.
А ці добрі люди

Найдуть тебе всюди,
І на тім світі, добряги,
Тебе не забудуть.
(Кос - Арал
1848)

* *
* *

Ой люлі, люлі, моя дитино,
Вдень і вночі.
Підеш, мій сину, по Україні,
Нас кленучи.
Сину мій, сину, не клени тата,
Не пом'яни.
Мене, прокляту, я твоя мати,
Мене клени.
Мене не стане, не йди між люди,
Йди ти в гай.
Гай не питає й бачить не буде,

Там і гуляй.
Найдеш у гаї тую калину,
То й пригорнись,
Бо я любила, моя дитино,
Її колись.
Як підеш в села, у тії хати,
То не журись,
А як побачиш з дітками матір,
То не дивись.
(Кос - Арал
1848)

* *
* *

Ой чого ти почорніло,
Зеленеє поле?
— Почорніло я од крові
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили.
Та ще й мене гайворони
Укрили з півночі...
Ключуть очі козацькі,

А трупу не хочуть.
Почорніло я, зелене,
Та за вашу волю...
Я знов буду зеленіти,
А ви вже ніколи
Не вернетесь на волю,
Будете орати
Мене стиха та, орючи,
Долю проклинати.
(Кос - Арал
1848)

* *
* *

Туман, туман долиною,
Добре жити з родиною.
А ще лучше за горою
З дружиною молодою.
Ой піду я темним гаєм,
Дружиноньки пошукаю.
— Де ти? Де ти? Озовися!
Прийди, серце, пригорнися.
Нумо, серце, лицятися

Та поїдем вінчатися,
Щоб не знали батько й мати,
Де ми будем ночувати. —
Одружилась, заховалась,
Бодай була не кохалась,
Легше було б самій жити,
Як з тобою в світі битись.
(Кос - Арал
1848)

* *
* *

У перетику ходила
По оріхи,
Мірошника полюбила
Для потіхи.
Мельник меле, шеретує
Обернеться, поцілує
Для потіхи.

У перетику ходила
Я по дрова
Та бондаря полюбила
Чорноброва.
Бондар відра набиває,
Мене горне, пригортає,
Чорноброву.

У перетику ходила
По опеньки,
Лимаренка полюбила
Молоденька.
Лимар кичку зашиває,
Мене горне, обнімає,
Молоденьку.

Коли хочеш добре знати,
Моя мати,
Кого будеш попереду
Зятем звати, —
Усіх, усіх, моя мамо,
У неділеньку зятями
Будеш звати.
(Кос - Арал
1848)

* *
* *

У неділеньку та ранесенько,
Ще сонечко не зіходило,
А я, молоденька,
На шлях, на дорогу
Невеселая виходила.
Я виходила за гай на долину,
Щоб не бачила мати,
Мого молодого
Чумака з дороги
Зустрічати.
Ой зустрілась я
За тими лозами
Та з чумацькими возами:
Ідуть його воли,
Воли половії,

Ідуть, ремигають,
А чумаченька мого молодого
Коло воликів немає.
Ой копали йому в степу при дорозі
Та притиками яму,
Завернули його у тую рогожу —
Та й спустили Івана
У ту яму глибокою
На високій могилі.
Ой боже милий! милий,
милосердий!
А я так його любила...
(Кос - Арал
1848)

* *
* *

Не тополлю високою
Вітер нагинає,
Дівчинонька одинока
Долю зневажає.
— Бодай тобі, доле,
У морі втопитись,
Що не даєш мені й досі
Ні з ким полюбитись.
Як дівчата цілуються,

Як їх обнімають,
І що тоді їм діється —
Я й досі не знаю...
І не знатиму. Ой, мамо,
Страшно дівувати,
Увесь вік свій дівувати,
Ні з ким не кохатись.
(Кос - Арал
1848)

* *
Утоптала стежечку
Через яр,
Через гору, серденько,
На базар.
Продавала бублики
Козакам,
Вторгувала, серденько,
П'ятака.
Я два шаги, два шаги
Пропила,
За копійку дудника

Найняла.
Заграй мені, дуднику,
На дуду,
Нехай своє лишенько
Забуду.
Отака я дівчина,
Така я!
Сватай мене, серденько,
Вийду я.

(Кос - Арал
1848)

* *
І широку долину,
І високу могилу,
І вечірню годину,
І що снилось - говорилося,
Не забуду я.

Літа тії молодії
Марне пронеслися.

Помарніли ми обоє:
Я в неволі, ти вдовою,
Не живем, а тільки ходим
Та згадуєм тії годи,
Як жили колись.

(Кос - Арал
1848)

* *
Та що з того? Не побрались,
Розійшлися, мов не зналися.
А тим часом дорогії

* *
Навгороді коло броду
Барвінок не сходить.
Чомусь дівчина до броду
По воду не ходить.
Навгороді коло тину
Сохне на тичині
Хміль зелений. Не виходить
Дівчина з хатини.
Навгороді коло броду

Верба похилилась.
Зажурилась чорнобрива,
Тяжко зажурилась.
Плаче, плаче та ридає,
Як рибонька б'ється...
А над нею, молодію,
Поганець сміється.

(Кос - Арал
1848)

* *
Якби мені, мамо, намісто,
То пішла б я завтра на місто.
А на місті, мамо, на місті
рає, мамо, музика троїста.
А дівчата з парубками
Лицяються. Мамо! мамо!
Безталанна я!

Ой піду я богу помолюся,
Та піду я у найми наймуся,
Та куплю я, мамо, черевики,
Та найму я троїсті музики.
Нехай люди не здивують,
Як я, мамо, потанцюю.
Доленько моя!

Не дай мені вік дівувати,
Коси мої плести-заплітати,
Бровенята дома зносити,
В самотині віку дожити.

А поки я заробляю,
Чорні брови полиняють.
Безталанна я!

(Кос - Арал
1848)

* *
— Не хочу я женитися,
Не хочу я братися,
Не хочу я у запічку
Дітей годувати.
Не хочу я, моя мати,
За плугом ходити,
Оксамитові жупани
На ріллі носити.
А піду я одружуся
З моім вірним другом,
З славним батьком запорозьким
Та з Великим Лугом.
На Хортиці у матері
Буду добре жити,
У оксамиті ходити,
Меди, вина пити. —
Пішов козак нерозумний
Слави добувати.
Осталася сиротою
Старенькая мати.
Ой згадала в неділеньку,
Сідаючи їсти:
— Нема мого сина Йвана

І немає вісти. —
Не через два, не три літа,
Не через чотири
Вернувся наш запорожець
Як та хиря - хиря,
Обідраний, облатаний,
Калікою в хату.
Оце тобі Запорожжя
І сердешна мати!
Нема кому привітати,
Ні з ким пожуритись, —
Треба було б молодому,
Треба б одружитись.
Минулися молодії
Веселії літа,
Немає з ким остиглого
Серденька нагріти.
Нема кому зустрінути,
Затопити хату,
Нема кому води тії
Каліці подати.

(Кос - Арал
1848)

ЧУМА

Чума з лопатою ходила,
Та гробовища рила, рила,
Та трупом, трупом начиняла,
І „со святими“ не співала,
Чи городом, чи то селом
Мете собі, як помелом.
Весна. Садочки зацвіли,
Неначе полотном укриті,
Росою божою умиті,
Біліють. Весело землі:
Цвіте, красується цвітами,
Садами темними, лугами.
А люди бідні в селі,
Неначе злякані ягнята,
Позамикалися у хатах

Та й мруть. — По улицях воли
Ревуть голодні, на городі
Пасуться коні, не виходить
Ніхто загнать, нагодувать,
Неначе люди тії сплять.
Заснули, добре, знать, заснули,
Святу неділеньку забули,
Бо дзвона вже давно не чуť.
Сумують комині без диму,
А за городами, за тином
Могили чорнії ростуть.
Під хатами, поміж садами,
Защиті в шкуру і в смолі,
Гробокопателі в селі
Волочать трупи ланцюгами

За царину — і засипають
Без домовини. Дні минають,
Минають місяці. — Село
Навік замовкло, оніміло
І кропивою поросло.
Гробокпателі ходили,
Та й ті під хатами лягли.
Ніхто не вийшов вранці з хати,
Щоб їх, сердешних, поховати,
Під хатами і погнили.
Мов оазис, в чистім полі
Село зеленіє.
Ніхто в його не заходить,
Тільки вітер віє

Та розносить жовте листя
По жовтому полю.
Довго воно зеленіло,
Поки люди з поля
Пожарище не пустили
Та не запалили
Села того зеленого.
Згоріло, зотліло,
Попіл вітром розмахало,
І сліду не стало.
Отаке то людям горе
Чума виробляла.

(Кос - Арал
1848)

І знов мені не привезла
Нічого почта з України...
За грішні, мабуть, діла
Караюсь я в оцій пустині
Сердитим богом. Не мені
Про тее знать, за що караюсь,
Та й знать не хочеться мені.
А серце плаче, як згадаю
Хоч невеселії случаї
І невеселії ті дні,
Що пронеслися надо мною
В мойй Україні колись...
Колись божились та клялись,
Братались, сестрились зо мною,
Поки, мов хмара, розійшлись
Без слез, роси тії святої.
І довелось знов мені
Людей на старості... Ні, ні!

Вони з холери повмирили;
А то б хоч клаптик переслали
Того паперу...

Ой із журби та із жалю,
Щоб не бачить, як читають
Листи тії, погуляю,
Погуляю понад морем
Та розважу своє горе.
Та Україну згадаю,
Та пісеньку заспіваю.
Люди скажуть, люди зрадять,
А вона мене порадить,
І порадить, і розважить,
І правдоньку мені скаже.

(Кос - Арал
1848)

В неволі, в самоті немає,
Нема з ким серце поєднать.
То сам собі оце шукаю
Когось то, з ним щоб розмовлять.
Шукаю бога, а нахожу
Таке, що цур йому й казать.
От що зробили з мене годи
Та безталання; та ще й те,
Що літечко моє святе
Минуло хмарно, що немає

Ніже єдиного случаю,
Щоб доладу було згадать.
А душу треба розважать,
Бо їй так хочеться, так просить
Хоч слова тихого... Не чуть, —
І, мов у полі, сніг заносить
Неохолонувший ще труп.

(Кос - Арал
1848)

— Ой умер старий батько
І старенькая мати,
Та нема кому щирої
Тії радоньки дати.
Що мені на світі,
Сироті, робити?
Чи йти в люди жити,
Чи дома журитись?
Ой піду я в гай зелений,
Посажу я руту.
Якщо зійде моя рута,

Остануся тута.
Прийде милий в мою хату
Хазяїнувати.
А як же ні, то я піду
Доленьку шукати. —
Посходила тая рута,
В гай зеленіє.
А дівчина - сиротина
У наймах марніє.

(Кос - Арал
1848)

Не додому вночі йдучи
З куминої хати
І не спати лягаючи,
Згадай мене, брате.
А як прийде нудьга в гості
Та й на ніч засяде,
Отоді мене, мій друже,
Зови на пораду.
Отоді згадай в пустині,
Далеко над морем,
Свого друга веселого,
Як він горе боре.
Як він, свої думи тії
І серце убоге
Заховавши, ходить собі
Та молиться богу,
Та згадує Україну
І тебе, мій друже;
Та іноді й пожуриться —
Звичайне, не дуже,
А так тільки. Надворі, бач,
Наступає свято...
Тяжко його, друже-брате,
Самому стрічати
У пустині. Завтра рано

Заревуть дзвіниці
В Україні; завтра рано
До церкви молитись
Підуть люди... Завтра ж ране
Завіє голодний
Звір в пустині, і повіє
Ураган холодний.
І занесе піском, снігом
Куринь — мою хату.
Отак мені доведеться
Свято зустрічати!
Що ж діяти? На те й лихо,
Щоб з тим лихом битись.
А ти, друже мій єдиний,
Як маєш журитись,
Прочитай оцю цидулу
І знай, що на світі
Тільки й тяжко, що в пустині
У неволі жити;
Та й там живуть, хоч погано.
Що ж діяти маю?
Треба б вмерти. Так надія,
Брате, не вмирає.
(1848. Грудня 24.
Кос - Арал)

Неначе степом чумаки
Уосени верству проходять,
Так і мене минають годи,
А я й байдуже. Книжечки
Мережаю та начиняю
Таки віршами. Розважаю
Дурную голову свою.
Та кайдани собі кую

(Як ці добродії дознають).
Та вже ж нехай хоч розіпнуть
А я без вірші не улежу.
Уже два года промережав
І третій в добрий час почну.

(Кос - Арал
1849)

СОТНИК *

У Оглаві... Чи по знаку
Кому цей Оглав білохатий?
Троха лиш! Треба розказати,
Щоб з жалю не зробить сміху.
Од Бориспілья недалеко,
А буде так, як Бориспіль,
І досі ще стоїть любенько
Рядок на вигоні тополь.
Наче з Оглава дівчата
Ватагу вийшли виглядати
Та й стали. Буде вже давно —
Отут, бувало, ізза тину
Вилась квасоля по тичині,
І з оболонками вікно
В садочок літом одчинялось.
І хата, бачите, була
За тином, сотникова хата.
А сотник був собі багатий,
То в його, знаєте, росло
На божій харчі за дитину
Чиесь байстря. А може й так
Узяв собі старий козак
Чю сирітку за дитину
Та й доглядає в затишку,
Як квіточку, чужу дочку.
А сина (сотник був жонатий,
Та жінка вмерла), сина дав
У бурсу в Київ обучатись.
А сам Настусю піджидав,
Таки годованку, щоб з нею
Собі зробитися ріднею:
Не сина з нею поеднать,
А забандюрилось старому
Самому в дурнях побувать.
А щоб не знать було нікому,
То ще й не радився ні з ким,
А тільки сам собі гадає...
А жіночки... лихий їх знає!
Уже сміялися над ним!
Вони цю страву носом чують.

Сидить сотник на причілку
Та думку гадає,
А Настуся по садочку
Пташкою літає.
То посидить коло його,

* В рукопису Шевченка поема ця не має назви.

Руку поцілує,
То усами страшеними
Сивими пустує, —
Ну, звичайне, як дитина
Пестує старого.
А старому не до того:
Іншого якогось,
Гріховного пестування
Старе тіло просить!..
І пальцями старий сотник
Настусині коси,
Мов дві гадини великі,
Докупи сплітає,
То розплете та круг шиї
Тричі обмотає!..
А вона, моя голубка,
Нічого не знає.
Мов кошеня на припічку
З старим котом грає...

СОТНИК

Та одчепись, божевільна.
Дивись лишень: коси,
Мов русалка, розтріпала...
А чому ти й досі
Ніколи не влетеш кісники,
Оті, що тітка привезла?..

НАСТУСЯ

Якби пустили на музики,
То я б кісники заплела,
Наділа б жовті черевики,
Червону б юпку одягла,
Заквітчала б барвінком коси...

СОТНИК

Стривай, стривай, простоволоса!
Дурненька: де б же ти взяла
Того барвінку завітчатись?

НАСТУСЯ

А коло тину! там такий
Поріс зелений, та хрещатий,
Та синій! Синій-голубий
Зацвів...

СОТНИК

Не будеш дівувати!

НАСТУСЯ

А що ж, умру хіба?

СОТНИК

БА НІ!

А снилось восени мені,
Тоді, як щіпи ми щіпили, —
Як приймуться... мені приснилось...
Як приймуться, то восені
Ти вийдеш заміж.

НАСТУСЯ

СХАМЕНИТЬСЯ!!

І щіпи ваші поламаю...

СОТНИК

І як барвінок зацвіте...

НАСТУСЯ

То я й барвінок позриваю.

СОТНИК

А од весілля не втечеш!

НАСТУСЯ

Ба ні, втечу, та ще й заплачу!

(ПЛАЧЕ)

СОТНИК

Дурна ти, Насте, як я бачу:
І посміяться не даси...
Хіба не бачиш, я жартую.
Піди лиш скрипку принеси,
Та злиха гарно потанцюєш,
А я заграю.

НАСТУСЯ

Добре, тату...

(І веселенька шась у хату).

СОТНИК

Ні, трохи треба подождать.
Воно б то так! Та от що, брате:
Літа не ждуть! літа летять!
А думка проклята марою
До серця так і приросла...
А ти вже й скрипку принесла?
Яку ж ми вчистимо з тобою?

НАСТУСЯ

Е, ні! стривайте! Цур, не грать.
А то не буду й танцювать, —
Поки барвінку не нарву
Та не завітчаюсь. Я з'їраю!
(Іде недалечко, рве барвінок, квітчається і співає. А сотник налагоджує скрипку)

СОТНИК

Отже одна вже й увірвалась.
Стривай, і другу увірву...

НАСТУСЯ

(вертається завітчана, співаючи)

„Якби мені крила, крила
Соколинії,
Полетіла б я за милим,
За дружиною.
Полетіла б у діброву,
У зелений гай,
Полетіла б, чорноброва,
За тихий Дунай”.

(Тим часом, як вона співає, у садочок
входить молодий хлопець в солом'яному
брilі, в короткому синьому жупанку,
в зелених шароварах, з торбиною за
плечима і з нагаєм)

ПЕТРО

З тим днем, що сьогодні! Боже
помагай!

НАСТУСЯ

Тату! тату! Петро! Петро! Із Ки-
єва прийшов!

СОТНИК

А, видом видати, слихом слиха-
ти! Чи по волі, чи по неволі?

ПЕТРО

По волі, тату, та ще й богосло-
вом.

СОТНИК

ОВ!

НАСТУСЯ

Богословом?! Аж страшно!

Сотник

Дурна, чого ти боїшся!

(Підходить до сина, хрестить його і цілує).

Боже тебе благослови, моя дитино! Настусю! Поведи його в покої та нагодуй, бо він ще, може, й не обідав.

Петро

Та таки й так.

(Іде в світлицю з Настусею).

Сотник (сам)

І дарував же мені бог
Таке дитя, такого сина!
І богослов уже. Причина,
Причина мудра. (Задумується).

Чого?

Чого я думаю? У піпи,
А як не схоче, то на Січ.
І там не згине вражий хлопець.
Іти лиш в хату... От ще річ:
Заставить треба богослова,
Щоб дома байдиків не бив,
Щоб він гуляючи навчив
Настусю заповідь, — щоб знову
Не довелось дяка наймать,
Як для покойної. А знаю,
Без цього вже не повинчає
Отець Хома... Піти сказать,
А то забуду...

(Іде в хату)

Жить би, жить, хвалити бога,
Кохатися в дітях,
Так же ні: самому треба
Себе одурити,
Оженитися старому
На такій дитині!
Схаменися, не женися:
І вона загине,
І сам сивим посмішищем
Будеш в своїй хаті,
Будеш сам оте весілля
Повік проклинати,
Будеш плакати, і нікому
Ті сльози старечі
Буде втерти. Не женися!
І гич не до речі!

Дивися: рай кругом тебе,
І діти, як квіти.
За що ж ти їх, молоденькі,
Думаєш убити?..
Ні, старий мій чепуриться,
Аж бридко дивиться!
А Настуся з богословом
Заповіді вчиться.
Он дивиться: у садочок
Вийшли погуляти,
Удвох собі пошожують,
Мов ті голуб'ята.
А старого нема дома,
То їм — своя воля
Награтися. Дивіться:
Там коло тополі
Стали собі та й дивляться
Одно на другого.
Отак ангели святії
Дивляться на бога,
Як вони одно на друге.
І Петрусь питає:

Петро

Чом же ти оце, Настусю,
Справді не читаєш?

Настуся

А хіба я школяр, чи що? Не хочу
та й годі.

Петро

Хоч одну невеличку заповідь
сьогодні вивчи, хоть п'яту!

Настуся

І п'ятої, і шостої, ніякої не хочу.

Петро

То піп і не вінчатиме ніколи, як
не вмітимеш!

Настуся

Байдуже, нехай собі не вінчає.

Петро

А зо мною?

Настуся

І з тобою нехай собі...
Е, ні, нехай повинчає!..

Петро

Та читай же! А то...

Настуся

А то що ти зробиш?

Петро

Поцілую. Ось побачиш!

Настуся

Хоч як хочеш цілуй собі, а я та-
ки не читатиму!

Петро

(цілує її і примовляє)

Оце тобі раз! Оце тобі два!
(А сотник виглядає зза тину і входить
в хату, не давши знаку)

Настуся

(пручається)

Годі бо вже, годі! Незабаром
батько прийде — треба справді чи-
тати.

Петро

А! тепер і читати!

Сотник

(виходить з хати)

Діти! Годі вже вам учиться! Чи
не час обідать?

(Петро і Настуся мовчки ідуть у хату)

Сотник (сам)

Навчилась, нічого сказати!
Оце дитина! Ні, Настусю,
Я коло тебе захожуся
Тепер, лебедонько, не так!
Поки сто раз не поцілуу,
Й читати не хоче! А бурсак!
Собачий сину, знаєш смак!
Ось я тебе попомуштрую
Не так, як в бурсі!.. Помелом!
Щоб... духу в хаті не було!
Великий світ наш, не загинеш!
Дивися, пся його личина!
Оце то так, що богослов!
У батька краде! Добре, свату!
Які то стали люди злі!..
А що то діється у хаті?

Там знову, знать, мої малі
Читають... Треба розігнати.

Отакі батькі на світі —
Нащо вони дітям?
На наругу перед богом.
А шануйте, чтіте,
Поважайте його, діти,
Бо то батько сивий!
Батько мудрий! Добре отим
Сиротам щасливим,
Що не мають отих батьків,
То й не согрішають.

Настуся

(вибігає заплакана з хати)

Не дає і пообідать,
В Київ проганяє.
А боже мій милостивий,
Що мені робити?
Помандрую!

(Дивиться в хату)

Замірівся!

Ух! Який сердитий!
Та не вдарить... А я таки
У Київ з Петрусем
Помандрую, хоч що хочеш!
Я не побояюся,
Серед ночі помандрую...
А відьма злякає?!
Ні, не зляка.

(Загляда знову)

Сердешенький!

Книжечки складає
У торбину і бриль бере.
Прощай, мое любе,
Мое серце!.. Увечері?..
За царину?.. Буду!
Ранше буду! Ось на, лови!

(Кидає через тин цвіток)

Чуєш? Дожидайся ж!

(Виходить сотник. Настуся співає)

„Не ходи, не нуди, не залицяйся,
Не сватай, не піду, не сподівайся!

Сотник

А й байдуже! Мов не знає!
Неначе та сорока скаче.
Настусю! Чом же ти не плачеш?
Аджеж Петруся вже немає.

Настуся
Дивітеся, яка печаль!
То й плачте, коли жаль...

Сотник
Мені байдуже.

Настуся
А мені
Ще байдужіше, — він не мій;
А я вже заповіді знаю
Усі до одної!

Сотник
Усі?

Настуся
Нехай хоч зараз сповідає
Отець Хома ваш голосний!

Сотник
А повінчаємось в неділю?

Настуся
Авжеж! Так ми ще не говорили;
Як одговіємось — тоді.

Сотник
(цілує її)

Моя голубко сизокрила!
Моя ти ягідко!..

(Танцює і приговорює)

„У горох
Вчотирьох
Уночі ходила.
Уночі
Ходячи,
Намисто згубила“.

Настуся
Та годі вам уже з тим намистом!
Ішли б швидше до отця Хоми та
порадилися, от що!

Сотник
Правда, правда, моя квіточко!
Побіжу ж я швиденько, а ти тут,
моя любко, погуляй собі тихенько!
Та заквітчайся! Та не жди мене, бо

бути має, що я остануся і на ве-
черю (цілує її і йде).

Настуся
Добре, добре! Не ждатиму.
Не ждатиму, не ждатиму,
У свитину вдягатимусь,
У намисто уберуся.
Доганятиму Петруся.
Обнімемось, поцілуємось, побе-
ремося за рученьки та й підем
удвох собі аж у Київ. Треба за-
квітчатися, — може, в останній
раз, бо він казав, що у Броварях
і повінчаємось.

(Квітчається і співає)

„Ой піду я не берегом-лугом,
Зустрінуся з несуженим другом.
Здоров, здоров, несужений

друже!

Любилися ми з тобою дуже.
Любилися, та не побралися,
Тільки жалю серцю набралися“.

Оце нагадала яку! Цур їй, яка
погана! Побіжу лиш швидше. Оста-
вайтесь здорові, мої високі тополі
і хрещатий мій барвіночку!

(Виходить)

Іде додому уночі
П'янений сотник, а йдучи
Собі, веселий, розмовляє:
— Нехай і наших люди знають!
Нехай і сивий і горбатий,
А ми!.. хе! хе! А ми жонаті!
А ми... — Насилу вліз у хату
Та й ліг собі тихенько спати,
Щоб Настю, бачте, не збудить
Та сорому не наробить.
Уже й „достойно“ оддзвонили,
Уже додому люди йдуть, —
Не йде Настусенька, не чує.
Насилу сотника збудили
Та розказали: так і так!
Перехрестився неборак,
Коня найкращого сідлає
І скаче в Київ. — В Броварях,
Уже повінчана, гуляє

Його Настуся молода!
Вернувся сотник мій додому,
Три дні, три ночі не вставав,
Нікому й слова не сказав
І не пожалувавсь нікому.

Турбується, заробляє,
А того не знає,
Що на старість одуріє
І все занехаєть.
Отак тепер і з сотником
З дурним моїм сталось:
Розігнав дітей по світу,
А добро осталось,
Немає з ким поділити.
Довелось самому
Розкидати, розточити,
І добра нікому
Не зробити ні на шеляг,
І притчею стати
Добрим людям, і бхати
У холодній хаті
Під кожухом, і нікому
Хату затопити
І вимести... По смітнику
Ходити, нудити,
Поки пугач над стріхою
В вікно не завие,
А наймичка холодного
Трупу не накриє
Кожушиною старою,
А ключ од комори
Ізза пояса украде...

Отакє то горе
Із сотником оце сталось.
Не минуло году,
Як Настусеньки не стало,
А вже на городі
Не осталося нічого —
Свині та телята
Уже бродять... А барвінок!

Барвінок хрещатий!
Притоптаний, коло тину
Засихає, в'яне!
А сам сотник у кожусі,
Одутлий, поганий,
Коло клуні похожає.
І стоги неvkриті,
І покої немазані,
І сволок немитий,
І челяді нема дома,
Й худоби немає...
А наймичка задрипана,
Та й та помикає
Старим паном... Так і треба:
Не розганяй діток,
Сивий дурню! Не довго жив
На свій заробіток
П'яний сотник. Ще минуло
Літо коло світа,
А восени на улиці
Сотника убито!
А може, вмер неборака,
Од шинкарки йдучи?
Байдуже кому питати.
Забрали й онучі
Добрі люди, а самого
Гарно поховали
У леваді. І хрестика
Над ним не вкопали.
Аж жаль його: був багатий,
І рідня і діти
Єсть у його, а нікому
Хрест постановити.
Умер сотник, і покої
Згнили, повалились,
Все пропало, погинуло.
Тільки і остались,
Що тополі на вигоні —
Стоять, мов дівчата
Вийшли з Оглава ватагу
З поля виглядати.

(Кос - Арал
1849)

* *
За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає
І сонце спатоньки зове
У синє море: покриває
Рожевою пеленою,
Мов мати дитину.
Очам любо. Годиночку,
Малую годину
Ніби серце одпочине,
З богом заговорить...
А туман, неначе ворог,

Закриває море
І хмароньку рожевую,
І тьму за собою
Ростилає туман сивий,
І тьмою німою
Оповие тобі душу,
Й не знаєш, де дітись.
І ждеш його, того світу,
Мов матері діти.

(Кос - Арал
1849)

* *
Як маю я журитися,
Докучати людям,
Піду собі світ-за-очі —
Що буде, те й буде.
Найду долю — одружуся,
Не найду — втоплюся,
Та не продамся нікому,
В найми не наймуся.
Пішов же я світ-за-очі,

Доля заховалась;
А воленьку люди добрі
І не торгували,
А без торгу закинули
В далеку неволю...
Щоб не росло таке зілля
На нашому полю.

(Кос - Арал
1849)

* *
Заросли шляхи тернами
На тую країну —
Мабуть, я її навіки,
Навіки покинув.
Мабуть, мені не вернутись
Ніколи додому?
Мабуть, мені доведеться
Читати самому
Оці думи? Боже милий!
Тяжко мені жити!
Маю серце широкее —
Ні з ким поділити!
Не дав еси мені долі,
Молодої долі!
Не давав еси ніколи,
Ніколи! ніколи!
Не дав серця молодого
З тим серцем дівочим
Поєднати! — Минулися
Мої дні і ночі

Без радості, молодії!
Так собі минули
На чужині. Не найшлося
З ким серцем ділитись,
А тепер не маю навіть
З ким поговорити!
Тяжко мені, боже милий,
Носити самому
Оці думи. І не ділить
Ні з ким, — і нікому
Не сказати святого слова,
І душу убогу
Не радувати, і не корить
Чоловіка злого,
І умерти!.. О господи!
Дай мені хоч глянути
На народ отой убитий,
На тую Україну!

(Кос - Арал
1849)

* *
Зацвіла в долині
Червона калина,
Ніби засміялась
Дівчина-дитина.
Любо, любо стало,
Пташечка зраділа
І защебетала.
Почула дівчина
І в білій свитині
З біленької хати
Вийшла погуляти
У гай на долину.
І вийшов до неї
З зеленого гаю
Козак молоденький;
Цілує, вітає,
І йдуть по долині,
І йдучи співають.

Як діточок двоє,
Під тую калину
Прийшли, посідали
І поцілувались.

Якого ж ми раю
У бога благаєм?
Рай у серце лізе,
А ми в церкву лізем,
Заплющивши очі, —
Такого не хочем.
Сказав би я правду,
Та що з неї буде?
Самому завадить,
А попам та людям
Однаково буде.

(Кос - Арал
1849)

* *
На великдень, на соломі
Против сонця, діти
Грались собі крашанками
Та й стали хвалитись
Обновами. Тому к святкам
З лиштвою пошили
Сорочечку. А тій стьожку,
Тій стрічку купили.
Кому шапочку смушеву,
Чобітки шкапові,
Кому свитку. Одна тільки

Сидить без обнови
Сиріточка, рученята
Сховавши в рукава.
— Мені мати купувала.
— Мені батько справив.
— А мені хрещена мати
Лиштву вишивала.
— А я в попа обідала, —
Сирітка сказала.

(Кос - Арал
1849)

* *
Було, роблю що, чи гуляю,
Чи богу молюся,
Усе думаю про його
І чогось боюся.
І дурна була, молодая —
Я все виглядала,
Чи не шле за рушниками...
І не сподівалась,
Що він мене, дурну, дурить,
А серце боліло,

Ніби знало, що так буде,
Сказати не зміло.
А якби було сказало,
То я б не любила,
Може, була б до криниці
У гай не ходила.
А то вранці і ввечері
Ходила, гуляла...
Доходила — осталася,
Навіки осталася

Дівувати. Тяжко мені
У матері в хаті
Старітисья. А своєї
Вже хати не мати!
А ще й досі, чи роблю що,
Чи то так гуляю,
Усе думаю про його,

І сама не знаю,
Чого думаю! Чого я
У той гай ходила?
І за що його так довго,
Так тяжко любила?

(Кос - Арал
1849)

*

* *

Буває, іноді старий
Не знає сам, чого зрадіє,
Неначе стане молодий,
І заспіває, як уміє...
І стане ясно перед ним
Надія ангелом святим,
І зоря, молодість його.
Витає весело над ним.
Що ж се зробилося з старим,
Чого зрадів оце? Того,
Що, бачите, старий подумав
Добро якесь комусь зробити.

А що ж, як зробіть? Добре жить
Тому, чия душа і дума
Добро навчилася любить!
Не раз такому любо стане,
Не раз барвінком зацвіте.
Отак, буває, в темну яму
Святее сонечко загляне,
І в темній ямі, як на те,
Зелена травка поросте.

(Кос - Арал
1849)

*

* *

Хіба самому написать
Таки посланіє до себе
Та все дочиста розказать,
Усе, що треба, що й не треба.
А то не діждешся його,
Того писанія святого,
Святої правди ні од ко́го,
Та й ждять не маю од ко́го.
Бо вже б, здавалося, пора:
Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я „Кобзаря“,
А їм неначе рот зашито,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.
Не похвали собі, громадо, —
Без неї, може, обійдусь, —
А ради жду собі, поради!
Та, мабуть, в яму перейду
Із москалів, а не діждусь!
Мені, було, аж серце мліло, —
Мій боже милий! як хотілось,
Щоб хтонебұдь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?

За що я Україну люблю?
Чи варт вона огня святого?..
Бо хоч зостаріюсь затόго,
А ще не знаю, що роблю.
Пишу собі, щоб не міняти
Часа святого так на так,
Та іноді старий козак
Верзеться грішному, усатий,
З своєю волею мені,
На чорнім вороні-коні!
А більш нічого я не знаю,
Хоч я за це і пропадаю
Тепер в далекій стороні.
Чи доля так оце зробила?
Чи мати богу не молилась,
Як понесла мене, що я —
Неначе лютая змія
Розтоптана в степу здихає,
Захода сонця дожидає?
Отак то я тепер терплю
Та смерть із степу виглядаю,
А за що, їйбогу, не знаю!
А все таки її люблю,
Мою Україну широку,

Хоч я по їй і одинокий
(Бо, бачте, пари не найшов)
Аж до погібелі дійшов.

Нічого, друже, не журися!
В дулєвину себе закуй,
Гарненько богу помолися,

А на громаду хоч наплюй!
Вона — капуста головата.
А втім, як знаєш, пане-брате,
Не дурень, сам собі міркуй.

(Кос - Арал
1849)

*

* *

Дурні та гордії ми люди
На всіх шляхах, по всій усюді!
А хвалимось, що ось то ми
І над землею і водою,
І од палат та до тюрми
Усе царі, а над собою
Аж деспоти — такі царі,
І на престоли і в неволі.
І все то те — по добрій волі,
По волі розуму горить,
Як той маяк у синім морі
Чи те... в житейським. — Само так
У нас у косяній коморі
Горить розумний той маяк,
А ми оливи наливаєм
Та байдуже собі співаєм —
Чи то в годину, чи в напасть.

Орли, орли ви сизокрилі,
Поки вам лихо не приснилось,
Хоч невеличке, хоч на час!

А там — під лавою в шиночку
Сховається у холодочку;
Огонь небесний той погас,
І в тую косяну комору
Полізли свині ізнадвору,
Мов у калюжу, та й сопуть.
І добре роблять, що кують
На руки добрії кайдани
Та чарки в руки не дають
Або ножа, а то б заранне
Гарненько з лиха б напились,
А потім з жалю заридали
Та батька, матір прокляли
І тих, що до хреста держали.
А потім — ніж... і потекла
Свиняча кров, як та смола,
З печінок ваших поросячих.
А потім?..

(Кос - Арал
1849 (?))

*

* *

І золотої й дорогої
Мені, щоб знали ви, не жаль
Моеї долі молодїої:
А іноді така печаль
Оступить душу, аж заплачу.
А ще до того, як побачу
Малого хлопчика в селі.
Мов одірвалось од гіллі,
Одно-однісіньке під тином
Сидить собі в старій ряднині.
Мені здається, що се я,
Що це ж та молодість моя.
Мені здається, що ніколи

Воно не бачитиме волі,
Святої воленьки. Що так
Даремне, марне пролетять
Його найкращїї літа.
Що він не знатиме, де дітись
На сім широкім, вольнім світі,
І піде в найми, і колись,
Щоб він не плакав, не журивсь
Щоб він денебудь прихилився,
То оддадуть у москалі.

(Кос - Арал
1849)

Ми вкупці колись росли,
Маленькими собі любились.
А матері на нас дивились
Та говорили, що колись
Одружимо їх. Не вгадали.
Старі заранне повмирали,
А ми малими розійшлись —
Та вже й не сходились ніколи.
Мене по волі і неволі
Носило всюди. Принесло
На старість ледве і додому.
Веселеє колись село
Чомусь тепер мені, старому,
Здавалось темним і німим,
Таким, як я тепер, старим.
І бачиться, — в селі убогим
(Мені так бачиться) нічого
Не виросло і не згнило,
Таке собі, як і було.
І яр, і поле, і тополі,
І над криницею верба
Нагнулася, як та журба
Далеко в самотній неволі.
Ставок, гребелька, і вітряк
Зза гаю крилами махає.
І дуб зелений, мов козак
Із гаю вийшов та й гуляє
Попід горою; по горі
Садочок темний, а в садочку
Лежать собі у холодочку,
Мов у раю, мої старі.

Хрести дубові поскилялись,
Слова дощем позамивались...
І не дощем, і не слова
Гладесенько Сатурн стирає...
Нехай з святими спочивають
Мої старії... — Чи жива
Ота Оксаночка? — питаю
У брата тихо я... — Якá?
— Ота маленька, кучерява,
Що з нами гралася колись.
Чого ж ти, брате, зажурився?
— Я не журюсь. Помандрувала
Ота Оксаночка в поход
За москалями та й пропала.
Вернулась, правда, через год,
Та що з того? З байстрам
вернулася

Острижена. Було, вночі
Сидить під тином, мов зозуля,
Та кукає; або кричить,
Або тихесенько співає
Та ніби коси розплітає.
А потім знов кудись пішла,
Ніхто не знає, де поділась,
Занастилась, одуріла.
А що за дівчина була,
Так так що краля! І не вбога,
Та талану господь не дав... —
А може й дав, та хтось украв
І одурив святого бога.

(Кос - Арал
1849)

* * *

Готово! Парус розпустили,
Посунули по синій хвилі
Поміж кугою в Сир-Дар'ю
Байдару та баркас чималий.
Прощай, убогий Кос-Арале.
Нудьгу заклятую мою
Ти розважав таки два літа.
Спасибі, друже; похвались,
Що люди і тебе знайшли

І знали, що з тебе зробити.
Прощай же, друже! Ні хвали,
Ані ганьби я не сплітаю
Твоїй пустині; в іншій краю,
Не знаю, може й нагадаю
Нудьгу колишню колись!

(Кос - Арал
1849)

* * *

Ми восени таки похожі
Хоч капельку на образ божий, —
Звичайне, що не всі, а так,
Хоч деякі.
Крутий байрак,
Неначе циган чорний, голий,
В діброві вбитий або спить.
А по долині, по роздоллі
Із степу перекотиполе
Рудим ягнятчком біжить
До річечки собі напитись.
А річечка його взяла
Та в Дніпр широкий понесла,
А Дніпр у море; на край світа
Билину море покотило
Та й кинуло на чужині.

І жаль тобі її стане,
Малої билини.
Підеш собі, зажурившись,
Гаєм по долині.
Гай шепоче, гнуться лози
В яру при дорозі,
Думи душу осідають,
І капають сльози.
І хочеться сповідатись,
Серце розповіти,

* * *

Лічу в неволі дні і ночі —
І лік забуваю.
О господи, як то тяжко
Тії дні минають!
А літа пливуть за ними,
Пливуть собі стиха,
Забирають за собою
І добро і лихо.
Забирають, не вертають
Ніколи нічого,
І не благай, бо пропаде
Молитва за богом.

Каламутними болотами,
Між бур'янами, за годами
Три года сумно протекли.
Багато дечого взяли
З моєї темної комори
І в море нишком однесли.

І хочеться... Боже милий!
Як хочеться жити,
І любити твою правду,
І весь світ обняти!

Благо тобі, друже-брате,
Як є в тебе хата.
Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти.
Хоч дитина немовляща,
І воно вгадає
Твої думи веселії...
Сам бог розмовляє
Непорочними устами.

А тобі, мій одинокий,
Мій друже єдиний,
Горе тобі на чужині
Та на самотині.
Хто з тобою заговорить,
Привітає, гляне?..
Кругом тебе простяглася
Трупом бездиханням
Помарнілая пустиня,
Кинутая богом.

(Кос - Арал
1849)

І нишком проковтнуло море
Мое не золото-серебро,
Мої літа, мое добро,
Мою нудьгу, мої печалі,
Тії незримії скрижалі,
Незримим писані пером.

Нехай гнилыми болотами
Течуть собі між бур'янами
Літа невольничі. А я!
Такая заповідь моя!
Посижу трошки, погуляю,
На степ, на море подивлюсь,
Згадаю дещо, заспіваю
Та й знов мережать захожусь
Дрібненько книжечку. Рушаю.
(Оренбург
1850 *)

* Перероблено в 1858 р.

* *
* *

Ми заспівали, розійшлись,
Без сльоз і без розмови.
Чи зійдемося ж знову?
Чи заспіваємо коли?
А може й те... Та де? Якими?
І заспіваємо яку?
Не тут і, певне, не такими!
І заспіваєм не таку!
І тут невесело співали,

Бо й тут невесело було,
Та все таки якось жилось —
Принаймні вкупі сумували,
Згадавши той веселий край,
І Дніпр той дужий, кругогорий,
І молодеє тее горе!..
І молодий той грішний рай!
(Оренбург
1850)

* *
* *

Не молилася за мене,
Поклони не клала
Моя мати; а так собі
Мене повивала,
Співаючи: „Нехай росте
Та здорове буде!“
І виріс я, хвалить бога,
Та не виліз в люди.
Лучче було б не родити
Або утопити,
Як мав би я у неволі
Господа гнівити.

Про лицаря того гетьмана,
Що на огні ляхи спекли.
А потім би з гори зішли;
Понад Дніпром у темнім гаї
Гуляли б, поки не смеркає,
Поки мир божий не засне,
Поки з вечірньою зорьою
Не зійде місяць над горою,
Туман на лан не прожене.
Ми б подивились, помолились
І, розмовляючи, пішли б
Вечеряти в свою хатину.

А я так мало, небагато
Благав у бога! Тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанну мою,
Мою Оксаночку; щоб з нею
Удвох дивитися з гори
На Дніпр широкий, на яри,
Та на лани золотополі,
Та на високії могили;
Дивитись, думати, гадать:
Коли то їх понасипали?
Кого там люди поховали?
І вдвох тихенько заспівають
Ту думу сумную, днедавну,

Даєш ти, господи єдиний,
Сади панам в твоїм раю,
Даєш високії палати.
Пани ж неситії, пузаті,
На рай твій, господи, плюють
І нам дивитись не дають
З убогої малої хати.

Я тільки хаточку в тім раї
Благав і досі ще благаю,
Щоб хоч умерти на Дніпрі,
Хоч на малесенькій горі.

(Оренбург
1850)

ПЕТРУСЬ

Поема

Були на хуторі пани —
І пан і пані не багаті.
І дочечка у їх росла,
Уже чимала піднялась;
І генерал її посватав,
Бо страх хороша була,
А генерал був страх багатий.
От і талан господь послав
На вбогий хутір, ублагали
Царя небесного! Взяли
Її гарненько одягли,
Та у неділю й повинчали,
І генеральшею назвали,
І цугом в Київ повезли.

Було на хуторі погане
Мале байстря, — свиней пасло,
Петрусем звалось; на придане
Воно за панною пішло
У генеральськеє село
Свиней же пасти, безталанне.

За балом бал у генерала,
За генеральшею чимала
Орда панів і паничів;
І генеральша уночі
Тихенько плакати собі стала:
— Занапастила мене мати.
Зов'яне марне у палатах
Краса і молодість моя.
— Ти, душко, плачеш?..

— Хто се, я?
Ні, я не плачу... — Знаєш, Маню,
У городі тепер армяни:
Купи собі, мамуню, шаль.
— Мені не треба тії шалі.
— Не завдавай же серцю жалю!
Купи, голубко! Не печаль
Мого ти серця! А весною
В Париж поїдемо з тобою
Або поїдемо в село,
Як схочеш, серце. —

Тихо, тихо

Зима минала, кралось лихо
Та в самім серці й уляглось
У генеральші молоді.
Поїхали в село весною;
В селі банкети загули,

А генеральша плаче, плаче,
А генерал того не бачить,
А всі вже бачили в селі.

З нудьги із двору погуляти
Якось, задумавшись, пішла,
Та аж за царину зайшла,
Та й бачить, що пасе ягнята
Мале хлоп'яточко в стерні.
— О горе, горенько мені!
Що я робитиму на світі?
Се ти, Петрусю? — Ажеж я.
— Ходім до мене, будем жити,
Як там на хуторі колись
Жили, жили. — Та й похилилась,
Очей не зводячи, дивилась
На Петрусю! Одним-одна
І виростала й дівувала,
І за старого генерала
Занапастили, продали!
І вкупі гроші пропили...
І тяжко, тяжко заридала.
— Ходімо, серце, погулять!
Ходім, Петрусю, в сад, в палати.
— А хто ж тут буде доглядати,
Хто попасе мої ягнята?
— Нехай хто хоче! — Її повела
Його в палати. А в палатах
Причепурила, одягла,
А потім в школу оддала.
І любо їй. Нехай радіє,
Поки надія серце гріє,
Поки росте з того зерна
Або кукіль, або пшениця.
Бо ми не знаєм, що твориться
У його там. А він хоч зна,
Та нам не скаже. Якби знала
Матуся горенько твоє,
Чи оддалаб за генерала
Дитя єдинеє своє?
Не оддала б... А втім, не знаю...
Бо всякі матері бувають.

Минають дні собі поволі,
Петрусь до школи та із школи
З книжками ходить та росте.
Сама аж ніби молодіє,
І генерал собі радіє,

Що діло, бачите, святе
Удвох таки вони зробили.

Петра на волю одпустили,
Зимою в Київ одвели,
І там у школу оддали,
І там чимало поповчили.
Вернувся з Києва Петрусь
Уже Петром і паничем,
І кучері аж по плече,
І висипався чорний ус,
І ще... Та се ще не втече,
Розкажем іноді колись
Про те, що снилося Петрові.
А генеральші чорнобровій
Що тепер снилося? То ми
Оце й розкажемо.

Перед іконою пречистої
Горить лампада уночі.
Поклони тяжкії б'ючі.
Ридала, билася... Нечистую,
Огненную сльозу лила.
Вона благала пресвятую,
Щоб та її... щоб та спасла,
Щоб одурить її не дала —
Пренепорочная! І всує.
Молитва її не помогла:
Вона, сердешна, одуріла,
Вона, небога, полюбила
Свого Петруся. Тяжко їй!
Душі негрішній, молодій!
Та що ж робить? Нестало сили, —
Сердега разом одуріла.
Та й як його одній святій
Прожити літа молодії?
Вони ж не вернутьсЯ! Як хоч,
А лихо, кажуть, перескоч,
А то задавить. Генеральша
Не перескочила, бо їй
Хотілось жити, молодій!
Хотілося б... Густенька каша,
Та каша, бачте, та не наша,
А наш несолений куліш.
Як знаєш, так його і їж.

— Петрусю! Друже мій єдиний!
Мое ти серце! Мій ти сину!
Рятуї мене, рятуї! рятуї!
О матер божая! розкуї
Мою ти душу! — І ридала
І батька й матір проклинала,

І все на світі. А Петрусь,
Її єдина дитина,
Гуляв собі пренеповинний
В саду та арію якусь
Мугикав стиха. Більш нічого
Петрусь не бачив. А небога
Сама не знає, що робить?
І що їй діяти з собою?
Або схватись під водою,
Або принамені розбить
О стіну голову...
— Поїду в Київ, помолюся.
Молитва, може, прожене
Диявола... О, мій Петрусю!
Молитва не спасе мене...
Я у Дніпріві утоплюся! —

Моліте господа, дівчата,
Моліте господа, щоб мати
І вас отак не завдала
За генерала, за палати
І вас отак не продала.
Любіться, діточки, весною.
На світі є кого любить
І без користі. Молодою,
Пренепорочною, святою
В малій хатині буде жить
Любов та чистая. І буде
Святий покой ваш стерегти
І в домовині. Що ж то буде
З превосходительною? Що ти
Тепер робитимеш з собою,
З своєю божою красою?
Хто стерегтиме твій покой.
Украдений твоїм Петрусем?
Хіба архістратиг! Та й той
Не встереже тепер. Боюся,
І вимовить боюсь тепер
Твое грядущее...

У Київ їздила, молилась,
Аж у Почаєві була.
Чудовная не помогла,
Не помогла святая сила.
А ти аж плакала, молилась —
Та й занехаяла. Везла
Назад гадюку в серці люту
Та трошки в пляшечці отрути.

Не їла три дні й не пила,
Вернувшись з прощі. І три ночі

Не спала; впали карі очі,
Засохли губи; і вночі
Щось, ходя, шепче сміючись.
Аж тиждень так собі нудила,
А потім трути розвела,
І генерала напоїла,
Та й спать, упоравшись, лягла.
— Тепер старого поховою,
А молодого привітаю
Та й буду жить собі та жить,
Петруся-серденько любить, —
Подумала чи то сказала.
Хотіла спать, але не спала.
І ждала світу і дожить
До світу божого боялась.

І задзвонили вранці-рано
По генераловій душі;
Заговорили щось погане,
До генерала ідучи
Прощатись, люди. Аж гуде,
З усіх усюд народу йде,
Та щось шепочуть про отруту
І судових неначе ждуть.
І разом стихли на минуту.
Приїхали; ножі беруть,

Мені здається, я не знаю,
А люди справді не вмирають,
А перелізе ще живе
В свиню, або що, та й живе,
Купається собі в калюжі,
Мов перш купалося в гріхах.
І справді так. Мені байдуже
За простих сірих сіромах —
Вони і господом забуті!
Так що ж мені тут гріти-дуги!
А де оті??.. Невже в сажках
Годує хам собі на сало?
А може й так? Добра чимало
Вони творили на землі:
Ріками сльози розлили,
А кров морями. Люди знають,
Кого годують, доглядають.
І що ж ви скажете: за славу
Лили вони моря криваві
Або за себе? Ні, за нас!
За нас, сердешних, мир палили!

І генерала розчиняють,
І яд находять в животі.
Громада глухо присягає.
Заприсягла. Питає суд:
— Тепер скажіте, християни,
Хто отруїв його? — Гудуть,
Мов стиха дзвони. — Пані! Пані! —
Громада зично загула.

Тоді на ганок вихожає
І до громади промовляє
Петрусь. І каже: — Я зробив,
Я генерала отруїв,
А ви не знаєте нічого! —
Взяли Петруся молодого
Та в город в путах одвели.

Його недовго мордували
В тюрмі, в суді, а в добрий час
В кайдани добре закували.
Переголили про запас.
Перехрестивсь, отак убраний,
І поволік Петрусь кайдани
Аж у Сибір...

(Оренбург
1850)

*

*

Поки їх в саж не засадили.
Якби не те, то певне б пас
Свинар в толоці. Кляті! кляті!
Де ж слава ваша?? На словах!
Де ваше золото, палати?
Де власть великая? В склепах,
В склепах, поваплених катами,
Такими ж самими, як ви.
Жили ви лютими звірми,
А в свині перейшли!..

Де ж ти,
Великомучениче святий,
Пророче божий? Ти між нами,
Ти, присносущий, всюди з нами
Витаєш ангелом святим.
Ти, любий друже, заговориш
Тихенько-тихо... про любов
Про безталанную, про горе,
Або про бога, та про море,
Або про марне литу кров
З людей великими катами.

Заплачеш тяжко перед нами,
І ми заплачемо... Жива
Душа поетова святая,
Жива в святих своїх речах.
І ми, читая, живаєм
І чуєм бога в небесах.

Спасибі, друже мій убогий!
Ти, знаю, лепту розділив
Свою єдину... Перед богом
Багато, брате, заробив!

Якби ви знали, паничі,
Де люди плачуть живучи,
То ви б елегій не творили
Та марне бога б не хвалили,
На наші сльози сміючись.
За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм.
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози! Я не знаю,
Чи єсть у бога люте зло,
Щоб у тій хаті не жило?
А хату раєм називають!

Не називаю її раєм,
Тії хатиночки у гаї
Над чистим ставом край села.
Мене там мати повила
І, повиваючи, співала,
Свою нудьгу переливала
В свою дитину... В тім гаю,
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.
Там матір добрую мою,
Ще молодую — у могилу
Нужда та праця положила.
Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині!.. А ми
Розлізлися межі людьми,
Мов мишенята. Я до школи —
Носити воду школярам.
Брати на панщину ходили,

Ти переслав мені в неволю
Поета нашого... На волю
Мені ти двері одчинив!
Спасибі, друже! Прочитаю
(Аби хоть мало...), оживу...
Надію в серці привітаю,
Тихенько-тихо заспіваю
І бога богом назову.

(Оренбург
1850)

Поки лоби їм поголили!
А сестри! сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії!
Для кого в світі живете?
Ви в наймах вирости чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете!

Мені аж страшно, як згадаю
Оту хатину край села!
Такі, боже наш, діла
Ми творимо у нашім раї
На праведній твоїй землі!
Ми в раї пекло розвели,
А в тебе другого благаєм.
З братами тихо живемо,
Лани братами оремо
І їх сльозами поливаєм.
А може й те ще... ні, не знаю,
А так здається... сам еси...
(Бо без твоєї, боже, волі
Ми б не нудились в раї голі)
А може й сам на небесі
Смієшся, батечку, над нами
Та, може, радишся з панями,
Як править міром! Бо дивись:
Он гай зелений похилився,
А он зза гаю виглядає
Ставок, неначе полотно,
А верби геть понад ставом
Тихесенько собі купають
Зелені віти... Правда, рай?
А подивися та спитай,
Що там твориться у тім раї!
Звичайне, радість та хвала
Тобі єдиному святому

*

*

За дивнії твої діла!
Отим бо й ба! Хвали нікому,
А кров, та сльози, та хула, —
Хула всьому! Ні, ні! Нічого
Нема святого на землі...

Мені здається, що й самого
Тебе вже люди прокляли!

(Оренбург
1850)

*

*

*

І станом гнучим і красою
Пренепорочно-молодою
Старії очі веселю.
Дивлюся іноді, дивлюсь,
І чудно, — мов перед святою,
Перед тобою помолюсь.
І жаль мені, старому, стане
Твоєї божої краси.
Де з нею дінешся еси?
Хто коло тебе в світі стане
Святим хранителем твоїм?
І хто заступить? Хто укриє
Од зла людського в час лихий?
Хто серце чистее нагріє
Огнем любові? Хто такий?
Ти сирота, нема нікого,
Опріче праведного бога.
Молися ж, серце, помолюсь
І я з тобою. Щось пророче
Мені вже зазирає в очі,
І я вже богу не молюсь,
Уже й на тебе не дивлюсь.
Мені приснилось: ти вже мати,
Не в оксамиті, не в палатах
Твоє голоднее дитя...
І в'янеш ти; а дні летять,

Несуть все добре за собою,
Уже й надію понесли,
А ти осталась на землі
Одна-однісінька; з тобою
Єдинеє добро було —
Твоє дитя, поки росло,
В колодочки поки вбивалось.
Оперилось, і ти осталась
Стара і немоцна. Людей,
Людей неприязних благаєш
І Христа ради простягаєш
Коло зачинених дверей
Старії руки.

Отак я іноді тобою,
Тобою, серце, молодого
Старії очі веселю.
Дивлюся іноді, дивлюсь
На стан твій гнучий і за тебе
Тихенько богу помолюсь.
Молися й ти: з святого неба
На тебе, серце, не зійшла
Твоя і доля і недоля.

(Оренбург
1850)

*

*

*

Огні горять, музика грає,
Музика плаче, завиває;
Алмазом добрим, дорогим
Сіяють очі молодії;
Витає радість і надія
В очах веселих, — любо їм,
Очам негрішним, молодим.
І всі регочуться, сміються,

І всі танцюють. Тільки я,
Неначе заклятий, дивлюся
І нишком плачу, плачу я.
Чого ж я плачу? Мабуть, шкода,
Що без пригоди, мов негода,
Минула молодість моя.

(Оренбург
1850)

Чи то недоля та неволя,
Чи то літа ті летячи
Розбили душу? Чи ніколи
Й не жив я з нею, — живучи
З людьми в паскуді, опаскудив
І душу чистую?.. А люди
(Звичайне, люди, сміючись)
Зовуть її і молодою,
І непорочною, святою,
І ще якоюсь... Вороги!!
І люті! люті! Ви ж украли,
В багно погане заховали
Алмаз мій чистий, дорогий,
Мою колись святу душу!
Та й смієтесь. Не християни!
Чи не між вами ж я, погані,
Так опоганився, що й не знать,
Чи й був я чистим колинєбудь?

Бо ви мене з святого неба
Взяли між себе — і писать
Погані вірші научили.
Ви тяжкий камінь положили
Посеред шляху... і розбили
О його... бога боячись! —
Мое малее, та убоге,
Та серце праведне колись!
Тепер іду я без дороги,
Без шляху битого... А ви!
Дивуетесь, що спотикаюсь
Що вас і долю проклинаю,
І плачу тяжко, і, як ви...
Душі убогої цураюсь,
Своєї грішної душі!

(Оренбург
1850)

* * *

На батька бісового я трачу
І дні, і пера, і папір!
А іноді то ще й заплачу,
Таки аж надто. Не на мир
І на діла його дивившись,

А так, мов іноді, углявшись,
Дідусь сивесенький рида —
Того, бачте, що сирота.

(Оренбург
1850)

* * *

І досі сниться: під горою,
Між вербами та над водою,
Біленька хаточка. Сидить
Неначе й досі сивий дід
Коло хатиночки і бавить
Хорошее та кучеряве
Своє маленькеє внука.
І досі сниться: вийшла з хати
Веселая, сміючись, мати,
Цілує діда, і дитя
Аж тричі весело цілує,
Прийма на руки, і годує,
І спать несе. А дід сидить,

І усміхається, і стиха
Промовить нишком: — Де ж те
лихо?
Печалі її, вороги? —

І нищечком старий читає,
Перехрестившись, „отче наш”.
Крізь верби сонечко сіяє
І тихо гасне. День погас,
І все почило. Сивий в хату
Й собі пішов опочивати.

(Оренбург
1850)

* * *

Мій боже милий, знову лихо!..
Було так любо, було тихо;
Ми заходились розкувать
Своїм невольникам кайдани...
Аж гульк!.. І знову потекла

Мужицька кров! Кати вінчанні,
Мов пси голодні за маслак,
Гризуться знову.

(Новопетровський форт
1853 (?))

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ

Поема

Я. Кухаренкові на пам'ять 7 Маія 1957 року

Не на Україні, а далеко,
Аж за Уралом, за Елеком,
Старий недобиток варнак
Мені розказував отак
Про сю криницю москалеву;
А я, сумуючи, списав,
Та рифму нищечком додав,
Та невелику і дешеvu
(Звичайне, крадене) зобгав
Тобі поему на спомини,
Мій друже щирий, мій єдиний!

I

Після великої зими,
За Катерини за цариці,
Москаль ту викопав криницю;
А як він викопав, то ми
Оце й розкажемо в пригоді,
А ви записуйте, — не шкодить
Таку річ і записать.
Бо се не казка, а билиця,
Або бувальщина, сказать.
Отак пишть. Була криниця...
Ні, не криниця, а село, —
Пишть, — давно колись було
Межи садами, при долині;
Таки у нас на Україні
Було те божеє село.

В селі тому вдова жила,
А у вдови дочка росла
І син малоліток.
Добре мати діток
Багатому, хвалить бога
В розкошах! А вбогій
Вдові не до того,
Бо залили за шкуру сала,
Трохи не пропала.
Думала іти в черниці,
Або вбитись, утопитись,
Так жаль маленьких діток стало —
Звичайне, мати, що й казать.
Та, може, ждався таки й зять:
Бо вже Катруся підростала
(Катрусєю вдовівна звалась).
Чи вік же їй продівувать?
Зносити брівеньки ні за що?

Хіба за те, що сирота?
А красота то, красота!
Мій боже милий! А трудяще,
А чепурне, та роботяще,
Та тихе! Бач, і сирота,
А всім була навдивовижу.
Бувало, вигляне із хижі,
Як тая квіточка з роси,
Як тее сонечко зза хмари.
Ввесь похолону, неживий
Стою, бувало. Ані кара,
Ні муки, кайдани,
Ніже літа, сину,
Тії сили не втомили...
Отак і загину!
Так і згину. Бо дивися:
Смерті сподіваюсь,
А ридаю, мов дитина,
Як я нагадаю
Катерину. Слухай, сину,
Мій друже єдиний!
Слухай добре, та записуй,
Та на Україні,
Як бог тебе допроводить,
То розкажи, сину,
Що ти бачив диявола
Своїми очима.

II

Так, бачиш, дівонька ота
Росла собі. І роботящий
(Бо всюди сироти ледащо)
У наймах виріс сирота,
Неначе батькова дитина.
Отож той самий сиротина
У наймах сяк собі, то так
Придбав, сірома, грошенят,
Одежу справив, жупанину
Та ні відсіль і ні відтіль
Купив садочок і хатину;
Подякував за хліб, і сіль,
І за науку добрим людям
Та до вдовівни навпростець
Шелесть за рушниками!
Не торгувались з старостами,
Як те бува з багатирами;

Не торгувавсь і панотець
(На диво людям та на чудо):
За три копи звінчав у будень,
Без пихи, так, як довелось.
Отут то, голубе мій сизий,
Отут то й лихо почалось!

III

Уже, либонь, після покрови
Вертався з Дону я та знову
(Бо я вже двічі посилав
До дівчини за ружниками)
Послать і втретє міркував.
Та з чумаками та з волами
Якраз в неділю на весілля
До удовівни причвалав.
Пропало! Все добро пропало!
Ані щетинки не осталась.
Пропав і я; та не в шинку,
А на кобилі. На віку
Всі люди бачать лихо, сину,
Але такого, мій єдиний,
Такого лютого ніхто,
Ніхто і здалека не бачив,
Як я, лукавий. А тим часом
Просохли очі у вдови.
Неначе в бога за дверима,
У зятя та в сина
Стара собі спочиває,
А на Катерину,
На дитя своє єдине,
Тільки поглядає.
А я в шинку з п'яницями
Душу пропиваю!
Та й пропив. Запродав душу,
І душу і тіло:
Тіло катові, а душу!..
О боже мій милий!
Хотілося б жить на світі,
Та ба! Треба вчитись,
Ще змалечку треба вчитись,
Як на світі жити,
А то битимуть, та й дуже!..
Не знаю, мій друже,
Чи сатана лихо коїв?
Чи я занедужав?
Чи то мене злая доля
Привела до того?
Таки й досі ще не знаю,
Не знаю нічого.
Знаю тільки, що тверезий.

Бо вже ані вина,
Ні меди, ні оковита
Не пилися, сину.
Отаке то сподіялось.
Вмер батько і мати,
Чужі люди поховали..
А я, мов проклятий
Той Іуда, одринутий
І людьми і богом,
Тиняюся, ховаюся.
І дійшло до того,
Що я вночі, підкравшись,
Максимову хату
(Бо його Максимом звали,
Вдовиного зятя)
Запалив. Згоріла хата.
А душа проклята
Не згоріла. Моя душа!
Мій друже, мій брате!
Не згоріла! а осталась,
Тліє, й досі тліє!
І коли вона зотліє,
Коли одпочине?
Святий знає.

IV

З переляку

Вмерла Катерина.
А Максим на пожарище
Та на попелище
Подивився. Нема ради!
Тільки вітер свище
У димарі та в комині.
Що на світі діять?
І що тепер йому почати?
Подумавши, перехрестивсь
Та й знов пішов у наймити
Голодні злидні годувати.
Вдова осталась не сама,
А з сином парубком; женити
Його збиралась восени.
Аж гульк! Од матушки-цариці,
Таки із самої столиці,
Пришов указ лоби голить.
Се в перший раз такий указ
Пришов з Московщини до нас.
Бо на Вкраїні в нас, бувало,
У козаки охочі йшли,
А в пікінери вербували,
Та теж охочих. На селі
Зібралася громада радить,

Кого голить у москалі.
Порадили громадою,
Та скурвого сина,
Вдовиченка ледащицю,
Забрили в скрепицю,
Та й повезли до прийому.
Он яке твориться
На сім світі! Яка правда
У людей, мій сину.
Така й досі, я думаю,
В нас на Україні.
Та другої і не буде
В невольниках-людях.

V

Через год ото й велика
Зима наступила.
До зеленої неділі
В байраках білили
Сніги білі; тоді ж ото
І Очаков брали
Москалі. А Запорожжя
Перше руйнували.
Розбрелось товариство.
А що то за люди
Були тії запорожці —
Не було й не буде
Таких людей.

Під Очаков

Погнали й Максима.
Там то його й скалічено
Та й на Україну
Повернено з одставкою:
Бачиш, праву ногу
Чи то ліву підстрелено..
Мені не до того
Було тоді. Знову люта
Гадина впилася
В саме серце; кругом його
Тричі повилася.
Як той Ірод. Що тут робить?
Не дам собі ради.
А Максимові кривому
Нічого не вадить;
Шкандибає на милиці
І гадки не має.
А в неділеньку святую
Мундир надіває,
І медаль і хрест причепить,
І заплете косу,
Та ще й борошном посипле.

Я не знаю й досі,
Нащо воно москалі ті
Коси заплітали,
Мов дівчата, та святее
Борошно псували?
На іграшку, я думаю,
Так собі, абито!
Отож, було, мов генерал,
Максим сановито
Прибереться у неділю
Та й пошкандибає
У храм божий. На крилосі
Стане, та й співає
За дяком таки, та возьме
Та ще й прочитає
Апостола серед церкви.
Вивчився читати
У москалях. Непевний був
Максим отой, брате.
А трудящий, роботящий,
Та тихий до того,
Та ласкавий... Було, тобі
Ніже анікого
Не зачепить, ніже ділом,
Ніже яким словом.
— І талан і безталання,
Все, каже, од бога,
Вседержителя святого,
А більш ні од кого. —
Преблагий був муж на світі
Максим отой, сину.
А я! а я!.. Не вимовлю.
Моя ти дитино!
Я вбив його. Постривай лиш,
Трохи одпочину.
Та тоді вже!..

VI

Так ти кажеш,

Що бачив криницю
Москалеву, що ще й досі
Беруть з неї воду,
І хрест, кажеш, коло шляху
І досі господній
Стоїть собі на роздоллі.
А не розказали
Тобі люди там нічого?..
Вже повимирали
Тії люди, мої свідки,
Праведнії люди!
А я й досі караюся

І каратись буду
Й на тім світі.

Ось послухай,

Доводить до чого
Сатана той душу нашу:
Як не схаменеться
Та до бога не вернеться,
То так і воп'ється
Пазурями в саме серце.
Ось слухай же, сину,
Про Максима праведного...

Було, не спочине
Ніколи він. А в неділю
Або в яке свято
Бере святий псалтир в руки
Та й іде читати
У садочок. У садочку
Та у холодочку
Катерину поховали.

Отож у садочку
За упокой душі її
Псалтир прочитає;
Потім собі тихесенько,
Тихо заспіває
Со святыми; та й заплаче.
А потім пом'яне
О здоров'ї тещу з сином
І веселий стане.

— Все од бога, — скаже собі, —
Треба вік дожити. —
Отакий то муж праведний
Був він на сім світі.
А у будень, то він тобі
Не посидить в хаті,
Все нишпорить по надвір'ю.
— Треба работати, —
Було, скаже по-московськи, —
А то, лежати в хаті,
Ще опухнеш. — Та взяв якось
Заступ і лонату
Та й пішов собі у поле
Криницю копати.
— Нехай, каже, колись люди
Будуть воду пити
Та за мою грішну душу
Господа молити. —

Вийшов в поле геть од шляху,
У балку спустився
Та й викопав при долині
Глибоку криницю.

(Не сам один; толокою
Йому помагати
Йі добрі люди приходили
Криницю копати.)
І виложив цямриною
І над шляхом в полі
Височенний хрест поставив...
Зо всього роздолля
Широкого було видно.
Се, бачиш, для того,
Щоб знати було, що криниця
Єсть коло дороги,
Щоб заходили з криниці
Люди воду пити
Та за того, що викопав,
Богу помолитись.

VII

А тепер уже, он бачиш,
Доходить до чого?
Що я стратить наміряюсь
Максима святого.
Отаке то! А за віщо?
За те, за що Каїн
Убив брата праведного
У світлому раю.

Чи то було у неділю,
Чи в яке свято...
Слухай, сину, як навчає
Сатана проклятий.
— Ходім, кажу, Уласович,
На твою криницю
Подивитись. — Добре, каже.
Ходімо напитись
Води з неї погожої. —
Та й пішли обое
І відерце і віжечки
Понесли з собою.
От приходим до криниці,
Я перш подивився,
Чи глибока. — Власовичу,
Кажу, потрудися
Води достать: я не вмю. —
Він і нахилився,
Опускаючи відерце;
А я... я за ноги
Вхопив його та й укинув
Максима святого
У криницю... Такеє то
Сотворив я, сину!

Такого ще не творилось
В нас на Україні.
Та й ніколи не створиться
На всім світі, брате!
Всюди люди, а я один
Диявол проклятий!

VIII

Через тиждень вже витягли
Максима з криниці
Та у балці й поховали.
Чималу каплицю
Поставили громадою,
А його криницю
Москалевою назвали.

От тобі й билиця
Про ту криницю москалеву.
Нелюдська билиця.

А я пішов у гайдамаки
Та на Сибірі опинивсь.
(Бо тут Сибір була колись.)
І пропадаю, мов собака,
За мене богу, мій ти сину,
На тій преславній Україні,
На тій веселій стороні, —
Чи не полегшає мені?

1857. травня 16.
Новопетровське
укріплення

IV

ОСТАННІ ПОЕЗІЇ

(1857—1861)

ЮРОДИВИЙ

Во дні фельдфебеля-царя
Капрал Гаврилович Безрукий
Та унтер п'яний Долгорукий
Україну правили. Добра
Таки чимало натворили,
Чимало люду оголили
Оці сатрапи-ундіра,
А надто стрижений Гаврилич
З своїм ефрейтором малим
Та жвавим, на лихо лихим.
До того люд домуштрували,
Що сам фельдфебель дивувались
І маршировкою і всім
І „благосклонні перебували
Всегда к ефрейторам своїм“.
А ми дивились і мовчали
Та мовчки чухали чуби.
Німії, подлії раби,
Підніжки царські, лакеї
Капрала п'яного! Не вам,
Не вам, в мережаній лівреї
Донощики і фарисеї,
За правду пресвятую статъ
І за свободу. Розпинать,
А не любить ви вчились брата!
О роде суетний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашінгтона
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись!

Не сотні вас, а мільйони
Полян, дулебів і древлян
Гаврилич гнув во время оно;
А вас, моїх святих киян,
І ваших чепурних киянок
Оддав своїм прафосам п'яним
У наймички сатрап-капрал.

Вам і байдуже. А між вами
Найшовсь таки якийсь, проява,
Якийсь дурний оригінал,
Що в морду затопив капрала —
Та ще й у церкві, — і пропало,
Як на собаці.
Тоді, дурні, і вам було б
На його вийти з рогачами,
А ви злякалися...*

Так то, так!

Найшовсь таки один козак
Із мільйона свинопасів,
Що царство все оголосив:
Сатрапа в морду затопив.
А ви, юродиві, тим часом,
Поки нездужає капрал,
Ви огласили юродивим
Святого лицаря! А бивий
Фельдфебель ваш, Сарданал,
Послав на каторгу святого;
А до побитого старого
Сатрапа „навсегда“ оставсь
Преблагосклонним.

Більш нічого

Не викроїлось, і драму
І глухими, темними рядами
На смітник винесли. А я...
О зоре ясна моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі,
Якраз на смітничок Миколи,
І світиш, і гориш над ним
Огнем невидимим, свягим,
Животворящим, а із гною
Встають стовпом передо мною
Його безбожній діла...

* Останні три рядки в автографі за-
креслені.

Безбожний царю, творче зла,
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі!
А ти, всевидящее око!
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
Як мордували, розпинали
І вішали?! А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло?! Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в кіюті, а царі...

Та цур їм, тим царям поганим,
Нехай верзуться їм кайдани,
А я долину на Сибір,
Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертепи темні і в нори,
Без дна глибокії, і вас,
Споборники святої волі,
Із тьми, із смрада, із неволі,
Царям і людям напоказ,
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах...
(Нижній Новгород
1857)

ДОЛЯ

Ти не лукавила зо мною,
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі стала. Ти взяла
Мене, маленького, за руку
І в школу хлопця одвела
До п'яного дяка в науку.
— Учися, серденько, колись
З нас будуть люди! — ти сказала.
А я й послухав, і учивсь,
І вивчився. А ти збрехала.

Які з нас люди? Та дарма!
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.
Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо далше: далше слава,
А слава — заповідь моя.

(1858. 9 лютого.
Нижній Новгород)

МУЗА

А ти, пречистая, святая,
Ти, сестро Феба молодая!
Мене ти в пелену взяла
І геть у поле однесла.
І на могилі серед поля,
Як тую волю на роздоллі,
Туманом сивим сповила.
І колихала, і співала,
І чари діяла... І я...
О чарівниченько моя!
Мені ти всюди помагала,
Мене ти всюди доглядала.
В степу, безлюдному степу,
В далекій неволі,
Ти сіяла, пишалася,
Як квіточка в полі!
Із казарми нечистої
Чистою, святою
Пташечкою вилетіла
І понадо мною
Полинула, заспівала

Ти, золотокрила...
Мов живущою водою
Душу окропила.
І я живу, і надо мною
З своєю божою красою
Гориш ти, зоренько моя.
Моя порадонько святая!
Моя ти доле молодая!
Не покидай мене. Вночі,
І вдень, і ввечері, і рано
Витай зо мною і учи,
Учи неложними устами
Сказати правду. Поможі
Молитву діяти до краю.
А як умру, моя святая!
Моя ти мамо! — положи
Свого ти сина в домовину
І хоть єдиную сльозину
В очах безсмертних покажи.
(1858. 9 лютого.
Нижній Новгород)

СЛАВА

А ти, задрипанко, шинкарко,
Перекупко п'яна!
Де ти в ката забарилась
З своїми лучами?
У Версалі над злодієм
Набор розпустила?
Чи з ким іншим мизкаєшся
З нудьги та з похмілля?
Горнись лишень ти до мене
Та витгемо злиха;
Гарнесенько обіймемось,
Та любо та тихо
Пожартуєм, чмокнемося
Та й поберемося,
Моя крале мальована.

Бо я таки й досі
За тобою чимчикую;
Ти хоча й пишалась
І з п'яними кесарями
По шинках хилялась,
А надто з тим Миколою
У Севастополі, —
Та мені про те байдуже;
Мені, моя доле,
Дай на себе подивитись,
Дай і пригорнутись,
Під крилом твоїм любенько
В холодку заснути.
1858. (9 лютого).
Нижній Новгород

СОН

На панщині пшеницю жала,
Втомилася; не спочивать
Пішла в снопи, пошкандибала
Івана сина годувать.
Воно сповитеє кричало
У холодочку під снопом.
Розповила, нагодувала,
Попестила; і ніби сном,
Над сином сидя, задрімала.
І сниться їй той син Іван
І уродливий, і багатий,
Уже засватаний, жонатий —
На вольній, бачиться, бо й сам

Уже не панський, а на волі;
І на своїм веселім полі
Удвох собі пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть.
Та й усміхнулася небога.
Прокинулася — нема нічого.
На Йвася глянула, взяла
Його тихенько сповила
Та, щоб дожать до ланового,
Ще копу дожинать пішла.
13 липня 1858.
(С.-Петербург)

*

*

*

Я не нездужаю, нівроку,
А щось такеє бачить око,
І серце жде чогось. Болить,
Болить, і плаче, і не спить,
Мов негодована дитина.
Лихої, тяжкої години,
Мабуть, ти ждеш? Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить.

Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.
А то проспить собі, небога,
До суду божого страшного!
А панство буде колихать,
Храми, палати мурувать,
Любить царя свого п'яного,
Та візантійство прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого.
1858. 22 листопада
(С.-Петербург)

ПОДРАЖАНІЄ 11 ПСАЛМУ

Мій боже милий, як то мало
Святих людей на світі стало.
Один на другого кують
Кайдани в серці. А словами,
Медоточивими устами
Цілюються і часу ждуть,
Чи швидко брата в домовині
З гостей на цвинтар понесуть?
А ти, о господи єдиний,
Скуеш лукаві уста,
Язык отой велеречивий,
Мовлявший: — Ми не суєта!
І возвеличимо надиво
І розум наш і наш язык...
Та й де той пан, що нам закаже
І думать так і говорить?
— Воскресну я! — той пан вам
скаже, —

МАРКУ ВОВЧКУ

На пам'ять 24 Генваря 1859

Недавно я поза Уралом
Блукав і господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
І виблагав. Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!
Світи на мене, і огрій,

Воскресну нині! Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово. І пониче,
Неначе стоптана трава,
І думка ваша і слова. —
Неначе срібло куте, бите
І семикрати перелите
Огнем в горнилі, — словеса
Твої, о господи такіі.
Розкинь же їх, твої святії,
По всій землі. І чудесам
Твоїм увірують на світі
Твої малі убогі діти!
1859. 15 лютого.
(С.-Петербург)

І оживи моє побите
Убоге серце, неукрите,
Голоднее. І оживу
І думу вольную на волю
Із домовини воззову.
І думу вольную... О доле!
Пророче наш! Моя ти доне! —
Твоєю думу назову.

1859. Лютого 17.
С. П. Б.

Н. Н.

Така, як ти, колись лілея
На Йордані процвіла
І воплотила, пронесла
Святеє слово над землею.
Якби то й ти, дністровий цвіте...
Ні, ні! Крий боже! Розіпнуть.
В Сибір в кайданах поведуть.
І ти, мій цвіте неукритий...
Не вимовлю...

Веселий рай

Пошли їй, господи, подай!
Подай їй долю на сім світі
І більш нічого не давай.
Та не бери її весною
В свій рай небесний, не бери,
А дай твоєю красою
Надивуватись на землі.

19 квітня 1859.
(С.-Петербург)

ФЕДОРУ ІВАНОВИЧУ ЧЕРНЕНКУ

На пам'ять 22 Сентября 1859 р.

Ой по горі ромен цвіте,
Долиною козак іде
Та у журби питається,
Де та доля пишається?

Чи то в шинках з багачами?
Чи то в степах з чумаками?

Чи то в полі на роздоллі
З вітром віється по волі?

Не там, не там, друже-брате,
У дівчини, в чужій хаті,
У рушничку та в хустині
Захована в новій скрині.

Лихвин.
7 червня (1859)

* *
* *

Ой маю, маю я оченята —
Нікого, матінко, та оглядати,
Нікого, серденько, та оглядати!

Ой маю, маю і рученята —
Нікого, матінко, та обнімати,
Нікого, серденько, та обнімати!

Ой маю, маю і ноженята —
Та ні з ким, матінко, потанцювати,
Та ні з ким, серденько, потанцювати!

10 червня (1859).
Пирятин.

СЕСТРИ

Минаючи убогі села
Понаддніпрянські невеселі,
Я думав: — Де ж я прихилюсь?
І де подінуся на світі? —
І сниться сон мені: дивлюсь,
В садочку, квітами повита,
На пригорі собі стоїть,
Неначе дівчина, хатина.
Дніпро геть-геть собі розкинувсь!
Сіє батько та горить!
Дивлюсь, у темному садочку,
Під вишнею у холодочку,
Моя єдина сестра!
Многострадалиця святая! —
Неначе в раї спочиває

Та зза широкого Дніпра
Мене, небога, виглядає.
І їй здається — виринає
Зза хвилі човен, доплива...
І в хвилі човен порина.
— Мій братіку! Моя ти доле! —
І ми прокинулися. Ти...
На панщині, а я в неволі!..
Отак нам довелося йти
Ще змалечку колючу ниву!
Молися, сестро! будем живі,
То бог допоможе перейти.

20 липня (1859).
Черкаси

Колись дурною головою
Я думав: — Горенько зо мною!
Як доведеться в світі жити?
Людей і господа хвалить?
В багні колодою гнилою
Валятись, старітись, гнить,
Умерти — й сліду не покинуть

ПОДРАЖАНІЄ ЕДУАРДУ СОВІ

Посажу коло хатини
На wspomин дружині
І яблуньку і грушеньку,
На wspomин єдиній!

Бог дасть, виростуть. Дружина
Під древами тими
Сяде собі в холодочку
З дітками малими.

Дівча любе, чорнобриве
Несло з льоху пиво.
А я глянув, подивився —
Та аж похилився...
Кому воно пиво носить?

Ой діброво — темний гаю!
Тебе одягає
Тричі на рік... Багатого
Собі батька маєш.
Раз укрие тебе рясно
Зеленим покровом, —
Аж сам собі дивується
На свою діброву...
Надивившись на доненьку

На обікрадений землі?..
О горе! горенько мені!
І де я в світі заховуюсь?
Щодень пілати розпинають,
Морозять, шкварять на огні!
21 липня (1859).
Черкаси

А я буду груші рвати,
Діткам подавати...
З дружиною єдиною
Тихо розмовляти.

— Тоді, серце, як бралися,
Сі дрéва садив я...
Щасливий я! — І я, друже,
З тобою щаслива!
19 листопада (1859).
С.-Петербург

Чому босе ходить?..
Боже сильний! Твоя сила
Та тобі ж і шкодить.
(15 січня 1860.
С. П. Б.)

Любу, молодую,
Возьме її та й огорне
В ризу золотую,
І сповіє дорогою
Білою габою, —
Та й спать ляже, втомившись
Турббю такою.
15 січня 1860.
С. П. Б.

ПОДРАЖАНІЄ СЕРБЬСЬКОМУ.

Наїхали старости
Йй молодик за ними:
Вони собі пішли в хату
З батьком розмовляти;
А я в його, молодого,
В того чорнобривця,
Беру коня, та й нічого —
Веду до криниці.
Кінь утомлений, копита
Розкуті, розбиті,
Сіделечко мережане

Зопсуйте невокрите.
— Скажи, коню, до кого це
Ви так нагло гнались?
— До якоїсь чорнобривки
Всю ніч майнували.
— Чи ти ж, коню, будеш пити
З нашої криниці?
Чи буде та чорнобривка
Сей рік молодиця?
4 травня 1860.
С. П. Б.

МОЛИТВА

Царям, всесвітнім шинкарям,
І дукачі, і таляри,
І пута кутії пошли.

Робочим головам, рукам
На сій окрадений землі
Свою ти силу ниспошли.

Мені ж, мій боже, на землі
Подай любов, сердечний рай
І більш нічого не давай!
24 травня 1860.
С. П. Б.

Царів, кривавих шинкарів,
У пута кутії окуй,
В склепу глибокім замуруй

Трудящим людям, всеблагий,
На їх окрадений землі
Свою ти силу ниспошли.

А чистих серцем — коло їх
Постав ти ангели свої,
Щоб чистоту їх соблюли.

Мені ж, о господи, подай
Любити правду на землі
І друга щирого пошли!
25 травня (1860.
С. П. Б.)

Злоначинающих спини,
У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй.

А доброзичущим рукам
І покажи, і поможи,
Святу ю силу ниспошли.

А чистих серцем? — Коло їх
Постави ангели свої
І чистоту їх соблюди.

А всім нам вкупі на землі
Єдинодуміє подай
І братолюбіє пошли.
27 травня (1860.
С. П. Б.)

Тим неситим очам,
Земним бóгам-царям,
І плуги, й кораблі,
І всі добра землі,
І хвалебні псалми —
Тим дрібненьким богам.

Роботящим умам,
Роботящим рукам
Перелогі орать,
Думать, сіять, не ждять
І посіяне жать
Роботящим рукам.

Добросердим-малим,
Тихолюбцям-святим,
Творче неба й землі!
Долгоденствие їм
На сім світі; на тім...
Рай небесний пошли.

Все на світі — не нам,
Все богам, тим царям!
І плуги, й кораблі,
І всі добра землі,
Моя любо!.. А нам —
Нам любов між людьми.

31 травня (1860).
С. П. Б.

* * *

Колись то ще, во время оно,
Помпілій Нума, римський цар,
Тихенький, кроткий государ,
Втомившись пишучи закони,
Пішов любенько погулять
І одпочить. Та, спочивавши,
Додумать, як би то скувать
Кайдани на римлян. І взявши
Гнучкий одноліток лози,
Каблучку заходивсь плести,
На шию б то. Коли погляне —
У холодочку під платаном

Дівча заквітчанеє спить...
Дріадам нічого робить
Перед такою красою,
Перед богинею такою!
Сама Егерія в гаю,
Кленучи доленьку свою,
Повисилась. А мудрий Нума
І на дівча і на цвіти
Дивується собі і дума:
— Який би ретязь ще сплести?

28 травня (1860)
С.-Петербург

ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ

В Путивлі граді вранці-рано
Співає-плаче Ярославна,
Як та зозуленька кує,
Словами жалю додає.
— Полечу, каже, зигзицею,
Тією чайкою-вдовицею,
Та понад Доном полечу,
Рукав бобровий омочу
В ріці Каялі. І на тілі,
На княжім білім, помарнілім,
Омию кров суху, отру
Глибокії, тяжкії рани... —

І квилить-плаче Ярославна
В Путивлі рано на валу:
— Вітрило-вітре мій єдиний!
Легкий, крилатий господине!
Нащо на дужому крилі
На вої любії мої,
На князя, ладо мое миле,
Ти ханові метаєш стріли?

Не мало неба, і землі,
І моря синього. На морі
Гойдай насади-кораблі.
А ти, прелютій... Горе! Горе!
Мое веселіє украв,
В степу на тирсі розібгав. —

Сумує, квилить, плаче рано
В Путивлі граді Ярославна.
І каже: — Дужий і старий,
Широкий Дніпре, не малий!
Пробив еси високі скали,
Текучи в землю половчина,
Носив еси на байдаках
На половчан, на Кобяка
Дружину тую Святославлі!..
О мій Словутицю преславний!
Мое ти ладо принеси,
Щоб я постіль весела слала,
У море сліз не посилала, —
Сльозами моря не долить. —

І плаче, плаче Ярославна
В Путивлі на валу на брамі.
Святеє сонечко зійшло.
І каже: — Сонце пресвятеє
На землю радість принесло
І людям і землі, моєї
Туги-нудьги не розвело.
Святий, огненний господине!

Спалив еси луги, степи,
Спалив і князя і дружину,
Спали мене на самоті!
Або не грій і не світи...
Загинув ладо... Я загину!

4 червня (1860)
С. П. Б.

* * *

З передсвіта до вечора,
А з вечора до досвіта
Летить стріла каленая,
Бряжчить шабля о шеломи,

Тріщать списи гартовані
В степу, в незнаемому полі,
Среди землі Половецької.
Земля чорна копитами
Поорана, поритая;
Костями земля засіяна,
А кровію полита.
І журба-туга на тім полі
Зійшла для руської землі.

Що гомонить отам, зичить
Удосвіта? То повертає

Той Ігор військо на пригоду
Тому буй-туру Всеволоду.

І бились день,
І другий билися,
Та коло полудня на третій
Поникли Ігореві стязі.
Отак на березі Каялі
Брати різнилися; бо не стало
Крові-вина!.. Допирували
Хоробрі русичі той пир,
Сватів упоїли,
А самі простяглися
За землю руськую. Хилилась
І слалась, плачучи, трава;
Високі гнулися дерева,
Додолу гнулися, журились!

6 липня (1860).
С.-Петербург

* * *

В Путивлі граді вранці-рано
Сумує, плаче Ярославна:
— Полечу, рече, зозулею,
Понад Дунаєм полечу!
Рукав бебранный омочу
В ріці Каялі... І омию
На княжому дебелим тілі
Засохлу кров його... Отру
Глибокії на любім ладо рани. —

І плаче, плаче Ярославна
В Путивлі городі. Й рече:
— Вітрило-вітре, господине!
Нащо ти вієши, несеш
На легкому крилі своєму
Хиновські стріли?
14 вересня (1860).
С.-Петербург

ГІМН ЧЕРНИЧИЙ

Удар, громе, над тим домом,
Над тим божим, де мремо ми,
Тебе ж, боже, зневажаєм,
Зневажаючи, співаєм:
Алілуя!

Якби не ти, ми б любились,
Кохалися б та дружились,
Та діточок виростали,
Научали б та співали:
Алілуя!

Одурив ти нас, убогих,
Ми ж, окрадені небоги,
Самі тебе одурили
І, скиглячи, возопили:
Алілуя!-

Ти постриг нас у черниці,
А ми собі молодичі...
Та танцюєм, та співаєм,
Співаючи, промовляєм:
Алілуя!

20 червня (1860.
С.-Петербург)

*

* *

Над Дніпровою сагою
Стоїть явір між лозою,
Між лозою з ялиною,
З червоною калиною.

Явір каже: — Похилюся
Та в Дніпрі купаюся. —
Козак каже: — Погуляю
Та люблю пошукаю. —

Дніпро берег рие-рие,
Яворів корінь мие.
Стоїть старий, похилився,
Мов козак той зажурився,

А калина з ялиною
Та гнучкою лозиною,
Мов дівчаточка із гаю
Вихожаючи співають —

Що без долі, без родини,
Та без вірної дружини,
І дружини, і надії
В самотині посивіє!

Повбирані, завітчані
Та з таланом заручені,
Думки-гадоньки не мають,
В'ються-гнутья та співають.

24 червня (1860.
С.-Петербург)

*

* *

Росли укупочці, зросли;
Сміялись, гратись перестали.
Неначе й справді розійшлись!..
Зійшлись незабаром, побрались;
І тихо, весело прийшли,
Душею-серцем неповинні,
Аж до самбі домовини.
А між людьми ж вони жили!

Отак цвісти, отак рости,
Так одружитися і йти,
Не сварячись в тяжкій дорозі,
На той світ тихий перейти.
Не плач, не вопль, не скрежет
зуба —

Любов безвічну, сугубу
На той світ тихий принести.

25 червня (1860.
С.-Петербург)

*

* *

Світе ясний! Світе тихий!
Світе вольний, несповитий!
Защо ж тебе, світе-брате,
В своїй добрій, теплій хаті

Оковано, омурано
(Премудрого одурено),
Багрянцями закрито
І розп'ятиєм добито?

Не добито! Стрепенися!
Та над нами просвітіся,
Просвітіся!.. Будем, брате,
З багрянців онучі драти,
Лютьки з кадил закурати,

Я в леними піч топоти,
А кропилом будем, брате,
Нову хату вимітати!

27 червня (1860.
С.-Петербург)

ЛИКЕРІ

На пам'ять 5 Августа 1860 г.

Моя ти любо! Мій ти друже!
Не ймуть нам віри без хреста,
Не ймуть нам віри без попа
Раби, невольники недужі!
Заснули, мов свиня в калюжі,
В своїй неволі!! Мій ти друже,
Моя ти любо! Не хрестись,
І не кленись, і не молись
Нікому в світі! Збрешуть люди,
І візантійський саваоф
Одурить! Не одурить бог, —
Карать і милувать не буде:

Ми не раби його — ми люди!
Моя ти любо! Усміхнись
І вольную святую душу
І руку вольную, мій друже,
Подай мені. То перейти
І він допоможе нам калюжу,
Поможе й лихо донести
І поховать лихе дебеле
В хатині тихій і веселій.

5 серпня (1860.
Стрельна)

Н. Я. МАКАРОВУ

На пам'ять 14 Сентября

Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався;
Та недосвіт перед світом
В садочок укрався.

Потоптав веселі квіти,
Побив... Поморозив...
Шкода того барвіночка
Й недосвіта шкода!

14 вересня (1860.
С.-Петербург)

*

* *

І Архімед і Галілей
Вина й не бачили. Єлей
Потік у черево чернече!
А ви, святії предотечі,
По всьому світу розійшлись
І крихту хліба понесли
Царям убогим. Буде бите
Царями сіянее жито!

А люди виростуть. Умруть
Ще незачаті царята...
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.

24 вересня (1860.
С.-Петербург)

Л.

Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насажу.
Посіжу я і похожу
В своїй маленькій благодаті.
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати.
Присняться діточки мені,
Веселая присниться мати,
Давне-колишній та ясний

Присниться сон мені!.. і ти!..
Ні, я не буду спочивати,
Бо й ти приснишся. І в малій
Райочок мій спідтиха-тиха
Підкрадешся, наробиш лиха...
Запалиш рай мій самотний.

27 вересня (1860.
С.-Петербург)

* *

Не нарікаю я на бога,
Не нарікаю ні на ко́го.
Я сам себе, дурний, дурю,
Та ще й співаючи. Орю
Свій переліг — убогу ниву! —
Та сію слово. Добрі жнива
Колись то будуть. І дурю!
Себе таки, себе само́го,
А більше, бачиться, ніко́го?

Розвернися ж на всі бо́ки,
Ниво-десятино!
Та посійся не словами,
А розумом, ниво!
Вийдуть люди жито жати...
Веселії жнива!..
Розвернися ж, розстелися ж,
Убогая ниво!!!

Чи не дурю себе я знову
Своїм химерним добрим словом?
Дурю! Бо лучче одурить
Себе таки, себе само́го,
Ніж з ворогом по правді жити
І всує нарікати на бога!
5 жовтня (1860.
С.-Петербург)

* *

Минули літа молодії.
Холодним вітром од надії
Уже повіяло. Зима!
Сиди один в холодній хаті —
Нема з ким тихо розмовляти,
Ані порадитись. Нема
Анікогісінько. — Нема!
Сиди ж один, поки надія
Одурить дурня, осміє...
Морозом очі окує,
А думи гордії розвіє,

Як ту сніжину по степу!
Сиди ж один собі в кутку.
Не жди весни — святої долі!
Вона не зійде вже ніко́ли
Садочок твій позеленить,
Твою надію оновить!
І думу вольную на волю
Не прийде випустить... Сиди —
І нікогісінько не жди!
18 жовтня (1860.
С.-Петербург)

*

* *

Хоча лежачого й не б'ють,
То і полежать не дають
Ледачому. Тебе ж, о Суко!
І ми самі, і наші внуки,
І миром люди прокленуть!
Не прокленуть, а тільки плюнуть
На тих оддоених щенят,
Що ти щенила. Му́ко! Му́ко!
О скорбь моя, моя печаль!

Чи ти минеш коли? Чи псами
Царі з міністрами-рабами
Тебе, о люту, зацькують?
Не зацькують. А люди тихо,
Без всякого лихого лиха,
Царя до ката поведуть.

20 жовтня (1860.
С.-Петербург)

*

* *

І тут і всюди — скрізь погано.
Душа убога встала рано,
Напряла мало та й лягла
Одпочивать собі, небога.
А воля душу стерегла.
— Прокинься, каже. Плач, убога!
Не зійде сонце. Тьма і тьма!
І правди на землі нема! —

Ледача воля одурила
Маленьку душу. Сонце йде
І за собою день веде.
І вже тії хребетносили,
Уже ворущаться царі...
І буде правда на землі.
30 жовтня (1860.
С.-Петербург)

*

* *

О люди! люди небораки!
Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!

Мов у кошару заганяє
Чужу худобу. Де ж той світ!?
І де та правда!? Горе! Горе!
Ненагодованих і голих
Женуть (последний долг
отдать),

Вночі і ожеледь, і мряка,
І сніг, і холод. І Нева
Тихесенько кудись несла
Тоненьку кригу попід мостом.
А я, ото ж таки вночі,
Іду та кашляю йдучи.
Дивлюсь: неначе ті ягнята,
Ідуть задрипані дівчата,
А дід (сердешний інвалід)
За ними гнеться, шкандибає,

Женуть до матері байстрят
Дівчаточок, як ту отару.
Чи буде суд? Чи буде кара
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда між людьми?
Повинна бути, бо сонце стане
І осквернену землю спалить.
3 листопада (1860.
С.-Петербург)

*

* *

Якби з ким сісти хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно б,
Хоч і якнебудь на сім світі,
А все б таки якось жилось.

Та ба! Нема з ким. Світ широкий,
Людей чимало на землі...
А доведеться самотнім
В холодній хаті кривобокій

Або під тином простягтись.
Або... Ні, треба одружитись,
Хоча б на чортовій сестрі!
Бо доведеться одурити
В самотині. Пшениця, жито
На добрім сялись лану,

А люди так собі пожнуть
І скажуть: — Десь його убито,
Сердешного, на чужині... —
О горе, горенько мені!

4 листопада (1860.
С.-Петербург)

* * *

І день іде, і ніч іде.
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки!

5 листопада (1860.
С.-Петербург)

* * *

Тече вода спід явора
Яром на долину.
Пишається над водою
Червона калина.
Пишається калинонька,
Явір молодіє,
А кругом їх верболози
И лози зеленіють.

З качуром за ними,
Ловить ряску, розмовляє
З дітками своїми.

Тече вода край города.
Вода ставом стала.
Прийшло дівчя воду брати,
Брало, заспівало.
Вийшли з хати батько й мати
В садок погуляти,
Порадись, кого б то їм
Своїм зятем звати?

7 листопада (1860.
С.-Петербург)

Тече вода ізза гаю
Та попід горою.
Хлюпочуться качаточка
Поміж осокою.
А качечка випливає

* * *

Якось то йдучи уночі
Понад Невою... Та йдучи,
Міркую сам собі з собою:
— Якби то, думаю, якби
Не похилилися раби!
То не стояло б над Невою
Оцих осквернених палат.
Була б сестра, і був би брат.
А то... нема тепер нічого —
Ні бога навіть, ні півбога...
Псарі з псарятами царять.
А ми, дотепні доїжджачі,
Хортів годуємо та плачем. —

Отак то я собі вночі,
Понад Невою ідучи,
Гарненько думав. І не бачу,
Що з того боку, мов [із] ями
Очима лупа кошенья, —
А то два ліхтаря горять
Коло апостольської брами. —
Я схаменувся, оснівсь
Святим хрестом, і тричі плюнув,
Та й знову думать заходивсь
Про те ж таки, що й перше думав.

13 листопада (1860.
С.-Петербург)

* * *

Бували війни й військові свари:
Галагані, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї,
Було добра того чимало.
Минуло все, та не пропало, —
Остались шашелі: гризуть,
Жеруть і тлять старого [дуба]...
А од коріння тихо, любо
Зелені коріння ростуть.
І виростуть. І без сокири
Аж зареве та загуде,
Козак безверхий упаде,
Розтрощить трон, порве порфиру,
Роздавить вашого кумира,

Людській шашелі. Няньки,
Дядьки отечества чужого!
Не стане ідола святого,
І вас не стане. — Будяки
Та кропива — а більш нічого
Не виросте над вашим трупом.
І стане кұпою на купі
Смердячий гній, — і все те, все
Потроху вітер рознесе,
А [ми] помолимося богу,
І небагатії, небогі.

26 листопада (1860.
С.-Петербург)

* * *

Зійшлись, побрались, поєднались,
Помолоділи, підросли.
Гайок, садочок розвели
Кругом хатини. І пишались,
Неначе князі. Діти грались,
Росли собі та виростали...

Дівчаток москалі украли,
А хлопців в москалі забрали,
А ми неначе розійшлись,
Неначе брались — не єднались.

5 грудня (1860.
С.-Петербург)

* * *

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать
Та заходиться риштувать
Вози в далеку дорогу? —
На той світ, друже мій, до бога
Почимчикуем спочивать...
Втомилися, і підтоптались,
І розуму таки набрались, —
То й буде з нас! — ходімо спать,
Ходімо в х а т у спочивать...
Весела хата, щоб ти знала!..

Ясний та глибокий...
Походимо ж, моя зоре!
Зійдемо на гору —
Спочинемо... а тим часом
Твої сестри-зорі,
Безвічнії, попід небом
Попливуть, засяють...
Підождімо ж, моя сестро,
Дружино святая!
Та нескверними устами
Помолимося богу,
Та й рушимо тихесенько
В далеку дорогу...
Над Летою бездонною
Та каламутною
Благослови мене, друже,
Славою святою!..

А поки те, да се, да оне,
Ходімо просто-навпростець
До Ескулапа на ралець —

Чи не одурить він Харона
І Парку-прялку?.. І тоді,
Поки б химерив мудрий дід,
Творили б, лежа, епопею,
Парили б скрізь понад землею —
Та все б гексаметри плели,
Та на горище б однесли
Мишам на снідання... А потім
Співали б прозу — та по нотах,
А не якнебудь...

Друже мій,
О мій сопутниче святий!
Поки огонь не захолює,
Ходімо лучче до Харона —
Через Лету бездонную
Та каламутну
Перепливем, перенесем
І славу святую —

Безвічну, молодую...
Або — цур їй, друже!
І без неї обійдуся —
Та як буду здужать,
То над самим Флегетоном
Або над Стіксом, у раю,
Неначе над Дніпром широким,
В гаю, предвічному гаю,
Поставлю хаточку, — садочок
Кругом хатини насажу:
Прилинеш ти у холодочок,
Тебе, мов кралю, посажу:
Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаях,
Могили-гори на степах —
І веселенько заспіваєм...

14—(?) лютого 1861.
(С.-Петербург)

ПОВІСТІ

КНЯГИНЯ

(Посвящается Б. Ф. Залесскому)

Село! О, сколько милых, очаровательных видений пробуждается в моем старом сердце при этом милом слове. Село! И вот стоит передо мною наша бедная, старая, белая хата, с потемневшею соломенною крышею и черным дымарем, а около хаты на прищипке у яблоня с краснобокими яблоками, а вокруг яблони цветник — любимец моей незабвенной сестры, моей терпеливой, моей нежной няньки! А у ворот стоит старая развесистая верба с засохшею верхушкою, а за вербою стоит клуня, окруженная стогами жита, пшеницы и разного всякого хлеба; а за клунею по косогору пойдет уже сад. Да какой сад! Видал я на своем веку таки порядочные сады, как, например, уманский и петергофский, но это что за сады! Гроша не стоят в сравнении с нашим великолепным садом: густой, темный, тихий, словом, другого такого сада нет на всем свете. А за садом левая долина, а в долине тихий, едва журчащий ручей, уставленный вербами и калиною и окутанный широколиственными, темными, зелеными лопухами; а в этом ручье под нависшими лопухами купается кубический белокурый мальчуган, а выкупавшись, перебегает он долину и левую, вбегает в тенистый сад и падает под первую грушею или яблонею и засыпает на-

стоящим невозмутимым сном. Проснувшись, он смотрит на противоположную гору, смотрит, думает и спрашивает сам у себя: — А что же там за горою? Там должны быть железные столбы, что поддерживают небо. А что, если бы пойти да посмотреть, как это они его там подпирают? Пойду да посмотрю, ведь это недалеко.

Встал и, не задумавшись, пошел он через долину и левую прямо на гору. И вот выходит он за село, прошел царину, прошел с полверсты поля, на поле стоит высокая черная могила. Он вскарабкался на могилу, чтобы с нее посмотреть, далеко ли еще до тех железных столбов. Стоит мальчуган на могиле и смотрит во все стороны: и по одну сторону село, и по другую сторону село, и там из темных садов выглядывает трехглавая церковь, белым железом крытая, и там тоже выглядывает церковь из темных садов, и тоже белым железом крытая. Мальчуган задумался. — Нет, — думает он, — сегодня поздно, не дойду я до тех железных столбов, а завтра вместе с Катрью. Она до череды коров погонит, а я пойду к железным столбам, а сегодня одурю Микиту (брата), скажу, что я видел железные столбы, те, что подпирают небо. — И он, скатившись кубарем с могилы, встал на ноги и пошел, не огля-

дываясь, в чужое село. К его счастью, встретились ему чумаки и, остановившись, спросили:

— А куда ты мандруешь, парубче?

— Додому.

— А де ж твоя дома, небораче?

— В Киреливци!

— Так чога ж ты йдеш у Морынци?

— Я не в Морынци, а в Киреливку йду.

— А колы в Киреливку, так сидай на мою мажу, товаришу, мы тебе доведемо додому.

Посадили его на скрынку, что бывает в передке чумацкого воза, и дали ему батиг в руки: и он погоняет себя волов, как ни в чем не бывало. Подъезжая к селу, он [увидал] свою хату на противоположной горе и закричал весело:

— Онде, онде наша хата!

— А колы ты вже бачишь свою хату, — сказал хозяин воза, — то и йди собі с богом!

И, снявши мальчугана с воза, поставил на ноги, и, обращаясь к товарищам, сказал:

— Нехай иде собі с богом!

— Нехай иде собі с богом! — проговорили чумаки, и мальчуган побежал себе с богом в село.

Смеркало уже на дворе, когда я (потому что этот кубический белокурый мальчуган был не кто иной, как смиренный автор сего, хотя и не sentimentalного, но тем не менее печального рассказа) подошел к нашему перелазу. Смотрю через перелаз на двор, а там, около хаты, на темном, зеленом бархатном шпорише все наши сидят себе в кружке и вечеряют; только моя старшая сестра и нянька Катерина не вечеряет, а стоит себе около дверей, подперши голову рукою, и как будто посматривает на перелаз. Когда я высунул голову из-за перелазу, то она вскрикнула: — Прийшов! прийшов! — и, под-

бежав ко мне, схватила меня на руки, понесла через двор и посадила в кружок вечерять, сказавши: — Сидай вечерять, прибудо! — Повечерявши, сестра повела меня спать и, уложивши в постель, прекрестила, поцеловала и, улыбаясь, назвала меня опять прибудою.

Я долго не мог заснуть: происшествия прошлого дня мне не давали спать. Я думал всё о железных столбах и о том, говорить ли мне о них Катерине и Миките, или не говорить. Никита был раз с отцом в Одессе и там, конечно, видел эти столбы. Как же я ему буду говорить о них, когда я их вовсе не видал? Катерину можно б одурить... Нет, я и ей не скажу ничего, — и, подумавши еще недолго о железных столбах, я заснул.

Через два-три года я уже вижу себя в школе у слепого Совгиря (так назывался наш нестихарный дьячок), складывающего тму мну. И, проскладавши, бывало, долгя-мля, выйду из школы на улицу, посмотрю в яр, а там мои счастливые сверстники играют себе на соломе около клуни и не знают, что есть на свете и дьяк, и школа. Смотрю, бывало, на них и думаю: — Отчего же я такой бесталанный, зачем меня, сердечного, мучат над проклятым букварем? — и, махнув рукою, дам драла через цвынтар в яр к счастливым на светлую, теплую солому, и только что начну свои гимнастические упражнения на соломе, как идут два псалтырника, берут меня, раба божия, за руки и обращают вспять, сиречь ведут в школу, а в школе, сами здоровы знаете, что делается за несвоевременные отлучки.

Совгирь-слепой (слепым его звали за то, что он был только косой, а не слепой) был в нашем селе дьячком — не то, чтобы стихарным, настоящим дьячком, а так себе, при-

будою. Предшественник его, Никифор Хмара, тоже был у нас нестихарным дьячком; только раз у тытаря на меду, захворал ночью, а к утру и помер, бог его знает отчего. А Совгирь-слипый случился тут же у тытаря на баке, да, не долго думаячи, в следующее же воскресенье стал на клиросе, пропел обедню, прочитал апостола, да так прочитал, что громада и сам отец Касиян только чмокнули. После обедни громадою был провозглашен слепой Совгирь дьячком и с честью, подобающе его сану, введен был в школу, яко в свою дидивщину. Великий человек — громада! Поселился он в своей школе, и школяры, в том числе и аз невеликий, пошли к нему за наукою. А собою был он росту высокого, широкоплечий и смотрел он настоящим запорожцем, если бы не был косой; даже свою незаплетенную косу носил он как-то вроде чуприны.

Нрава он был более сурового, нежели веселого, а в отношении житейских потребностей и вообще комфорта он был настоящий спартанец. Но что мне более всего в нем не нравилось, так это то, что, бывало, в субботу после вечерны начнет нас всех, по обыкновению, кормить березовою кашею; это все еще ничего, пускай бы себе кормил, нам эта каша была в обыкновение, — а то вот где, можно сказать, истинное испытание: бьет, бывало, а самому велит лежать, да не кричать, а не борзяся и явственно читать пятую заповедь. Настоящий спартанец!

Ну, скажите, люди добрые, рождался ли когда на свете такой богатырь, чтобы улежал спокойно под розгами? Нет, я думаю, такого человека еще земля не носила.

Бывало, когда дойдет до меня очередь, то я уже не прошу о помиловании, а прошу только, чтобы он

умилосердился надо мною и велел меня, субботы ради святой, придержать хоть немножко. Иной раз, бывало, и умилосердится, да уж так отжарит, что лучше б и не просить о милосердии.

Мир праху твоему, слипый Совгирю! Ты, горемыка, и сам не знал, что делал: тебя так били, и ты так бил и не подозревал греха в своем простосердечии! Мир праху твоему, жалкий скиталец, ты был совершенно прав!

И вот я, к несказанной моей радости, кончил „Мал бех“, т. е. кончил псалтырь, поставил, по обыкновению, кашу братии с грошами, совершил сей священный обряд неукосненно по всем преданиям старины и на другой же день принял с мелом выводить премудрые каракули на крашеной доске, сиречь я уже был не псалтырник, а скорописец.

В эту-то почти счастливую для меня эпоху случилось преобразование школы: прислали к нам из самого Киева стихарного дьячка. Совгирь-слипый сначала было поартачился, но принужден был уступить перед лицом закона и, собравши всю свою мизерию в одну торбу, закинул ее за плечи, взял патерицю в руки, а тетрадь из синей бумаги со сковородинскими псалмами в другую и пошел искать себе другой школы. А братия моя по науке, аки овцы от волка рассыпашася, так они от нового стихарного дьячка, зане пьяница бе, паче всех пьяниц на свете. Тяжко противу рожна прати! И я, терпеливейший из братии, наконец, взял свое орудие — таблицу, перо, каламарь с мелом, и пошел во-свосяси с миром, дивясь бывшему.

С этого времени начинается длинный ряд самих грустных, самых безотрадных моих воспоминаний! Вскоре умирает мать, отец женится на молодой вдове и берет

с нею троих детей вместо приданого. Кто видел хоть издали мачеху и так называемых сведенных детей, тот, значит, видел ад в самом его отвратительном торжестве. Не проходило часа без слез и драки между нами, детьми, и не проходило часа без ссоры и брани между отцом и мачехой; меня мачеха особенно ненавидела, вероятно, за то, что я часто тузил ее тщедушного Степанка. Того же года отец осенью поехал за чем-то в Киев, занемог в дороге и, возвращаясь домой, вскоре умер.

После смерти отца один из многих моих дядей, чтоб вывести сироту в люди, как он говорил, предложил мне за ястие и питье пасти летом стадо свиное, а зимою помогать его наймиту по хозяйству, но я другую часть избрал.

Взявши свою таблицу, каламарь и псалтырь, отправился я к пьяному стихарному дьячку в школу и поселился у него в виде школяра и работника. Тут начинается моя практическая жизнь. Пребывание мое в школе было довольно не комфортабельно. Хорошо еще, если случались покойники в селе (прости меня, господи!), то мы еще кое-как перебивались, а не то просто голодали по нескольку дней сряду. Вечером иногда, бывало, я возьму торбу, а учитель возьмет в десную посох дебелий, а в шуйцу сосуд скудельный (мы и жидкостями не пренебрегали, как-то: грушевым квасом и прочия) и пойдем под окнами петь „богом избранную“. Иной раз принесем таки кое-что в школу, а иной раз и так насухо придем, разве только что не голодные.

Я знал почти всю псалтырь наизусть и читал ее, как говорили слушатели мои, выразительно, т. е. громко. Вследствие такого моего досужества не был в селе похоронен ни один покойник, над кото-

рым бы я не прочитал псалтыри. За прочтение псалтыри я получал кныш и копу деньгами. Деньги я отдавал учителю, как его доход, и он уже от щедрот своих уделял мне пятак на бублики, и это был один-единственный источник моего существования. При таких, можно сказать, умеренных доходах я не мог жить открыто и одевался даже не щегольски, как прилично званию школяра. Ходил я постоянно в серенькой дырявой свитке и в вечной грязной бессменной рубашке, а о шапке и сапогах и помину не было, ни летом, ни зимою. Однажды дал мне какой-то мужик за прочтение псалтыри напришвыременю, да и тот от меня учитель отобрал, как свою собственность.

И много, много мог бы я рассказать презанимательных и назидательных вещей на эту тему, да рассказывать как-то грустно.

Так пролетели четыре жалких года над моею детской головою.

Потом воспоминания мои принимают еще печальнейшие образы. Далеко, далеко от моей бедной, моей милой родины

Без любви, без радости
Юность пролетела.

Не пролетела, правда, а проползла в нищете, в невежестве и в унижении. И все это длилось ровно двадцать лет.

В продолжение моего странствования вне моей милой родины я воображал ее такою, какою видел в детстве, прекрасною, грандиозною, и о нравах ее молчаливых обитателей я составил уже свои понятия, гармонируя их, разумеется, с пейзажем. Да мне и в голову не приходило, чтобы это могло быть иначе, а выходит, что иначе.

После двадцатилетних испытаний я немного оперился и, разумеется, полетел прямо в родимое

гнездо. Вскоре передо мною засверкали давно знакомые мне беленькие хатки. Они как будто улыбаются мне из темной зелени.

Может ли быть место в этих милых приютах нищете и ее гнусным спутникам? Нет! А иначе человек был бы не человек, а простое животное. С этим сладким убеждением я проехал почти всю Черниговскую губернию, нигде не останавливаясь. Из города Козельца мне нужно было взять в сторону от почтовой дороги, — взглянуть поближе на мой эдем и даже выслушать сию печальную и правдивую повесть.

Город Козелец ничем не отличается своею физиономиею от прочих своих собратий, поветовых малороссийских городов. В истории нашей он тоже не играет особенной роли, как, например, заднепрянские его товарищи, разве только что в 1663 году здесь была собрана знаменитая Черная Рада. Словом, городок ничем не примечательный; но проезжающий, если только он не спит во время перемены лошадей или не закусьивает у пана Тихоновича, то непременно полюбуется величественным храмом грациозной архитектуры Растреллиевской, воздвигнутым Натальею Розумихою, родоначальницею дома графов Разумовских.

В шести верстах от г. Козельца, в селе Лемешах, в бедной хатке, на сволоке, или балке, читаем: „Сей дом соорудила раба божия Наталия Розумиха, 1710 року божьего“. А в г. Козельце в величественном храме читаем на мраморной доске: „Сей храм соорудила графиня Наталия Разумовская в 1742 году“. Странные два памятника одной и той же строительницы!

В Козельце нанял я пару немудрых лошадок вместе с рыжим евреем и поехал себе проселком,

куда мне нужно. Это было в сентябре месяце. С утра был день только серенький, а к вечеру стал и мокренький; время шло к ночи, нужно было где-нибудь приготовить себе на ночь, а по дороге не только корчмы, и мизерного шинка не видно.

Не доезжая Трубежа, или, по местному, Трубайла, нам показалось на косогоре село. Подъезжаем ближе, — и действительно село, только погорелое, и ничего живою на черной улице не видно. А за греблю, по ту сторону Трубежа, мы увидели между вербами и едва начинающими желтеть садами белые хаты. Проехали мы по плотине мимо двух шумящих мельниц и очутились в большом козачьем селе. Чистые большие хаты и неразрушенные тыны свидетельствовали о благосостоянии обитателей, но первая к царине хата своей миловидностью мне особенно приглянулась, так что я решился просить в ней приюта на ночь. Дождичек моросил таки порядочно, а хозяин приветно улыбаясь хаты, как ни в чем не бывало, стоит себе, облокотясь на тын, в новом нагольном тулупе, курит коротенькую трубку и, улыбаясь, смотрит, как его любимцы — круторогие половые волы — наслаждаются в огороде капустою. Увидевши в окно такое святотатство, из хаты выбежала хозяйка и сквозь слезы закричала:

— Чего же ты стоишь, недолгоде старый, и смотришь, как добро нивечить скотына? Чому ты ии не заженеш в загороду?

— Я ее тридцать лет загонял, пускай теперь другие загоняют, — ответил хазяин совершенно равнодушно и продолжал курить трубку.

— А! боже мий с тобою! — снова закричала хозяйка. — Да ты

хоть би кожух скинув, видишь, дождь идет?

— Так что ж? Пускай себе идет с богом!

— Как что ж? Кожух изниве-чишь!

— Так что ж, пускай себе изни-вечу, — у меня другой есть.

— Хоть кол на голове теши, а он всё свое правит, — сказала хозяйка и побежала выгонять с огорода скотину. Хозяин посмотрел ей вслед и самодовольно улыбнулся.

Мне очень понравилась его совершенно хохлацкая выходка, и я, высунувшись из брички, приветствовал хозяина с добрым вечером, на что он отвечал:

— Добрывечир и вам, люды добри! А чи далеко бог провадить? — прибавил он, надевая шапку.

— Та не далеко, а все-таки сегодня не доидемо, — сказал я, вылезая из брички, и прибавил с расстановкою: — а чи не можна б у вас, дядюшко, пидночувать?

— Чому не можна, можна, боже благословы! Хата чимала, а мы добрым людям ради.

И говоря, он отворил ворота, и бричка всунулась во двор.

— Просымо покорно до госпбды, — сказал мне хозяин, когда я вошел на двор, и заметно было, что он старался выговаривать слова на русский лад.

Я вошел в хату; в хате было почти темно, но все-таки можно было видеть, что хата была просторная и чистая.

— Просымо покорно, садовитесь, — говорил хозяин, показывая на лаву, — а я тым часом скажу свой старий, щоб що-небудь нам засвитыла, — прибавил он, уходя из хаты.

Через минуту вошла в хату старушка со свечой и, поставив ее на столе, тихо отошла к двери и, сложив руки на груди, молча остановилась. Она была в чистом чепце и в

таком же немецком платье; меня это удивило. — Каким родом, — подумал я, — очутилось подобное явление в мужицкой хате?

Вскоре за старушкой вошел хозяин в хату, неся на руках плачущее дитя. Дитя, увидя старушку, зажало губки и, улыбаясь, протянуло к ней свои крошечные ручонки.

— Возьми его, Мыкытовна, до себе, — говорил хозяин, передавая дитя старушке.

— Бач, воно мужика боиться, сказано — панська дытына, — прибавил он, глядя его по голове своей костлявой и широкой рукою.

У меня в кармане были леденцы, нужно заметить, что я этот продукт постоянно имел в кармане во время моих поездок по Малороссии; ибо ничем нельзя так скоро задобрить моего угрюмого земляка, как приласкать его дитя, и я часто не без пользы употреблял эту тактику. Я подал леденец дитяти, оно сначала смотрело на меня своими необыкновенно большими глазами, потом молча взяло леденец и, улыбаясь, воткнуло в свои розовые губки.

Тут я мог поближе взглянуть на дитя и на старушку. Старушка показалась мне живой картиной Жерар Доу, а дитя было херувим Рафаэля. Меня поразила эта чистая, тонкая красота дитяти; мои глаза остановились на этом прекрасном создании. Старушка отнесла дитя в сторону и перекрестила, вероятно, от дурного глаза, а хозяин, подойдя ко мне сказал:

— А что, не правда ли, что панская дытына?

— Прекрасное дитя, — ответил я и подал дитяти еще один леденец.

Хозяин заметно был доволен моими гостинцами и, подходя к старушке, сказал:

— Дай лышень мени ёго, Мыкытовна, а ты пиды та скажи мой старий, чи не найдя вона там чо-небудь нам подвечиркувать та може, коли не лыха буде, то й тее... по чарочци... догадується, Мыкытовна?

— Мы, добродию, люды прости, — сказал он, обращаясь ко мне, — у нас нема ничего такого сладкого, ни того чаю, ниже того сахару, а так просто, по-простому.

Старушка вышла из хаты, а он, с ребенком на руках подходя ко мне, сказал:

— Отепер подывитесь на ёго, добродию, правда, що хороше, сказано — княжя.

— Да как же очутилося у вас княжеское дитя? Расскажите мне, ради бога, — спросил я с удивлением.

— Нехай вам, добродию, Мыкытовна розкаже, бо тут, не вам кажучи, була настоящая комедия. Вы бачили отам, за Трубайлом, пого-рле село?

— Видел, — ответил я.

— Так добре, що видели. Вот то самое село було колысь оцёго дитяты матери, та и выгорило. А вона ёго маты... Та я не розкажу вам, як воно там выгорило: мене тоди дома не було, то я й не бачив ёго. Нехай Мыкытовна сама розкаже, вона бачила, то вона й знае, як воно диялось.

Между тем старушка вошла в хату и чистой белой скатертью повернула стол, достала с полыц и восьмиугольный распечатанный графин с водкою и рюмку и поставила на стол; потом принесла на деревянной тарелке, тоже разрисованной, кусками нарезанного чабака и палачю. И все это было сделано ею тихо, чинно, так что, глядя на нее, можно было наверное сказать, что она выросла и состарилась не в мужицкой хате. Потом взяла на

руки ребенка и отошла в сторону, а хозяин сказал ей:

— Мыкытовна, когда положишь спать дытыну, то зайды до нас, — нам треба буде розпытать у тебе дещо. Та скажите там мой старий, нехай нам вечерю готуе, та не галушки або кулиш, — бачите, у нас чужи люди!

Старушка вышла из хаты, а он вслед ей прибавил:

— Зайдите же до нас, Мыкытовна, як упораетесь.

— Хорошо, зайду, — отвечала она из сеней.

Выпивши по одной, а потом и по другой, хозяин мой стал словоохотнее. Он разговорился до того, что, сам не замечая, рассказал мне всю свою биографию. Рассказал мне, между прочим, как он, будучи парубком еще, был в погоньях под французом и воротился из Неметчины голый голым, с одним батогом в руках, и как потом пошел в наймы до папа, и как после трудом и разумом разбогател и сделался из бедного сироты-наймита первым хозяином в селе. Словом, через час времени я, не допытываясь, узнал всю его самую сокровенную историю.

Но что мне особенно в нем понравилось, — что он, рассказывая свою обыкновенную историю, касался как бы мимоходом своих богатырских подвигов, не подозревая в них ничего необыкновенного.

А между тем старушка принесла нам вечерю и сама повечеряла с нами. Помолвившись богу после вечера, хозяин, обратясь к старушке, сказал:

— Теперь, Мыкытовна, розкажить нам про свою княгиню, як воно там у вас диялося. А с самого начала, — прибавил он, — наточить нам с кухоль сльвянки, — воно, знаете, веселише буде слухать.

Через минут пять старушка возвратилась в хату с порядочным

стеклянным глечиком в руках. Поставивши глечик на стол, сама она села на скамейку и, помолчав немного, проговорила, вздохнувши:

— Про ее бесталанье, Степановичу, про ее тяжкую горькую долю я рогова каждый день, каждую годину рассказывать всему свету, чтобы весь свет знал про ее горькие кровавые слезы и казнился ее кровавыми слезами. — И она тихо заплакала.

Мы выпили по рюмке сливянки, а старушка, утерши слезы, начала так:

— Не умею сказать, сколько минуло тому лет, только это случилось давно, еще до француза; я была еще тогда такую стригую, когда покойный Демьян Федорович, царство ему небесное, пришел из-под француза. Они служили в каких-то козаках, а в каких именно, не умею вам сказать. Знаю только, что в козаках, и больше ничего. Батюшку своего Федора Павловича, царство ему небесное, они не застали в живых. Осмотревшись дома около хозяйства, поправили что нужно было поправить, а что не нужно, то и так оставили. Тогда же они выстроили и два витряка, вот что на горе стоят. Они только и уцелели от всего добра. Построивши витряки, да и задумали свататься и высватали они аж за Остром у какого-то Солонины Катерину Лукьяновну. Вот весною засватались, а после першю пречистой и повенчались: и полгода не был женихом, голубчик мой. После их свадьбы меня и взяли во двор, в покои. Долго я плакала и скучала за своими домашними, а после и привыкла, когда побольше подросла. На другой или на третий год... кажется, на третий, дал им бог дитя. Назвали его Катериною, а меня приставили к нему нянькою. С той поры и по сие лю-

тое время я не разлучалась с моею бесталанницею ни на один час: она у меня на глазах выросла, и замуж вышла, и...

— Та годи вам плакать, Мыкытовна! — сказал хозяин с участием. — На все те воля божия, слезами только бога гневите.

Старушка, помолчав немного, продолжала:

— А какой хозяин! Какой пан добрый! Душа какая праведная была! И всё пошло прахом. Бывало, покойный Катеринич приедет к нам из Киева, да только подивуется, а уж можно сказать, что Катеринич даром никого не похвалит, да правду сказать, было чему и подивоваться. Село всего-навсего сороч хат, а посмотрите, чего в этом селе нет! И ставы, и млыны, и насики, и винныця, и броварь, и скотины разной, а в коморах, — и, господи! — разве птичьего молока нет, а то всё есть. А по селу так любо было по улице пройти: хаты чистые, белые; казалось, что в нашем хуторе вечная великодная неделя.

Люди ходят себе по улице или сидят под хатами обутые, одетые, а дети бегают по улице в беленьких сорочечках, точно янголята божии. О, ох! и где это всё девалось? Правда, и Катерина Лукьяновна была хозяйка, но все-таки не то, что сам.

Бывало, каждое божие воскресенье или праздник какой запросят покойного отца Куприяна на „отче-наш“ да и выставят двенадцать графинов и все с разными настоекками. А отец Куприян, царство ему небесное, по „отче-наш“ выпьет, бывало, из каждого графина по рюмке, да как дойдет уже до последнего, то и скажет: — Вот это хорошая водка, ее и будем пить. — А водки, правду сказать, все были одинаково хорошие, да он, покойник, был уже такой чуд-

ной, любил иногда, царство ему небесное, и пошутить.

— Чудный! чудный таки был покойник, — говорил хозяин, наливая в рюмку сливянки. — А чтобы сказать пьяного, так я его никогда не видал: бог его знает, или это уже натуру такую добрую бог дает человеку, или человек уже сам приспособится, не знаю. А что, Мыкытовна, если б и вы с нами выпылы чарочку сливянки, — воно б, може, и полегло!

Старушка отказалась от сливянки и, немного помолчав, продолжала свой рассказ:

— Катерине Демьяновне пошел уже другой годочек, как она в первый раз на ноги стала. Я привела ее за ручку в гостинную, где они поутру пили чай. Господи! что тут было радости, так и рассказать не можно! Катерина Лукьяновна взяла ее на руки и, поцеловавши, тут же сказала, что ни за кого на свете не выдасть ее замуж, как за князя или какого генерала. Ох! так же оно и случилось на наше безголовье. А какие люди сватались! Нет таки, дай ей князя или генерала, — вот тебе и князь!

— Да таки нечего сказать, хороший князь! — перебил хозяин. — Дал он ей, бедной, знать себя.

— Стало оно вырастать, стали его учить сначала грамоте, а потом — и, господи! — чему они его не учили! Бывало, жаль посмотреть на бедное дитя: и шить, и вышивать, и прять, и нитки сучить, а раз сам так послал ее, бедную, и коров даже доить. Бывало, сама иногда вскинется на него: — Что ты, — говорит, — делаешь с бедным ребенком? Разве мы ее за мужика, что ли, готовим? — А может и за мужиком придется жить; будущее кто знает? — бывало, скажет сам, да и замолчит. А она ему: — Ты бы лучше для нее фортепяны купил в Киеве — Ку-

пили и фортепяны на контрактах. Привезли с фортепянами и учителя, не умею сказать, поляк ли он был, или немец, не знаю, только он говорить совсем не умел по-нашему. Бывало, скажет слово, так слушаешь, да хохочешь. Вот он ее в год или в два выучил играть на тех фортепянах, да как, бывало, заиграет моя лебедонька, так только сидишь, слушаешь, слушаешь, да и заплачешь, а она возьмет да и переменит песню, да как ударит горлыцю или метельцю, — согрешила я, грешная, — не вытерплю, бывало, да как возьмусь в боки, да и пойду, да как пойду! Только и длога ломится. А она играет, бывало, да хохочет. Однажды нас и застала сама да как прикрикнет на нас: — Ты, — говорит, — что это делаешь? Разве этому тебя учили играть? Только инструмент портишь своими мужицкими песнями. А ты, цындра, не знаешь, где коров доят, то будешь знать! — Я, разумеется, испугалась и стала себе в угол да и стою, как будто меня и в комнате нет.

— А вы таки, Мыкытовно, булы колысь, нигде правды сховать, таки добре дзидзюрысти. — сказал хозяин, наливая рюмку сливянки.

— Просты мене, господа! Сказано — молодость, а в молодости чего не случается. А бывало, когда моя пташечка Катруся совсем выросла, то как только лягут спать паны после вечери, а мы й выйдем тихонько в сад, гуляем, гуляем, до самого света гуляем. А месяц так тебе и светит, как будто днем. А она еще, бывало, возьмет да и запоет: „Не ходы, Грыцю, та на вечерньци“, — тихо, тихо, да сладко, так бы вот, кажется, и слушала б ее, слушала б до самого свету.

— Помню, хорошо помню, —

сказал хозяин, — раз иду я вночи коло вашего сада, только слушаю, что-то поет, только не „Грыця“, а другую какую-то песню. Я оставился и так простоял, как прикованный до тыну, до самого белого дня. Нечего сказать, прекрасно было слушать, как вона, бывало, заспивает.

— А поутру, спала ли, нет ли, вспорхнет, что твоя пташечка, и снова поет, и снова веселится, и никто, опричь меня, не знает, что ночью диялось. Ах, вот что я было чуть-чуть совсем не позабыла: есть тут, голубчики мои, недалеко от нашего села на Трубайле хутор майора Ячного. Вы его, Степанович, знаете самого майора? Он и теперь еще здравствует, благодарение богу, а что за хозяин, так и покойному нашему Демьяну Федоровичу не уступит! Правда, у него только всего-навсего десять хат на хуторе, так зато и хаты, зато и люди! что хата, то семья — душ десять. Известное дело, в добре да в роскоши живут. А у самого майора ставочок, млыночок, садочок, витрячок, а домик — что твоя писанка: чистенький, беленький, только смотри да любуйся! А что же если б у него еще и хозяйка была б жива, а то он сам за всем хозяйничал. Правда, был у него сынок, но то, что еще можно сказать дытына, — да и то не на глазах росло, а было где-то в школах, не знаю — в Киеве, не знаю — в Нежине.

А были они с нашим покойным великие приятели. Бывало, или наш у него, или он у нашего, куска хлеба не съедят врозь, всё вместе. На праздники приезжал к нему гостить и сын из школы, и только слава, что приезжал к отцу, а у нас, бывало, и днюет и ночует; и с моею Катрусеею, бывало, и в поле, и в саду, и в покоях, одно без другого никуда. Я, бывало, гляну на

них, та и думаю: „Вот вырастает парочка, так что на диво; они просто одно для другого на свет божий родились“. Так думал и майор, так думал и наш Демьян Федорович; а про детей и говорить нечего. Да все так думали, да не так думала Катерина Лукьяновна. Она спала и видела своего зятя или князя, или генерала, о других и думать не хотела. Бывало, когда ему, бедному, приходило время отправляться в школу, то Катруся моя уже за неделю начинает плакать, а когда он уедет уже совсем, то она, бедная, просто в постель сляжет и долго после того не ест, не пьет ничего, — бог ее знает, чем она и жива была.

Так-то они, мои голубяточки, росли, росли, да и выросли вместе, да и полюбилися, сердечные, на свое безголовье.

Господи! я уже в домовину смотрю, а когда вспомню про них, моих пташечек, то как будто снова молодею. Бывало, уже перед тем, как им надо расставаться, сойдутся себе в саду, станут где-нибудь под липою или под берестом, обнимутся, поцелуются и долго-долго смотрят друг другу в очи, а слезы у обоих из очей так жемчугом и катятся; знать, они чувствовали, бедные, что не дадут им жить одному для другого.

Вот он уже кончил свою школу. Покойный губернатор Катеринич взял его к себе в Киев и определил его в какую-то палату. Не умею уже вам [сказать], для чего он его определил в палаты. Вот он пробыл уже год в той палате, а на другой год приезжает к нам в гости да и давай сватать мою Катрусю. Демьян Федорович, царство ему небесное, так сразу согласились и говорят, что лучше мужа нашей Кате не найти и за морями. И правду говорили. Так что ж сама?.. Не Катруся сама, —

боже бороны! — а сама Катерина Лукьяновна? Уперлась и руками и ногами. — Как? — закричит, бывало. — Чтобы я свою единственную дочь отдала за хуторянина, за гречкосия! Нет, лучше я ее в гроб положу, чем увижу ее, мою милую Катеньку, на хуторе Ячного! Что она там будет делать, — индюков кормить, гусей загонять?.. Нет, не для того я ее на свет породила, не для хутора Ячного я ее воспитывала! Фыркнет, бывало, и запрется в свои покои на целый день. А он сам около нее и так и сяк, нет, хоть и не подходи, — знай свое провадыть: князя или генерала, да и только! Покойный Демьян Федорович хотел уже было без ее согласия перевенчать, да, знать, бог не судил ему это доброе дело. О рождении он заболел, вернувшись из Козельца, а на середокрестной и богу душу отдал.

Господи! и теперь страшно вспомнить! Как он уже на вечной постели просил ее, чтобы не отдавала Кати ни за князя, ни за генерала, а чтобы отдала ее за молодого Ячного, или за кого другого, только за свою ровню. Нет, так и поставила на своем.

На тот грех, как раз в чистый четверг, вступила драгуня в Козелец, да и заквартировала по хуторам и по селам на все лето.

Да и драгуня ж это была! Чтобы она к нам никогда не возвращалась. Да, так дала знать себя эта проклятая драгуня! Не одна черноривка умылася слезами, провожавши эту иродову драгуню. В одном нашем селе осталось четыре покрытки, а что же в Оглаве да в Гоголеве? Там, я думаю, и не пересчитаешь!

— Горе нам, горе нам с теми драгунами!

— Да и теперь страшно вспомнить. Раз сыдымо мы ввечери все

трое в гостиной; я, кажется, к арпетку вязала, Катерина Лукьяновна сидела так, а Катруся книжку читала, да такую жалобную, чуть-чуть я не заплакала: про какого-то запорожца Киришу или про Юрия, не помню хорошенько, только очень жалобно. Вот уже дочиталась она, моя рыбонька, как того Юрия запорожца закували в кайданы и посадылы в темницу, только глядь, смотрим, входит в комнату драгун, высоченный, усатый, а морда неначе те решето, гладка та червона, здавалась червонишою од воротника, що пришитый до ёго мундыра. — Я, — говорит, — такой-то и такой князь Мордатый! — Мы сами видим, что ты мордатый, — думаю себе. — Я, — говорит, — покупаю овес и сено; нет ли у вас овса и сена продажного?

— Есть, — говорит Катерина Лукьяновна, — прошу садиться. — Вот он себе и сел, а мы с Катрусеею ушли в другую комнату дочитывать книжку. Только что начала читать, а в комнату входит Катерина Лукьяновна и говорит: — Вот тебе, Катенька, и твой суженый. — Мы как сидели, так и обмерли. Как уже у них было в тот несчастный вечер и как он сватался, мы ничего не знали, только с того самого вечера князь к нам начал ездить каждый божий день и рано, и вечером. А молодого Ячного, когда приедет он, бывало, из Киева, и на двор не пускали. Ходит, бывало, бедный поза садом да плачет, а мы, глядя на него, и себе в слезы. Что ж? Не помогли слезы, а ни-ни; Катерина Лукьяновна таки поставила на своем: как раз через год после смерти Демьяна Федоровича, на великодных святках, просватала за князя мою безталанницу Катрусю.

— И можно таки сказать, что безталанница: от всего добра, ото

всей роскоши только и осталось, что два витряка, да и сама еще, бог знает, останется ли в живых, — говорил хозяин как бы сам про себя, наливая рюмку сливянки.

— А вот как было, Степановичу. На фоминой неделе их и повенчали. Плакала, плакала она, моя бесталанница, да что! знать, так господу угодно было. Не умолила она его, милосердого. Знать, господь бог любя наказует.

На другой день после свадьбы переехал он к нам из Козельца, и денщик его Яшка, такой скверный, оборванный, тоже с ним переехал. И только и добра было с ними, что преогромная белая кудрявая собака, юхтовый зеленый кисет и длинная трубка.

С того же дня и началось новое господарство.

На этом слове старушка остановилась и, помолчав немного, перекрестясь, сказала:

— Господи! прости меня, непрощенную грешницу! За что я осуждаю человека, ничего мне злого не сделавшего?.. А как подумаю, так он и мне таки немало наделал зла. Он, прости ему владыкко милосердый! — тут она снова перекрестилась, — он, душегубец, загубил мое одно-единственное сокровище, мою одну-единственную любовь! Я никогда никого на свете так не любила, как полюбила ее, мою горькую бесталанницу. Одна моя единая радость, одно мое единное было сладкое счастье видеть ее счастливою замужем. И что же? Слезы! Слезы! Слезы и посрамление! А всё мать! Всему, всему причиною одна родная мать: захотелось ей, видишь ли, свою единственную дочь увидеть княгиней! Ну вот тебе и княгиня! Любишься теперь на свою княгиню! Любишься теперь на свое прекрасное село, на свой сад зеленый, на свой дом высокий! Любишься, Катерина Лукья-

новна, любишься на свои хорошие дела! Ты, ты одна все это натворила!

Старушка от избытка чувств умолкла, а хозяин, немного погодя, сказал:

— Та цур ий, Мыкытовна, не згадуй ее, нехай ий лыхо снытсья; розкажуйте, что там дальше буде.

— Ох! я не знаю, как мне уж и рассказывать, потому что тут пойдет всё такое страшное, скверное, что и подумать грешно, а не то что рассказывать.

— Розкажуй уже, Мыкытовна, до краю, а то так не треба було и зачинать, — говорил хозяин, наливая рюмку сливянки и поднося ее рассказчице.

— Спасыби, спасыби, Степановичу, я вже моими слезами пьяна.

— А не хотите, то як хотите, а мы с добродием так выльємо; а вы тым часом розкажуйте, як воно зачалось у вас те нове господарство? — говорил хозяин, потчюя меня сливянкой.

— А началось вот так, — проговорила старушка и, помолчавши, почти закричала:

— Ну, скажите вы мне, люди добрые, чего ей, грешнице, недоставало? Пани на всю губу, всякого добра и видимо и невидимо, купалася в роскоши! Так же нет, мало, дайте мне зятя князя, а то умру, як не дасте. Добула, выторговала, купила себе князя, продавши свою дочь. О, матери, матери! Вы забываете свои страдания при рождении дитяти, когда так недорого продаете это дитя, которое вам так дорого обошлось!

Старушка замолчала, а хозяин сказал:

— Все воно так, Мыкытовна, а мы все-таки не знаєм, как у вас началось новое господарство.

И она спокойно продолжала:

— А началось воно так, Степановичу, что князь в комнатах за-

вел псарню, — вот как началось новое господарство! Всякий божий день пиры да банкеты, бывало, свету божия не видишь от табачного дыму, а о прочем и говорить нечего. А еще, бывало, как зазовет к себе на охоту всю свою драгунию из Козельца, то господи и упаси! Наедут пьяные, грязные, скверные такие, что не дай бог и во сне таких увидеть. Да еще всякий возьмет себе по денщику такому же скверному, как и сам, и не день, и не два, и не три, а целую неделю гостят. А что они за эту неделю наделают в комнатах, так я и рассказать стыжуся. С вынынецъ, настоящий свынинець! Так что, бывало, вымываем да выкуриваем после них целый месяц. Отут-то я только узнала, что значит драгуния! А Катерина Лукьяновна смотрит на них да только себе улыбается, и больше ничего.

Не прошло и месяца, как он уже всё к себе забрал в руки. Ключи от коморы и лёху были у его поганого Яшки. Так что ежели чего захочется Катерине Лукьяновне, то нужно было просить Яшку. Отут-то она в первый раз отроду заплакала, тут-то она увидела своего князя таким, каким его надо было матери видеть прежде. Но она, гордая, и виду не показывала, что всё видит. А когда, бывало, придется уже ей до скрутту, невоготу, то она хоть через великую силу, а все-таки улыбнется и поворотит всё в жарты (в шутку). А Катруся, моя бедная Катруся, сидит, бывало, в своей комнате и день, и ночь, да так рекою и разливается. А он (и это не один раз) придет в полночь из Козельца пьяный, да приведет с собою еврея с цимбалами, всех подымет на ноги. — Танцуйте, — кричит, — хохлацкие души, танцуйте! А не то всех вас передущу! — Мы, бывало, с Катрусеею, убежим себе в сад

летом, а зимою не раз мы ночевали в мужицкой хате.

— Мне только вот что кажется чудным, — перебил ее хозяин: — как вы не догадались его пьяного задушить, да сказали б, что умер с перепоею или просто сгорел.

— Э, так, думаете, и сказать легко! А грех! а страшный суд. Степановичу? Нет, пускай себе умирает своею смертью, бог ему и судья, и кара, а не мы, грешные.

— Так воно то так, Мыкытовна, а бывает и вот еще как: одному разбойнику на исповеди в Киеве чернец задав такую покуту: — Возьми, — говорит, — непрощенный гришниче, два камня, звяжи их докупы сырцевым ремнем, перекинь через плечо, а когда ремень перервется, тогда твои грехи будут прощены. Отож, идет он с тыми камнями через кладовище и видит, что на свежей могиле блудный сын мать свою проклинае. — Господи, — говорит разбойник, — не одного я доброго человека послал на тот свет, дай пошло и этого злодея-ругателя, — и только что убил его, ремень как ножом перерезало. — Вот что! — прибавил он значительно. — Так что же у вас там дальше происходило, Мыкытовна? — сказал он, подвигая к себе кухоль со сливянкою.

— А происходили, Степановичу, спивы та плясы, та полунощные банкеты, и добанкетовались до того, что к концу зимы нечего было на стол поставить. Драгуния, знаете, наедет голодная, так тут хоть макитру пустую поставь на стол, то и ту съедят. Всё, что ни поставь, бывало, как метлою метут. А когда не успеєм, бывало, собрать во-время посуды, то и посуда полетит под стол, — сказано, пьяни люды! А сам сидит себе за столом, та знай в ладоши бьет, та кричит: „ура!“.. Сначала я не по-

нимала этого слова и думала, что он сердится и ругает своих гостей, а вышло, что он рад был, когда они пустошили добро. Вот так-то они всю зиму просодомили та прогомóрили, а весной, смотрим, наше поле не зеленеет; ни трава, ни жито, ни пшеница не зеленеют. Пришли и зеленые святки (духов день), а поле черное, как будто на нем ничего и не сеяно. Уже и молебствовали, и воду в криныцах святили, — нет, ничто не взошло. Посеяли яровое, и зерно в земле погисло. Народ заплакал, скотина заревела с голоду, и, наконец, собаки завыли и разбежались, и, господь его знает, откуда эти волки взялись, — и днем, и ночью так, бывало, и ходят по селу. Это было горе, все-светное горе! Но нам было горе двойное. Одно то, что люди в селе пухли от голоду и здыхали, як ти собаки, без святой исповеди и причастия (отец Куприян сам занедужал); а другое наше горе было то, что наш князь, ничего этого не видя, назовет к себе гостей, свою драгунию из Козельца и с людьми, и с лошадьми, и с собаками, да и кормит их и поит целый месяц. А до того ему и дела нет, что у мужиков ни одной крыши не осталось на хате, — всё скотина съела. Лесу даже не осталось ни одного дерева живого; все деревья — и дуб, и ясень, и клен, и осыка, уж на что верба горькая — и та была оскоблена и съедена людьми. О, господи! Что-то голод делает с человеком! Посмотришь, бывало, совсем не человек ходит, а что-то страшное, зверь какой-то голодный, так что и взглянуть на него нельзя без ужаса. А дети-то, бедные дети! — просто пухли с голоду: лазят, бывало, по улице, как щенята, и только и знают одно слово: — папы! папы!

Вы, может быть, думаете, что

у нас хлеба не было? Мыши его ели в скирдах и в коморах: лет пять можно было б прокормить не только наше село, а весь Козелец. Так что же ты будешь делать? — не дает людям. — Лучше, — говорит, — продам, когда вздорожает, а люди нехай дохнут, от них прибыли мало. — Катруся моя бедная заикнется, бывало, сказать слово про людей... — Молчать! — закричит он на нее, как на свою белую собаку. — Разве я не знаю, что делаю? — Она, бедная, и замолчит: выйдет в другую комнату, да в слезы, а я, на нее глядя, и себе туда же. Что будешь с ним делать? Сказано — зверь, а не человек! И бог его святой знает, как она еще, бедная, дитя выносила?

Она была тогда уже на износе, этим самым дитям, что вы сегодня здесь видели, — говорила она, обращаясь ко мне, — и когда, бывало, он заснет пьяный, то она дрожа, на цыпочках, пройдет мимо него в свою комнату, упадет на колени перед образом скорбной божией матери, помолится и так горько заплачет, так горько, так тяжело, что я и не видела никогда, чтобы люди так плакали. Мне даже страшно делалось. А когда он поедет на охоту со своею драгуниєю, тогда мы возьмем себе по мешку хлеба печеного, — я еще, бывало, говорю ей: — Не берите, не подымайте через силу, — вы сами видите, какие вы, одна понесу. — Ничего, — говорит, — Мыкытовна (она меня тоже Мыкытовною звала), — ты только покажуй мне, у кого есть маленькие дети и старые, немощные люди. — Вот мы и пойдем по хатам. Господи! чего я там насмотрелась! Поверите ли, что голодная мать вырывает из рук хлеб у своего умирающего дитяти! И волчица, я думаю, этого не делает! Что значит голод!

Раз зашли мы в одну хату. О! я этой хаты пока живу на свете не забуду! Отворили мы двери, — на нас так и пахнуло пустою. Входим и видим: посередине хаты на полу лежат двое худых-прехудых детей, только одни колени толстые. Одно уже совсем скончалось, а другое еще губками шевелит, а около них сидит мать, простоволосая, худая, бледная, в разорванной рубаше и без запяски. А глаза у нее — господи, какие страшные! и она ими не смотрит ни на детей, ни на кого, а так, бог знает на что смотрит. Когда мы остановились на пороге, она как будто взглянула на нас и закричала: — Не треба! не треба! хлеба! — Я вынула из мешка кусок хлеба и подала ей. Она молча обеими руками схватила его, задрожала и поднесла к губам умершего дитяти и потом захохотала. Мы вышли из хаты.

— Да, ты таки, Мыкытовна, видела на своем веку багато дечого! — говорил хозяин, с участием глядя на старушку.

— И не говорите, Степановичу! Не приведи господи никому того видеть, что я видела.

— Господь его милосердный знает, — продолжал хозяин, обращаясь ко мне, — как это воно всё мудро да хитро устроено на свете! Я про себя скажу: меня эти проклятые голодные годы просто на ноги поставили. У меня своего хлеба таки было довольно, да у людей еще прикупил, как будто знал, что будут неурожай. Вот как настал голодный год, ко мне все и сунулись за хлебом. Я, хотя и вчетверо продавал дешевле, нежели паны евреям продавали, а все-таки выручил порядочную копейку. Чумаки мои одну зиму зимовали с худобой на Дону, а другую перезимовали за Днестром, а там голоду не было; воны, слава

богу, и чумаки вернулись живи и здорови, да еще и соли и рыбы мени привезлы, а хлеб святой дома проданый. Вот у меня и грóши, и скотина, слава богу, жива и здорова. Так и бог его знает, как это воно так делается на свете, так дивно! — прибавил он, обращаясь к рассказчице.

— Такой уже ваш талан, Степановичу, — сказала она, вздыхая. — За то вам и господь посылает, что вы в нужде людей не оставляете! Вот хоть бы и я теперь, если бы не вы, куда бы я приклонилась с этою бедную сиротою? Хоть с горы та в воду...

— Господь с вами, Мыкытовна! Мы свои люди! С кем же нам делиться, как не с вами? А тым часом продолжайте, Мыкытовна, а то, може, нашему гостеву и заснуть треба, — говорил он, на меня поглядывая.

— Кое-как прошло лето, — продолжала старушка. — Осени мы и не видели, разом наступила зима, да лютая такая, да жестокая: и холод, и голод разом посетили нас. Лес, ободранный весь, высох, а князь, наш хозяин, запретил его на дрова рубить. — Кто, — говорит, — хоть веточку срубит, того, — говорит, — в гроб вгоню. Лес славный, сухой, летом примусь, — говорит, — палаты себе строить. Я люблю простор, мне нужен дворец, а не лачуга хохлацкая, в которой я теперь гнезджуся, как медведь в берлоге! — И люди бедные и мерзли, и мерли. А что с ним будешь делать? Сказано — пан, что хочет, то и делает.

На первой неделе филипповки разрешилась она, бедная, от бремени и не хотела взять мамку, а сама кормила свое дитя. Вскоре после крестин поехал он в Козелец к товарищам и прогостил у них целую неделю. Отдохнули мы без него немного, слава богу. Только

ночью, мы уже спать легли, приежжает он, ломится в дверь да кричит. Я вскочила, отворила дверь, достала огня, только смотрю, какая-то женщина с ним, в картузе и в офицерской шинели. Как крикнет он на меня: — Что ты, — говорит, — глаза вытаращила? Пошла вон, дура! — Я и ушла в свою комнату.

На другой день, за чаем, он сказал Катрусе:

— Знаешь, душенька, какой сюрприз мне сделала сестрица? Не написавши мне ни слова, что хочет с тобою лично познакомиться, взяла да и приехала, как говорится, не думавши. Такая, право, ветреница! И вообрази себе, на перекладных ведь приехала, — настоящая гусар-баба. Просто одолжила! Вчера, вообрази себе, подхожу я к почтовой станции, смотрю, тройка у ворот стоит совсем готовая. Я остановился; дай, думаю, посмотрю, кто такой поедет. Только смотрю, выходит дама. Я, знаешь, этак тово... ты прости меня, душоночек, — проклятая привычка! Смотрю... и представь себе мой восторг! — это была моя сестра. Тут мы, разумеется, бросились в объятия друг другу.

— А я и не знала, что у тебя есть сестра, — проговорила Катруся.

— Как же, есть, и не одна, а две. Одна замужем за графом Гортовым, та постоянно живет в столице при дворе; она бы тоже ко мне прикатила, но, знаешь, нельзя, она слишком заметна при дворе. Я тебе, душенька, свою сестрицу сейчас представлю.

Как полотно побледнела моя бедная Катруся: она, верно, бесталанная, догадалась, какая это будет сестрица. Через минуту он ввел под руку женщину, не знаю — молодую, не знаю — старую, — за белилами та румянами нельзя было узнать — Рекомендую тебе.

душенька: княжна Жюли Мордатова.

И она вертляво поклонилась, проговорила что-то, не знаю — по-русски, не знаю — по-польски, — я ничего не разобрала, да Катруся, думаю, тоже, потому что она ей и головою не кивнула, а только побледнела пуще прежнего.

— Ты извини ее, друг мой: она у меня еще институтка, по-русски почти слова не выговорит, а в высшем кругу в русском языке никакой нет надобности. Да я про себя скажу, — я до двадцати лет не умел по-русски двух слов сказать. У нас в Грузии почти все равно, что и в столице — никто по-русски не говорит, — всё по-французски. Такая мода, мой друг! Мы и своего крошку в столицу в институт пошлем, не правда ли?

Катруся не могла долее вытерпеть. Она молча встала и ушла в детскую, и я ушла за нею. А Катерина Лукьяновна осталась одна со своими князьями. Я была бы счастлива, Степановичу, если бы я забыла то, что у нас творилось в доме. Но бог меня, не знаю за что, памятью покарал.

После этой проклятой сестры я ни на одну минуту не оставляла моей Катруси, да и она, моя бесталанница, с той поры ни шагу не наступала из своей комнаты. Господи! Святая Катерино великомученице, страдала ли ты так, как она, моя бедная Катруся, страдала? Бывало, день плачет, ночь плачет. Я уже не знала, что с нею делать. Вот она плакала, плакала, да и начала уже в уме мешаться. Я хотела было ребенка отнять от груди, нет, не дает: — Умру, — говорит, — с ним вместе, пускай меня в одну труну положат с ним, пускай что хотят делают, а его я никому не отдам! — Что же мне было делать с нею? Я так и оставила дитя; смотрю только,

бывало, да плачу. Катерина Лукьяновна тоже, бывало зайдет в нашу комнату, посмотрит на свою княгиню, и хоть была гордая, но заплачет и выйдет из комнаты.

А тут же рядом в других комнатах песни да музыка, точно в корчме на перекрестном шляху, а Хайка, что князь назвал своею сестрицею, так и носится с драгунами, и поет, и пляшет, и всякие фигуры выделявает, отвратительная, — даже трубку курила!

Катруся моя бедная сначала показывала вид, что ничего не видит и не слышит; а после уже ей, сердечной, немоготу стало, да что станешь делать с таким уродом? У нашей сестры, сказано, одни слезы, ничего больше не осталось. А слезы что? Вода! Ох! Не одну реку пролила она этой горькой воды! А он, как ни в чем не бывало, зайдет к ней иногда, да еще спрашивает: — Как ты себя чувствуешь? — Как будто ослеп — прости ты меня, господи, — не видит, что ее, бедную, едва ноги носят. — Не послать ли, друг мой, в Козелец за полковым штаб-доктором? — Не нужно, — скажет она, да и замолчит. — Ну, как знаешь, это твое дело, а не мое. Я в твои дела, друг мой, никогда не мешаюсь, — скажет, бывало, и уйдет, хлопнувши дверью.

Только мы и свет божий видели, когда, бывало, он уедет куда-нибудь недели на две, на три к своим товарищам драгунам. Тогда мы без него вымоем, выскоблим полы и выветрим немного покой, а то просто конюшня конюшнею. Раз он тоже ночью приехал и привез с собою другую сестру, уже не еврейку, а полячку или цыганку, кто ее знает, — помню только, что была черная, — и хотел тоже рекомендовать Катрусе, только она его и в комнату не пустила.

Зима уже близилась к концу

Как раз на середокрестной мужики наши, собравшись громадою, пришли к нему просить зернового хлеба для посева. Что ежели, говорят, бог уродит, то они ему его добро возвратят седмерицею. Куда тебе! И выговорить слова не дал, прогнал их, бедных, да еще и собаками притравил. Хотела было вступить за них сама Катерина Лукьяновна, да как он гаркнет на нее: — Молчать! — говорит. — Не ваше дело: я сам знаю, что делаю. Я в ваши чепцы да кофты не мешаюсь, так прошу не вмешиваться и в мои распоряжения. — Сказавши это, кликнул своего Яшку и велел закладывать тройку, чтобы ехать (куда-нибудь) к своим драгунам.

Когда он уехал, Катерина Лукьяновна пошла в клуню, чтобы выбрать полускирдок жита и пшеницы да и велеть смолотить мужичкам для семян: она думала, что он по своему обыкновению долго проедет. Посмотрела около клуни и половины скирд хлеба не досчитала. — А куда же всё это делось? — спрашивает она у токового. А токовой отвечает, что сам князь по частям все продавал, да половину уже и продали: и солону, и полу, — все продали евреям, а те, разумеется, солону — драгунам, а полу (мякину) — нашим же мужикам, а они, бедные, и полове были рады! Катерина Лукьяновна выбрала одну скирду жита, а другую пшеницы и велела мужикам молотить. — Только поскорее, — говорит, — молотите, а то приедет князь, так он не даст вам ничего. — Так и сталося! На другой день, только что начали молотить, глядь! — въезжает сам на двор. — Что вы делаете, мошенники? — крикнул на них. — Как вы посмели? Кто вам приказал? Я вас! — да как выхватил нагайку у кучера или у Яшки,

да как принялся молотников молотить так, что ни одного на току не осталось, — все разбежался. Досталось же и Катерине Лукьяновне за эту молотьбу! Она, бедная, три дня с постели не вставала!

После этого он уже всё дома банкетовал, никуда не ездил, аж до зеленых свят. А на самой зеленой неделе и выехал он кудато со своим Яшкою. Катерина Лукьяновна опять послала за мужиками и велела им намолотить хоть сколько-нибудь ярового хлеба для посева, потому что, благодаря бога, дожди перепали, и земля таки порядочно позеленела. Только что принялись они молотить просо и гречиху, как в тот же день возвращается он сам, а за ним видимо и невидимо драгуния, как орда тая за Мамаем валит. Кто на мужицком возу, а кто так просто без седла верхом, а денщики — те, бедные, пешком и босиком, только с трубкою да кисетом в руках плелись за своими драгунами.

Как только что на порог он вступил, кликнул своего Яшку и приказал ему, чтобы к трем часам был готов обед на 50 персон, к трем часам непременно, а ужин ввечеру на 100 персон, тоже чтоб был готов непременно. — Для обеда и для ужина стол накрой в саду: полно, — говорит, в этой конюшне валяться. Тепер можно и на подножный выйти. — А червонцами так и гремит в карманах. — Да слушай, — говорит, — скажи приказчику, чтобы завтра всех мужиков выгнал хлеб молотить. Нужно весь перемолотить, сколько его ни есть. — Вот тут-то мы и догадались, откуда у него червонцы взялись. Неужели он весь хлеб продал? — говорит Катерина Лукьяновна. — Что же люди бедные посеют?

А драгуния тым часом со всею

своею мизериею, не заходя в покои, отправилась прямо в сад и покотом на траве лежала и сквернословила да трубки курила, пока он не велел вынести им водку. Все стулья и столы тоже в сад вынесли. Велел было и из спальни всё забрать, да мы замкнулись и не пустили его к себе. Он выругался за дверью по-своему и оставил нас в покое. Пока готовяли обед, драгуния гуляла по саду и пила водку, расставленную чуть ли не под каждым деревом в больших графинах, а другие гости тоже пили водку и в карты играли. Наш князь тоже с ними пил и играл в карты, и все червонцы, что получил как задаток за хлеб, проиграл, потому что бросил на землю карты и вышел из-за стола, а товарищи его захохотали. Всё это я в окно видела.

Смеркало уже, когда Яшка с другими денщиками начали накрывать на стол. Поставили столы, а на столы положили длинные доски, простые дубовые доски, и покрыли их холстом, потому что у нас хоть и была длинная скатерть, но Катерина Лукьяновна не дала ее, чтобы не испортили иногда пьяные гости, а скатерть была дорогая. Поставили на столе в трех местах свечи, а чтоб светлее было, то по концам длинного стола зажгли смоляные бочки. И только что вся драгуния села за стол, откуда ни возьмись полковые трубачи, да как грянут, так только земля задрожала! Не успели они и одного марша проиграть, смотрю, клуня наша загорелась: смоляные бочки так и сыплют искры на скирды и на клуню, а гости смотрят и, привычные, пьяные, знай хохочут да кричат „ура!“

— Катрусю, — говорю, — сердце мое, посмотрите, — говорю. — клуня наша горит, что мы будем делать? — Смотрю, а она — не-

живая. Я к Катерине Лукьяновне, и та без чувств лежит. Я на нее брызнула холодной водой, она очнулась. — Спасайте, — говорю, — Катрусю с младенцем, а то сгорит. Скирды уже все загорелись, скоро дойдет и до дома. — Насилу-то, насилу мы ее в чувство привели, взяли ее под руки и вывели из дому. Я хотела было дитя взять у нее, но она его из рук не выпускала и только шептала: — Не дам, никому не отдам, сама его похороню. — Мы испугались, она как-то страшно всё это шептала. Мы повели ее через греблю, прямо к вам, Степановичу, в хату, — дай вам бог доброе здоровье, — сказала она, обращаясь к хозяйину, — и уже из вашей хаты я видела это проклятое пожарище.

И господь его знает, откуда тот ветер взялся. Снопы так прямо и летели на будынок из скирд, а потом ветер как будто переменялся, когда загорелись будынки, и поворотил прямо на хаты. Через минуту всё село запылало. — Пропали мы, — говорю я мой Катрусю; а она, моя бедная, лежит, только головою мне кивает и языка во рту не поворотит. — Катрусю! Катрусю! — кричу я, — не слышит. Я стою ни жива, ни мертва. — Катрусю! — едва проговорила я. Она вдруг вскочила, посмотрела вокруг себя, да как бросит своего бедного ребенка на пол и как закричит своим голосом, да и ну на себе волосы рвать. Я вижу, что она не в своем уме, взяла дитя и вынесла в другую хату, а ее, бедную, мы с Степановичем кое-как уласкали, да завернули ее в рядно (в простыню), да и стали лить ей холодную воду на голову. Она пришла в себя да и говорит: — Не буду, не буду! — А что и чего не буду, — она и сама не знала, что говорила. Потом она захохотала, потом начала петь, а потом запела, да так

жалобно, так страшно запела, что мы выбежали из хаты. Так она, бедная, промучилась до самого рассвета. Перед зарницею она немного успокоилась, а я тем временем села у окна и смотрела, как наше бедное село догорает. Над ним кое-где только дым дымился, ничего не осталось! И дом, и клуня, и село, — всё пропало. Остались одни дымари да печи от господского дому, а от мужицких хат и того не осталось, потому что у них не каменные. Остался только сад, почерневший от дыму. Стоит себе в стороне, да такой черный и страшный, что я и смотреть на него боялась.

Заплакала я, грешная, глядя на это пожарище: что будешь делать? На всё его святая воля. Разбудила я Катерину Лукьяновну и говорю ей: — Что же мы теперь будем делать? Где мы приютимся? Куда мы денемся с нашею бедною Катрусю? — А что? — говорит она. — А то, — говорю я, — что она не в своем уме, что она помешалась. — А ребенок? — говорит она. — Ребенка, — говорю я, — я от нее отняла, а то она его чуть было не задушила. — Вскочила она и, простоволосая, выбежала на двор и кричит, чтобы бричку скорее заложили. Только видит, что двор чужой, — она и замолчала, посмотрела на ту сторону гребли, ахнула, затрепетала и, как неживая, упала ко мне на руки. Когда пришла в себя, то сказала: — Где же княгиня? (Она всегда ее так называла). Покажи мне ее. — Мы пошли в комору, где была заперта Катрусю. Когда мы вошли к ней, то она, бедная, сидела на полу в одной рубашке и с растрепанной косою, и вся, как огонь, горела, несмотря на то, что в коморе было довольно таки холодно. В руках держала она свое искомканное платье и прижимала его к груди своей. Когда мы вошли, она взглянула на нас и шопотом

сказала: — Спит. — Мы вышли из коморы. Страшно было смотреть на нее, бедную, а Катерина Лукьяновна, как ни в чем не бывало, и не вздохнула даже, а не кто другой, как она сама всему причина. Не осуди ее, господи, на твоём праведном суде!

Помолчавши немного, она обратилась ко мне и сказала: — Марино! нужно достать где-нибудь экипаж и лошадей да отвезти ее в Чернигов или в Киев. До Киева, кажется, будет ближе, но где мы лошадей и экипаж достанем? Хоть бы бричку какую-нибудь. — А лошадей, — говорю я, — нам и Степанович даст. Только брички у него нет, а простая мужицкая повозка есть. — Попроси, — говорит она, — хоть простой повозки.

Я выпросила у Степановича, спасибо ему, и коней и повозки. Наложили мы в повозку сена да покрыли рядом и положили ее, бедную, в повозку; около нее села сама Катерина Лукьяновна, да и повезли ее в Киев, в Кирилловской монастырь. Вот тебе, Катерина Лукьяновна, и княгиня. Теперь любуйся ею!

Старушка замолчала и тихо заплакала, а хозяин прибавил:

— Да таки нечего сказать, хорошая княгиня!

— А что же случилось с князем? — спросил я.

— А господь его знает! — отвечала старушка. — Перед великод-

нем драгуня выступила в поход из Кбзельца, то, может быть, и он выступил с нею. Только мы его с той ужасной ночи уже не видали.

— И князь хороший, нечего сказать, — прибавил хозяин. — Хоть бы дитя проведаль, проклятый!

— Господь с ним, Степановичу! Пускай лучше не проведывает, — сказала старушка и, выходя из хаты, пожелала нам спокойной ночи.

На другой день поутру, пока возница мой подмазывал бричку и закладывал своих тощих лошадей, я сидел под хатю на призьбе и смотрел на противоположный берег Трубежа, на грустные остатки погоревшего села, невольно восклицая: — Вот тебе и село! Вот тебе и идиллия! Вот тебе и патриархальные нравы! — И тому подобные восклицания срывались у меня с языка, пока бричка не высунулась на улицу. Поблагодарив хозяина за его бескорыстное гостеприимство, я отправился своей дорогой.

Через несколько дней я был уже в Киеве и, поклонившись святым угодникам печерским, в тот же день посетил Кирилловский монастырь. И увы! лучше было б не посещать его. Я слишком убедился в горькой истине печального этого рассказа, так неотраднo приветствовавшего меня на моей милой родине.

1853.

ХУДОЖНИК

Великий Торвальдсен начал свое блестящее артистическое поприще вырезыванием орнаментов и тритонов с рыбьими хвостами для тупоносых копенгагенских кораблей. Герой мой тоже, хотя и не так блестящее, но тем не менее артистическое поприще начал растиранием охры и мумии в жерновах и крашеньем полов, крыш и заборов. Безотрадное, безнадежное начинание. Да и много ли вас счастливых гениев-художников, которые [иначе] начинали? — Весьма и весьма немного! В Голландии, например, во время самого блестящего золотого ее периода, Остаде, Бергем, Теньер и целая толпа знаменитых художников (кроме Рубенса и Ван-Дейка) в лохмотьях начинали и кончали свое великое поприще. Несправедливо было бы указывать на одну только меркантильную Голландию. Разверните Вазари и там увидите то же самое, если не хуже. Я говорю потому — хуже, что тогда даже политика наместников святого Петра требовала изящной декорации для ослепления толпы и затмения еретического учения Виклефа и Гуса, уже начинавшего воспитывать неустрашимого доминиканца Лютера. И тогда, говорю, когда Лев X и Леон II спохватились и сыпали золото встречному и поперечному маляру и каменщику, и в то золотое время умирали великие художники с голоду, как,

например, Корреджио и Цампиери. И так случалось (к несчастью, весьма нередко) всегда и везде, куда только проникло божественное животворящее искусство! [Случается] и в наш девятнадцатый просвещенный век, век филантропии и всего клонящегося к пользе человечества, при всех его средствах отстранить и укрыть жертвы,

Карающей богине обреченной.

За что же, вопрос, этим олицетворенным ангелам, этим представителям живой добродетели на земле выпадает почти всегда такая печальная, такая горькая доля? Вероятно, за то, что они ангелы во плоти.

Эти рассуждения ведут только к тому, что отдаляют от читателя предмет, который я намерен ему представить как на ладони.

Летние ночи в Петербурге я почти всегда проводил на улице или где-нибудь на островах, но чаще всего на академической набережной. Особенно мне нравилось это место, когда Нева спокойна и, как гигантское зеркало, отражает в себе со всеми подробностями величественный портик Румянцевского музея, угол сената и красные занавеси в доме графини Лаваль. В зимние длинные ночи этот дом освещался внутри, и красные занавеси, как огонь, горели на темном фоне,

и мне всегда досадно было, что Нева покрыта льдом и снегом и декорация теряет свой настоящий эффект.

Любил я также летом встречать восход солнца на Троицком мосту. Чудная, величественная картина! В истинно художественном произведении есть что-то обаятельное, прекраснее самой природы, — это возвышенная душа художника, это божественное творчество. Зато бывают и в природе такие чудные явления, перед которыми поэт-художник падает ниц и только благодарит творца за сладкие, душу чарующие мгновения.

Я часто любовался пейзажами Шедрина, и в особенности пленяла меня его небольшая картина „Портити перед закатом солнца“. Очаровательное произведение! Но оно меня никогда не очаровывало так, как вид с Троицкого моста на Выборгскую сторону перед появлением солнца.

Однажды, насладившись вполне этою нерукотворною картиною, я прошел в Летний сад отдохнуть. Я всегда, когда мне случалось бывать в Летнем саду, не останавливался ни в одной аллее, украшенной мраморными статуями: на меня эти статуи делали самое дурное впечатление, особенно уродливый Сатурн, пожирающий такое же, как и сам, уродливое свое дитя. Я проходил всегда мимо этих неуклюжих богинь и богов и садился отдохнуть на берегу озерка и любовался прекрасною гранитною вазою и величественною архитектурою Михайловского замка.

Приближаясь к этому месту, где большую аллею пересекает поперечная аллея и где в кругу богинь и богов Сатурн пожирает свое дитя, я чуть было не наткнулся на живого человека в тиковом грязном халате, сидящего на ведре, как раз против Сатурна.

Я остановился. Мальчик (потому что это действительно был мальчик лет четырнадцати или пятнадцати) оглянулся и начал что-то прятать за пазуху. Я подошел к нему ближе и спросил, что он здесь делает.

— Я ничево не делаю, — отвечал он застенчиво: — иду на работу, да по дороге в сад зашел. — И, немного помолчав, прибавил: — Я рисовал.

— Покажи, что ты рисовал.

И он вынул из-за пазухи четверку серой писчей бумаги и робко подал мне. На четверке был назначен довольно верно контур Сатурна.

Долго я держал рисунок в руках и любовался запачканным лицом автора. В неправильном и художавом лице его было что-то привлекательное, особенно в глазах, умных и кротких, как у девочки.

— Ты часто ходишь сюда рисовать? — спросил я его.

— Каждое воскресенье, — отвечал он; — а если близко где работаем, то и в будни захожу.

— Ты учишься малярному мастерству?

— И живописному, — прибавил он.

— У кого же ты находишься в ученьи?

— У комнатного живописца Ширяева.

Я хотел расспросить его подробнее, но он взял в одну руку ведро с желтой краской, а в другую желтую же обтертую большую кисть и хотел идти.

— Куда ты торопишься?

— На работу. Я и то уж опоздал, боляшу придет, так достанется мне.

— Зайди ко мне в воскресенье поутру, и если есть у тебя какие-нибудь рисунки своей работы, то принеси мне показать.

— Хорошо, я приду, только где вы живете?

Я записал ему адрес на его же рисунке, и мы расстались.

В воскресенье поутру рано я взвратился из всеобщей своей прогулки, и в коридоре перед № моей квартиры встретил меня мой новый знакомый, уже не в тиковом грязном халате, а в чем-то похожем на сюртук коричневого цвета, с большим свертком бумаги в руке. Я поздоровался с ним и протянул ему руку. Он бросился к руке и хотел поцеловать. Я отдернул руку: меня сконфузило его раболепие. Я молча вошел в квартиру, а он остался в коридоре. Я снял сюртук, надел блузу, закурил сигару, а его всё еще нет в комнате. Я вышел в коридор, смотрю, приятеля моего как не бывало; я сошел вниз, спрашивая дворника. — Не видал такого? — Видал, — говорит, — мало с бумагами в руке, выбежал на улицу. — Я на улицу, — и след простыл. Мне стало грустно, как будто я потерял что-то дорогое мне. Скучал я до следующего воскресенья и никак не мог придумать, что бы такое значил внезапный побег моего приятеля. Дождавшись воскресенья, я во втором часу ночи пошел на Троицкий мост и, полюбовавшись восходом солнца, пошел в Летний сад, обошел все аллеи, — нет моего приятеля. Хотел было уже идти домой, да вспомнил Аполлона Бельведерского, т. е. пародию на Бельведерского бога, стоящую особнячком у самой Мойки. Я туда, а приятель мой тут как тут. Увидя меня, он бросил рисовать и покраснел до ушей, как ребенок, пойманный за кражею варенья. Я взял его за дрожущую руку и, преступника повел в павильон и мимоходом велел трактирному заспаному гарсону принести чаю.

Как умел, обласкал моего приятеля и, когда он пришел в себя,

я спросил его, зачем он убежал из коридора.

— Вы на меня рассердились, и я испугался, — отвечал он.

— И не думал я на тебя сердиться, — сказал я ему, — но мне неприятно было твое унижение. Собака только руки лижет, а человек этого не должен делать. — Это сильное выражение так подействовало на моего приятеля, что он опять было схватил мою руку. Я рассмеялся, а он покраснел как рак и стоял молча, потупя голову.

Напившись чаю, мы расстались. На расставанье я сказал ему, чтобы он непременно зашел ко мне или сегодня или в следующее воскресенье.

Я не имею счастливой способности сразу разгадывать человека, зато имею несчастную способность быстро сближаться с человеком. Потому, говорю, несчастную, что редкое быстрое сближение мне обходилось даром, в особенности с кривыми и косыми. Эти кривые и косые дали мне знать себя! Сколько ни случалось мне с ними [сталкиваться], хоть бы один из них порядочный человек! — начисто дрянь, или это уж мое такое счастье.

Всего третий раз я вижу моего нового знакомого, но я уже с ним сблизился, я уже к нему привязался, уже полюбил его. И действительно, в его физиономии было что-то такое, чего нельзя не полюбить. Физиономия его, сначала некрасивая, с часу на час делалась для меня привлекательнее. Ведь есть же на свете такие счастливые физиономии!

Я пошел прямо домой, боясь, чтобы не заставить приятеля своего ждать себя в коридоре. Что же, вхожу на лестницу, а он уже тут, в том же коричневом сюртучке, умытый, причесанный и улыбающийся.

— Ты порядочный скороход, — сказал я: — ведь ты еще заходил к себе на квартиру? Как же ты успел так скоро?

— Да я торопился, — отвечал он, — чтобы быть дома, как хозяин от обедни придет.

— Разве у тебя хозяин строгий? — спросил я.

— Строгий и...

— И злой, ты хочешь сказать?

— Нет, скупой, хотел я сказать. Он побьет меня, а сам рад будет, что я опоздал к обеду.

Мы вошли в комнату. У меня стояла на мольберте копия со старика Веласкеса, что в Строгановой галерее, и он прильнул к ней глазами. Я взял у него из рук сверток, развернул и стал рассматривать. Тут было всё, что безобразит Летний сад, от вертялых, сладко улыбающихся богинь до безобразного Фраклита и Гераклита, а в заключение несколько рисунков с барельефов, украшающих фасады некоторых домов, в том числе и барельефы из купидонов, украшающих дом архитектора Монферрана, что на углу набережной Мойки и Фонарного переулка.

Одно, что меня поразило в этих более нежели слабых контурах, это необыкновенное сходство с оригиналами, особенно контуры Фраклита и Гераклита. Они выразительнее были своих подлинников, правда, и уродливее, но все-таки на рисунки нельзя было смотреть равнодушно.

Я в душе радовался своей находке. Мне и в голову тогда не пришло спросить себя, что я буду делать с моими больше нежели ограниченными средствами с этим алмазом в коже? Правда, у меня и тогда мелькнула эта мысль, да тут же и окунулась в пословицу: „бог не без милости, козак не без доли“.

— Отчего у тебя нет ни одного

рисунка оттушеванного? — спросил я его, отдавая ему сверток.

— Я рисовал все эти рисунки поутру рано, до восхода солнца.

— Значит, ты не видал их, как они освещаются?

— Я ходил и днем смотреть на них, но тогда нельзя было рисовать: люди ходили.

— Что же ты намерен теперь делать: остаться у меня обедать или итти домой? — Он, с минуту помолчав и не подымая глаз, едва внятно сказал:

— Я остался бы у вас, если вы позволите.

— А как же ты после разделаешься с хозяином?

— Я скажу, что спал на чердаке.

— Пойдем же обедать.

У мадам Юргенс еще посетителей никого не было, когда мы пришли, и я был очень рад: мне неприятно было бы встретить какую-нибудь чиновничью выутюженную физиономию, бессмысленно улыбающуюся, глядя на моего, далеко не щеголя, приятеля.

После обеда я думал было повести его в Академию и показать ему „Последний день Помпеи“, но не всё вдруг. После обеда я предложил ему или итти погулять на бульвар, или читать книгу. Он выбрал последнее, я же, чтобы проэкзаменовывать его и в этом предмете, заставил читать вслух. На первой странице знаменитого романа Диккенса „Никлас Никльби“ я заснул, но в этом ни автор, ни чтец не повинны, — мне просто хотелось спать, потому что я ночью не спал.

Когда я проснулся и вышел в другую комнату, мне как-то приятно бросилась в глаза моя отчаянная студия: ни окурков сигар, ни табачного пеплу нигде не было заметно, везде всё было убрано и выметено, даже палитра, висевшая на гвозде с засохшими красками, и она бы-

ла вычищена и блестела как стеклышко; а виновник всей этой гармонии сидел у окна и рисовал маску знаменитой натурщицы Торвальдсена — Фортунаты.

Все это было для меня чрезвычайно приятно. Эти услуги ясно говорили в его пользу. Я, однако ж, не знаю почему, не дал ему заметить моего удовольствия. Поправил ему контур, проложил тени, и мы отправились в „Капернаум“ чай пить. „Капернаум“, сиречь трактир „Берлин“ на углу Шестой линии и Академического переулка, — так окрестил его, кажется, Пименов во времена своего удалого студенчества.

За чаем рассказал он мне про свое житье-бытье. Грустный печальный рассказ. Но он рассказал его так наизно-просто, без тени ропота и укоризны. До этой исповеди я думал о средствах к улучшению его воспитания, но, выслушавши исповедь, и думать перестал: он был крепостной человек.

Меня так озадачило это грустное открытие, что я потерял всякую надежду на его переобразование. Молчание длилось по крайней мере полчаса. Он разбудил меня от этого столбняка своим плачем. Я взглянул на него и спросил, чего он плачет?

— Вам неприятно, что я...

Он не договорил и залился слезами. Я разуверил его как мог, и мы возвратились ко мне на квартиру. Дорогой встретился нам старик Венецианов. После первых приветствий он пристально посмотрел на моего товарища и спросил, добродушно улыбаясь:

— Не будущий ли художник?

Я сказал ему: — И да, и нет. — Он спросил причину. Я объяснил ему шопотом. Старик задумался, пожал мне крепко руку, и мы расстались.

Венецианов своим взглядом,

своим пожатием руки как бы упрекнул меня в безнадежности. Я ободрился и, вспомнив некоторых художников, учеников и воспитанников Венецианова, увидел, правда, неясно, что-то вроде надежды на горизонте.

Protégé мой ввечеру, прощаясь со мною, просил у меня какого-нибудь эстампика срисовать. У меня случился один экземпляр, в то время только что напечатанный, — „Геркулес Фарнезский“, выгравированный Слюджинским по рисунку Завьялова, и еще „Аполлино“ Лосенка. Я завернул оригиналы в лист петергофской бумаги, снабдил его итальянскими карандашами, дал наставление, как предохранять их от жесткости, и мы вышли на улицу. Он пошел домой, а я к старику Венецианову.

Не место, да и некстати распространяться здесь об этом человеколюбце-художнике. Пускай это сделает один из многочисленных учеников его, который подробнее меня знает все его великодушные подвиги на поприще искусства.

Я рассказал старику всё, что знал о моей находке, и просил его совета, как мне действовать на будущее время, чтобы привести дело к желаемым результатам. Он, как человек практический в делах такого рода, не обещал мне и не советовал ничего положительного. Советовал только познакомиться с его хозяином и по мере возможности стусевывать его настоящее жестокое положение.

Я так и сделал. Не дожидаясь воскресенья, я на другой день до восхода солнца пошел в Летний сад. Но, увы, не нашел там моего приятеля, на другой день тоже, на третий тоже, и я решил ждать, что воскресенье скажет.

В воскресенье поутру явился мой приятель и на вопрос мой, почему он не был в Летнем саду, сказал

мне, что у них началась работа в Большом театре (в то время Кавос переделывал внутренность Большого театра) и что по этой причине он теперь не может посещать Летний сад.

И это воскресенье мы провели с ним, как и прошедшее. Вечеру уже, расставаясь, я спросил имя его хозяина и в какие часы он бывает на работе.

На следующий же день я зашел в Большой театр и познакомился с его хозяином. Расхвалил безмерно его припорохи и потолочные чертежи собственной его композиции, чем и положил прочный фундамент нашему знакомству.

Он был цеховой мастер живописного и малярного цеха, держал постоянно трех, иногда и более замарашек в тиковых халатах под именем учеников и, смотря по надобности, от одного до десяти нанимал по денно и помесечно, костромских мужичков - маляров и стекольщиков, — следовательно, он был в своем цеху не последний мастер и по искусству, и по капиталу. Кроме упомянутых материальных качеств, я у него увидел несколько гравюр на стенах, Одрана и Вольпато, а на комодке несколько томов книг, в том числе и „Путешествие Анахарсиса Младшего“. Это меня ободрило. Но, увы! когда я ему издали намекнул об улучшении состояния его тиковых учеников, он удивился такой дикой мысли и начал мне доказывать, что это не повело бы ни к чему больше, как к собственной их же гибели.

На первый раз я ему не противоречил, да и напрасно было бы уверять его в противном: люди материальные и неразвитые, прожившие свою скудную юность в грязи и испытаниях и кое-как выползшие на свет божий, не веруют ни в какую теорию; для них не существует других путей к благосостоянию,

кроме тех, которые они сами прошли, а часто к этим грубым убеждениям примешивается еще грубейшее чувство: меня, дескать, не гладили по головке, за что я буду гладить.

Мастер живописного цеха, кажется, не чужд был этого античеловеческого чувства. Мне, однако, со временем, удалось уговорить его, чтобы он не препятствовал моему protégé посещать меня по праздникам и в будни, когда работы не бывает, например, зимою. Он хотя и согласился, но все-таки смотрел на это, как на баловство, совершенно ни к чему не ведущее, кроме гибели. Он чуть-чуть не угадал.

Минуло лето и осень, настала зима. Работы в Большом театре были окончены, театр открыт, и очаровательница Тальони начала свои волшебные операции. Молодежь из себя выходила, а старичье просто бесновалось. Одни только суровые матроны и отчаянные львицы упорно дулись и во время самых неистовых аплодисментов с презрением произносили: — *Mauvais genre*, — а неприступные пуританки хором воскликнули: — Разврат! разврат! открытый публичный разврат! — И все эти ханжи и лицемерки не пропускали ни одного спектакля Тальони. И когда знаменитая артистка согласилась быть *princesse Trubeckoy* — они первые оплакивали великую потерю и осуждали женщину за то, чего сами не могли сделать при всех косметических средствах.

Карл Великий (так называл покойный Василий Андреевич Жуковский покойного же Карла Павловича Брюллова) безгранично любил все прекрасные искусства, в чем бы они ни проявлялись, но к современному балету он был почти равнодушен, и если говорил он иногда о балете, то не иначе, как о сахар-

ной игрушке. В заключение свего триумфа Тальони протанцовала качучу в балете „Хитана“. В тот же вечер разлетелась качуча по всей нашей Пальмире, а на другой день она уже владычествовала и в палатах аристократа, и в скромном уголке коломенского чиновника. Везде качуча — и дома, и на улице, и за рабочим столом, и в трактире, и за обедом, и за ужином, — словом, всегда и везде качуча. Не говорю уже про вечера и вечеринки, где качуча сделалась необходимым делом. Это всё ничего — красоте и юности всё это к лицу, а то почтенные матери и даже отцы семейства и те туда же. Это просто была болезнь св. Витта в виде качучи. Отцы и матери вскоре опомнились и нарядили в хитан своих едва начинающих ходить малюток. Бедные малютки, сколько вы слез пролили из-за этой проклятой качучи! Но зато эффект был полный, эффект, дошедший до спекуляции. Например, если у амфитриона не имелось собственного карапузика, то вечеринка украшалась карапузиком-хитаном, взятым напрокат. Свежо предание, а верится в трудом!

В самый разгар качучемании посетил меня Карл Великий (он любил посещать своих учеников), сел на кушетке и задумался. Я молча любовался его умной кудрявой головой. Через минуту он быстро поднял глаза, засмеялся и спросил меня.

— Знаете что?

— Не знаю, — ответил я.

— Сегодня Губер (переводчик „Фавста“) обещал мне достать билет на „Хитану“, пойдете.

— В таком случае пошлите своего Лукьяна к Губеру, чтобы он достал два билета.

— Не сбегает ли этот малый? — сказал он, показывая на моего протеже.

— И очень сбегает, пишите записку.

На лоскутке серой бумаги он написал итальянским карандашом: „Достань два билета. К. Брюллов“. К этому лаконическому посланию я прибавил адрес, и Меркурий мой полетел.

— Что это у вас, модель или слуга? — спросил он, показывая на затворившуюся дверь.

— Ни то, ни другое, — отвечал я.

— Физиономия его мне нравится — не крепостная.

— Далеко не крепостная, а между тем... — Я не договорил и остановился.

— А между тем, он крепостной? — подхватил он.

— К несчастью, так, — прибавил я.

— Барбаризм! — прошептал он и задумался. После минуты раздумья он бросил на пол сигару, взял шляпу и вышел, но сейчас же воротился и сказал:

— Я дождусь его: мне хочется еще взглянуть на его физиономию, — и, закуривая сигару, сказал: — Покажите мне его работу.

— Кто вам подсказал, что у меня есть его работа?

— Должна быть, — сказал он решительно.

Я показал ему маску Лаокоона, рисунок оконченный, и слепок Микель-Анджело, только проложенный. Он долго смотрел на рисунки, т. е. держал в руках рисунки, а смотрел — бог его знает, на что он смотрел тогда.

— Кто его господин? — спросил он, поднимая голову.

Я сказал ему фамилию помещика. — О вашем ученике нужно хорошенько подумать. Лукьян обещался угостить меня ростбифом, приходите обедать.

Сказавши это, он подошел к двери и опять остановился:

— Приведите его когда-нибудь ко мне. До свидания!

И он вышел.

Через четверть часа возвратился мой Меркурий и объявил мне, что они, т. е. Губер, хотели сами зайти к Карлу Павловичу.

— А знаешь ли ты, кто такой Карл Павлович? — спросил я его.

— Знаю, — отвечал он, — только я его никогда в лице не видел.

— А сегодня?

— Да разве это он был?

— Он.

— Зачем же вы мне не сказали, я хоть бы взглянул на него, а то я думал, так просто какой-нибудь господин. Не зайдет ли он к вам еще когда-нибудь? — спросил он после некоторого молчания.

— Не знаю, — сказал я и начал одеваться.

— Боже мой, боже мой! Как бы мне на него хоть издали посмотреть! Знаете, — продолжал он, — я, когда иду по улице, всё об нем думаю и смотрю на проходящих — ищу глазами его между ними. Портрет его, говорите, очень похож, что на „Последнем дне Помпеи“?

— Похож, а ты все-таки не узнал его, когда он был здесь. Ну, не горюй, если он до воскресенья не зайдет ко мне, то в воскресенье мы с тобой сделаем ему визит. А пока вот тебе билет к мадам Юргенс: я сегодня дома не обедаю.

Сделавши такое распоряжение, я вышел.

В мастерской Брюллова я застал В. А. Жуковского и М. Ю. графа Виельгорского. Они любовались еще неоконченной картиной „Распятие Христа“, писанной для лютеранской церкви Петра и Павла. Голова плачущей Марии Магдалины уже была окончена, и В. А. Жуковский, глядя на эту дивную плачущую красавицу, сам заплакал и, обнимая Карла Великого, целовал

его, как бы созданную им красавицу.

Нередко случалось мне бывать в Эрмитаже вместе с Брюлловым. Это были блестящие лекции теории живописи, а каждый раз лекция заключалась Теньером и в особенности его „Казармой“. Перед этой картиной надолго, бывало, он останавливался и после восторженного сердечного панегирика замечательному фламандцу говаривал: — Для этой одной картины можно приехать из Америки. — То же самое можно теперь сказать про его „Распятие“ и в особенности про голову рыдающей Марии Магдалины.

После объятий и поцелуев Жуковский вышел в другую комнату. Брюллово, увидевши меня, улыбнулся и пошел за Жуковским. Через полчаса они возвратились в мастерскую, и Брюллово, подойдя ко мне, сказал улыбаясь: — Фундамент есть. — В это самое время дверь растворилась, и вошел Губер, уже не в путевском мундире, а в черном щегольском фраке. Едва успел он раскланяться, как подошел к нему Жуковский и, дружески пожимая ему руку, просил его прочитать последнюю сцену из „Фауста“, и Губер прочитал. Впечатление было полное, и поэт был награжден искренним поцелуем поэта. Вскоре Жуковский и граф Виельгорский вышли из мастерской, и Губер на просторе прочитал нам новорожденную „Терпсихору“, после чего Брюллово сказал:

— Я решительно не еду смотреть „Хитану“.

— Почему? — спросил Губер.

— Чтобы сохранить веру в твою „Терпсихору“.

— Как так?

— Лучше верить в прекрасный вымысел, нежели...

— Да ты хочешь сказать, — прервал его поэт, — что мое стихотворение выше божественной

Тальони. Мизинца, ногтя на ее мизинце не стоит, богом тебе божусь! Да, я чуть было не забыл: мы сегодня у Александра едим макароны и стофатто с лакрима-кристи. Там будет Нестор, Миша etc. etc., и, в заключение, Пьяненко. Едем! Брюллово взял шляпу.

— Ах, да! Я и забыл... — продолжал Губер, вынимая из кармана билеты: — вот тебе два билета, а после спектакля к Нестору на биржу (так в шутку назывались литературные вечера Н. Кукольника).

— Помню, — отвечал Брюллово и, надевая шляпу, подал мне билет.

— И вы с нами? — сказал Губер, обращаясь ко мне.

— И я с вами, — ответил я.

— Едем, — сказал Губер, и мы вышли на коридор. Лукьян, затворяя дверь, проворчал:

— Вот тебе и ростбиф!

После макарон, стофатто и лакрима-кристи компания отправилась „на биржу“, а мы, т. е. я, Губер и Карл Великий, пошли в театр. В ожидании увертюры я любовался произведениями моего protégé. (Для всех орнаментов и арабесок, украшающих плафон Большого театра, рисунки были сделаны им по указаниям архитектора Кавоса. Это сообщил мне не сам он и не честолюбивый его хозяин, а машинист Карташов, который присутствовал постоянно при работах и по утрам рано угощал чаем моего протеже). Я хотел было сказать Брюллову про арабески своего ученика, но увертюра грянула: все, в том числе и я, устремились глаза на занавесь. Увертюра кончилась, занавесь вздрогнула и поднялась, начался балет. До качучи всё шло благополучно: публика держала себя, как и всякая благовоспитанная публика. С первым ударом кастаньет всё вздрог-

нуло и затрепетало. Аплодисменты тихо, как раскаты грома вдали, пронеслись по зале, потом громче и громче, и — качуча кончена, и гром разразился. Благовоспитанная публика, в том числе и я, грешный, взбеленилась, ревет, кто во что горазд, кто браво, кто да саро, а кто только стонет да руками и ногами работает. После первого припадка взглянул я на Карла Великого, а у него, бедного, пот катится, — работает руками и ногами и что есть духу кричит: — Да саро! — Губер тоже. Я немного перевел дух да и себе ну валять за учителем. Мало-помалу ураган начал стихать, и в десятый раз вызванная чаровница выпорхнула на сцену и после нескольких самых грациозных приседаний исчезла. Тогда Карл Великий встал, вытер пот с чела и, обращаясь к Губеру, сказал:

— Пойдем на сцену, познакомь меня с ней.

— Пойдем, — сказал Губер восторженно, и мы пошли за кулисы. За кулисами уже роилась толпа поклонников, состоявшая большей частью из почтенных лысин, очков и биноклей. Мы и себе пристроились к толпе. Не без труда просунулись мы в центр этой массы. И боже, что там увидели! Порхающая, легкая, как зефир, очаровательница лежала в вольтеровских креслах с разинутым ртом и раздутыми, как у арабской лошади, ноздрями, а по лицу, как мутные ручья весной, текут смешанные с потом белила и румяна.

— Отвратительно! — сказал Карл Великий и обратился вспять. Я за ним, а бедный Губер — истину бедный! — он только что кончил приличный случаю комплимент и, произнося фамилию Брюллова, оглянулся вокруг себя, а Брюллово исчез. Не знаю, как он выпутался из беды.

Оставался еще один акт балета, но мы оставили театр, чтобы не портить десерта капустой, как выразился Брюллов. Не знаю, посещал ли он балет после „Хитаны“, знаю только, что он никогда не говорил о балете.

Обращаюсь к моему герою. После слов, сказанных мне Брюлловым: „Фундамент положен“, в воображении моем надежда начала принимать более определенные формы. Я начал думать, чем бы лучшим занять своего ученика, — домашние средства мои ничтожны. Я думал об античной галерее. Андрей Григорьевич (смотритель галереи), пожалуй, и согласился бы, да в галерее статуи так освещены, что рисовать невозможно. После долгих размышлений я с двугривенным обратился к живому Антиною, натурщику Тарасу, чтобы он в неклассные часы пускал моего ученика в гипсовый класс. Так и сделано. В продолжение недели (он и обедал в классе) нарисовал он голову Люция Вера, распутного наперсника Марка Аврелия, и голову „Гения“, произведение Кановы. Потом перевел я его в фигурный класс и велел ему на первый раз нарисовать анатомию с четырех сторон. В свободное время я приходил в класс и поощрял неутомимого труженика фунтом ситника и куском колбасы, а постоянно он обедал куском черного хлеба с водою, если Тарас воды принесет. Бывало, и я люблюсь Бельведерским торсом, да не утерплю и сяду рисовать. Лизное, образцовое произведение древней скульптуры! Недаром слепой Микель-Анджело ощупью восхищался этим куском отдыхающего Геркулеса. И странно, некий господин Герсеванов в своих путевых впечатлениях так художнически верно оценивает педантическое произведение Микель-Ан-

джело „Страшный суд“, фрески божественного Рафаэля и многие другие знаменитые произведения скульптуры и живописи, а в торсе Бельведерском видит только кусок мрамора, ничего больше. Странно!

После анатомии сделал он рисунок Германика и танцующего фавна, и в одно прекрасное утро я его представил Карлу Великому. Восторг его был неописанный, когда Брюллов ласково и снисходительно похвалил его рисунки.

Я в жизнь мою не видел веселее, счастливее человека, как он был в продолжение нескольких дней.

— Неужели он всегда такой добрый, такой ласковый? — спрашивал он меня несколько раз.

— Всегда, — отвечал я.

— И эта красная — любимая его комната?

— Любимая, — отвечал я.

— Всё красное! Комната красная, диван красный, занавеси у окна красные, халат красный и рисунок красный, — всё красное! Увижу ли я еще его когда-нибудь так близко?

И после этого вопроса он начинает плакать. Я, разумеется, не утешал его. Да и какое участие, какая утешка может быть выше этих счастливых, этих райских, божественных слез? — Всё красное! — повторял он сквозь слезы.

Красная комната, увешанная большею частью восточным дорогим оружием, сквозь прозрачные красные занавеси освещенная солнцем, меня, привыкшего к этой декорации, на минуту поразила, а ему она осталась памятной до гроба. После долгих и страшных испытаний забыл он все: и искусство, и духовную жизнь свою, и любовь, отравившую его, и меня, искреннего друга своего, — всё и вся забыл, но красная декорация и Карл Павлович были его последним словом.

На другой день после этого визита встретился я с Карлом Павловичем, и он спросил у меня адрес, имя и фамилию его господина. Я сообщил ему. Он взял извозчика и уехал, сказавши мне: — Вечером зайдите!

Вечеру я зашел.

— Это самая крупная свинья в торжковских туфлях! — этими словами встретил меня Карл Павлович.

— В чем дело? — спросил я его, догадавшись, о ком идет речь.

— Дело в том, что вы завтра сходите к этой амфибии, чтобы он назначил цену вашему ученику.

Карл Великий был не в духе. Долго он молча ходил по комнате, наконец плюнул и проговорил:

— Вандализм! Пойдемте наверх, — прибавил он, обращаясь ко мне, и мы молча пошли в верхние комнаты, где помещались его спальня, библиотека и вместе столовая.

Он велел подать лампу, попросил меня читать что-нибудь вслух, а сам сел кончать рисунок — сепию „Спящая одалиска“ для альбома, кажется, Владиславлева.

Мирные занятия наши, однако ж, продолжались недолго. Его, как видно, всё еще преследовала свинья в торжковских туфлях.

— Пойдемте на улицу, — сказал он, закрывая рисунок.

Мы вышли на улицу, долго ходили по набережной, потом вышли на Большой проспект.

— Что, он у вас теперь дома? — спросил он меня.

— Нет, — отвечал я, — он у меня не ночует.

— Ну, так пойдемте ужинать. — И мы зашли к Дели.

Я видел немало на своем веку разного разбора русских помещиков: и богатых, и средней руки, и хуторян. Видел даже таких, которые постоянно живут во Франции и в Англии и с восторгом го-

ворят о благосостоянии тамошних фермеров и мужичков, а у себя дома последнюю овцу у мужика грабят. Видел я много оригиналов в этом роде, но такого оригинала, русского человека, который бы грубо принял у себя в доме К. Брюллово, не видел.

Любопытство мое в сильной степени было возбуждено, я долго не мог заснуть: всё думал и спрашивал сам себя, что это такое за свинья в торжковских туфлях. Любопытство мое, однако ж, охладело, когда я на другой день поутру стал надевать фрак. Благоуразумие взяло верх. Благоуразумие говорило мне, что эта свинья не такая интересная редкость, чтобы из-за нее жертвовать собственным самолюбием, хотя дело требовало и большей жертвы. Но вот вопрос: а если и я, по примеру моего великого учителя, не выдержу пытки, — тогда что?

Подумавши немного, я снял фрак, надел свое повседневное пальто и отправился к старику Венецианову. Он практик в подобных делах, ему, верно, не раз и не два приходилось иметь стычки с этими оригиналами, стычки, из которых он выходил с честью.

Венецианова я застал уже за работою. Он делал тушью рисунок собственной же картины „Мать учит дитя молиться богу“. Рисунок этот предназначался для альманаха Владиславлева „Утренняя Заря“.

Я объяснил ему причину несвоевременного визита, сообщил адрес амфибии, и старик оставил работу, оделся, и мы вышли на улицу. Он взял извозчика и уехал, а я возвратился на квартиру, где уже и застал моего веселого, счастливого ученика. Веселость его и счастливость как будто омрачались чем-то. Он был похож на человека, [который желает] поде-

литься с приятелем великою тайной, но и боится, чтобы эта тайна не сделалась не тайной. Прежде чем я снял пальто и надел блузу, я заметил, что с моим приятелем что-то так, да не так.

— Ну, что же у тебя новенького? — спросил я его. — Что ты делал вчера ввечеру? Как поживает твой хозяин?

— Хозяин ничего, — отвечал он, запинаясь. — Я читал „Андрея Са-вояра“, пока не легли спать, а потом зажег стеариновую свечу, что вы мне дали, и рисовал.

— Что же ты рисовал? — спросил я его. — С эстампа или так что-нибудь?

— Так, — сказал он, краснея. — Я недавно читал сочинение Озе-рова, и мне понравился „Эдип в Афинах“, так я пробовал компо-новать...

— Это хорошо. Ты принес с со-бой свою композицию? Покажи мне ее.

Он вынул из кармана небольшой сверток бумаги и, дрожащими ру-ками разворачивая его и подавая мне, проговорил:

— Не успел пером обрисовать.

Это было первое его сочинение, которое с таким трудом решился он показать мне. Мне понравилась его скромность или, лучше сказать, робость: это верный признак таланта. Мне понравилось также и самое сочинение его по своей не-сложности: Эдип, Антигона и вдали Полиник, только три фигуры. В первых опытах редко встречается подобный лаконизм: первоначальные опыты всегда многосложны. Молодое воображение не сжи-мается, не сосредоточивается в одну ноту, в одну черту, ему нужен простор, оно парит и в парении своем часто запутывается, падает и раз-бивается о несокрушимый лако-низм.

Я похвалил его за выбор сцены и посоветовал читать, кроме поэ-зии, историю, а больше всего и прилежнее срисовывать хоро-шие эстампы, как, например, с Ра-фаэля, Вольпато или с Пуссена, Одрана. — И те и другие есть у твоего хозяина, вот и рисуй в свободное время, а книги я тебе буду доставать. — И тут же снаб-дил его несколькими томами Гили-са („История древней Греции“).

— У хозяина, — проговорил он, принимая книги, — кроме тех, что на стенах висят, у него полная портфель эстампов, но он мне не позволяет рисовать с них: боится, чтобы я не испортил. Да... — про-должал он, улыбаясь, — я сказал ему, что вы водили меня к Карлу Павловичу и показывали мои ри-сунки, и что... — тут он запнулся, — и что он... да впрочем я сам то-му не верю.

— Что же? — подхватил я: — он не верит, что Брюллов похва-лил твои рисунки?

— Он не верит, чтобы я и видел Карла Павловича, и назвал меня дураком, когда я его уверял.

Он хотел еще что-то говорить, как в комнату вошел Венецианов и, снимая шляпу, сказал усмехаясь:

— Ничего не бывало! Помещик, как помещик! Правда, он меня с час продержал в передней, ну, да это уж у них обычай такой. Что делать, обычай тот же закон. При-нял меня у себя в кабинете. Вот кабинет мне его не понравился. Правда, что всё это роскошно, до-рого, великолепно, но всё это по-японски великолепно. Сначала я повел [речь] о просвещении во-обще и о филантропии в особен-ности. Он молча долго меня слу-шал со вниманием и наконец прер-вал: — Да вы скажите прямо, просто, чего вы хотите от меня с вашим Брюлловым? Одождал он меня вчера. Это настоящий амери-

канский дикарь! — И он громко захохотал. Я было сконфузился, но вскоре оправился и хладнокров-но, просто объяснил ему дело.

— Вот так бы давно сказали, а то филантропия! Какая тут филан-тропия! Деньги, и больше ничего! — прибавил он самодовольно. — Так вы хотите знать решительную цену? Так ли я вас понял?

Я ответил: — Действительно так.

— Так вот же вам моя решитель-ная цена: 2 500 рублей! Согласны?

— Согласен, — отвечал я.

— Он человек ремесленный, — продолжал он, — при доме необ-ходимый... — И еще что-то хотел он говорить, но я поклонился и вы-шел. И вот я перед вами, — приба-вил старик, улыбаясь.

— Сердечно благодарю вас.

— Вас благодарю сердечно! — сказал он, крепко пожимая мне руку. — Вы мне доставили случай хоть что-нибудь сделать в пользу нашего прекрасного искусства и видеть наконец чудака, — чудака, который называет нашего вели-кого Карла американским дикарем. — И старик добродушно засме-ялся.

— Я, — после смеха сказал он, — я положил свою лепту, теперь за вами дело, а в случае неудачи я опять обращусь к Аглицкому клубу. До свидания пока!

— Пойдемте вместе к Карлу Павловичу, — сказал я.

— Не пойду, да и вам не сове-тую. Помните пословицу: „не во время гость хуже татарина“, тем паче у художника, да еще и по-утру, — это бывает хуже целой орды татар.

— Вы меня заставляете краснеть за сегодняшнее утро, — прогово-рил я.

— Нисколько. Вы поступили, как истинный христианин. Для труда и отдыха мы определили ча-

сы, но для доброго дела нет назна-ченных часов. Еще раз сердечно благодарю вас за ваш сегодняш-ний визит. До свидания! Мы се-годня обедаем дома, приходите. Бельведерского, если увидите, та-щите и его за собой, — прибавил он уходя. Бельведерским называл он Аполлона Николаевича Мокриц-кого, ученика Брюллова и страст-ного поклонника Шиллера.

На улице расстался я с Венеци-ановым и пошел сообщить Карлу Павловичу результат собственной дипломатии, но, увы, даже Лукья-на не нашел. Липин, спасибо ему, выглянул из кухни и сказал, что они ушли в портик. Я в портик — и там заперто. (Портиком называ-лось у нас здание за теперешним академическим садом, где помеща-лись мастерские Брюллова, барона Клодта, Заурвейда и Басина). Че-рез Литейный двор я вышел на у-лицу и, проходя мимо лавки До-виццели, увидел в окне кудрявый профиль Карла Великого. Увидя меня, он вышел на улицу.

— Ну что? — спросил он.

— Где вы сегодня обедаете? — спросил я.

— Не знаю, а что?

— А вот что, — говорю я, — пой-демте к Венецианову обедать. Он вам такие чудеса расскажет про амфибию, каких вы, наверное, ни-когда не слышали да никогда и не услышите.

— Хорошо, пойдем, — сказал он, и мы отправились к Венециа-нову.

За обедом старик рассказал нам историю своего сегодняшнего ви-зита и, когда дошла речь до аме-риканского дикаря, все мы захо-хотали, и обед кончился истери-ческим смехом.

Между Большим и Средним про-спектом, в Седьмой линии, в доме Кастюрина нанималась большая квартира Обществом поощрения

художников для своих пяти пансионеров. Кроме комнат, занимаемых пансионерами, там еще были две учебные залы, украшенные античными статуями, как-то: Венерой Медицейской, Аполлоном, Германиком и группой гладиаторов. Этот приют (вместо гипсового класса под покровительством Тараса-натурщика) я прочил для своего ученика. Кроме сказанных статуй, там был еще человеческий скелет, а познание скелета для него было необходимо, тем более, что он наизусть рисовал анатомическую статую Фишера, а о скелете не имел понятия.

С такою-то благою целью, на другой день после обеда у Венецианова, сделал я визит бывшему тогда секретарю Общества В. И. Григоровичу и испросил у него позволения моему ученику посещать пансионерские учебные залы.

Обязательный Василий Иванович дал мне в виде билета на вход записку к художнику Головне, живущему вместе с пансионерами в качестве старшины.

Не следовало бы мне останавливаться на [таком] жалком явлении, как художник Головня, но как он явление редкое, тем более, редкое между художниками, то я и скажу о нем несколько слов.

Сильно, резко нарисованная фигура Плюшкина бледнеет перед этим антихудожником Головнею. У Плюшкина по крайней мере была юность, а следовательно и радость, хоть не полная, не ликующая радость, но все-таки радость, а у этого бедняка ничего и похожего не было на юность и на радость.

Он был пансионером Общества поощрения художников, и, когда он, по конкурсу Академии художеств, должен был исполнить программу на вторую золотую медаль (сюжет программы был: Адам и

Ева над трупом своего сына Авеля), для исполнения картины понадобилась женская модель; а ее в Петербурге не легко, а, главное, не дешево достать можно. Парень смекнул делом и отправился к щедрому покровителю художников и тогдашнему президенту Общества поощрения художников Кикину просить вспомоществования, т. е. денег для наемки натурщицы, и, получивши сторублевую ассигнацию, зашил ее в тюфяк, а первоизданную красавицу написал с куклы, которую употребляют живописцы для драпировок.

Кто знает, что значит золотая медаль для молодого художника, тот поймет отвратительную душонку юноши-скареды. Перед ним Плюшкин просто мотыга.

Этому-то нравственному уроду представил я при записке моего нравственно прекрасного найденыша.

На первый раз я сам вынул из шкафа скелет, усадил его на стуле в позиции самого отчаянного кутилы и, легкими чертами назначивши общее положение скелета, предложил ученику своему нарисовать подробности.

Через два дня я с великим удовольствием сравнивал его рисунок с анатомическими литографированными рисунками Басина и находил подробности отчетливее и вернее.

Но это, может быть, увеличительное стекло виновато, в которое я смотрел на своего найденыша. Как бы то ни было, только мне его рисунок нравился.

Он продолжал в разных положениях рисовать скелет и, под покровительством натурщика Тараса, статую повешенного Аполлоном Мидаса.

Всё это шло своим чередом, и своим же чередом зима проходила, а весна близилась. Ученик мой

заметно стал худеть, бледнеть и задумываться.

— Что с тобой? — спрашивал я его. — Здоров ли ты?

— Здоров, — отвечал он печально.

— Чего же ты плачешь?

— Я не плачу, я так.

И слезы ручьем лилися из его выразительных прекрасных очей. Я не мог разгадать, что всё это значит, и начинал уже думать, не стрела ли злого амура поразила его непорочное молодое сердце, как в одно почти весеннее утро он сказал мне, что ежедневно посещать меня не может, потому что с понедельника начнутся работы и он должен будет опять заборы красить.

Я как мог ободрял его, но о намерениях Карла Павловича не говорил ему ни слова, и более потому, что сам я положительно ничего такого не знал, на чем бы можно было основать надежду.

В воскресенье посетил я его хозяина с тем намерением, что нельзя ли будет заменить моего ученика обыкновенным простым маляром.

— Почему нельзя? Можно, — отвечал он, — пока еще живописные работы не начались, а тогда уж извините: он у меня рисовальщик, а рисовальщик, вы сами знаете, что значит в нашем искусстве. Да вы как полагаете, — продолжал он, — в состоянии ли он будет поставить за себя работника?

— Я сам поставлю работника.

— Вы? — с удивлением спросил он меня. — Да из какой радости, из какой корысти вы-то хлопочете?

— Так, — отвечал я, — от нечего делать, для собственного удовольствия.

— Хорошо удовольствие — зря сорить деньгами! Видно, у вас их

и куры не клюют? — И, улыбнувшись самодовольно, он продолжал: — Например, по скольку вы берете за портрет?

— Каков портрет, — отвечал я, предугадывая его мысль, — и каков давалец. Вот с вас, например, я более ста рублей серебра не возьму.

— Ну, нет, батюшка, с кого угодно берите по сту целковых, а с нас кабы десяточек взяли, так это еще куда ни шло.

— Так лучше же мы сделаем вот как, — сказал я, подавая ему руку: — отпустите мне месяца на два вашего рисовальщика, вот вам и портрет.

— На два? — проговорил он в раздумьи, — на два много, не могу. На месяц можно.

— Ну, хоть на месяц, согласен, — сказал я. И мы, как барышники, ударили по рукам.

— Когда же начнем? — спросил он меня.

— Хоть завтра, — сказал я, надевая шляпу.

— Куда же вы, а могорычу-то?

— Нет, благодарю вас, когда кончим, тогда можно будет. До свидания!

— До свидания!

Что значит один быстрый месяц свободы между многими тяжелыми, длинными годами неволи? В четверике маку одно зернышко! Я любовался им в продолжение этого счастливого месяца. Его выразительное юношеское лицо сияло такою светлою радостью, таким полным счастьем, что я, прости меня, господи, позавидовал ему. Бедная, но опрятная и чистая его костюмировка казалась мне щегольской, даже фризская шинель его казалась мне из байки, и самой лучшей рижской байки. У мадам Юргенс во время обеда никто не посматривал искоса то на него, то на меня, — значит, не я

один в нем видел такую счастливую перемену.

В один из этих счастливых дней мы шли вдвоем к мадам Юргенс и встретили на Большом проспекте Карла Павловича.

— Куда вы? — спросил он нас.

— К мадам Юргенс, — отвечал я.

— И я с вами. Мне что-то вдруг есть захотелось, — сказал он и повернул с нами в Третью линию.

Карл Великий любил изредка посетить досужую мадам Юргенс: ему нравилась не сама услужливая мадам Юргенс и не служанка ее Олимпиада, которая была моделью для Агари покойному Петровскому, ему нравилось, как истинному артисту, наше разнохарактерное общество. Там он мог видеть и бедного труженика сенатского чиновника в единственном, весьма не с иголки вицмундире, и университетского студента, тощего и бледного, лакомящегося обедом мадам Юргенс за деньги, полученную им от богатого бурша-кутилы за переписку лекций Фишера. Тут многое и многое он видел такое, чего не мог видеть ни у Дюме, ни у Сен-Жоржа. Зато всегда, когда он приходил, внимательная мадам Юргенс предлагала ему в особой комнате накрытый стол и особенно какое-нибудь кушанье, наскоро приготовленное, от чего он, как истинный социалист, всегда отказывался; но в этот раз не отказался и велел накрыть стол в особой комнате на три прибора, и послал Олимпиаду к Фоксу за бутылкой Джаксона.

Мадам Юргенс земли под собой не слышала, — так забегала, засуетилась, что чуть-чуть было свой новый парик не сдернула вместе с чепцом, — когда вспомнила, что надо чепец переменить для столь дорогого гостя.

Для нее он был действительно

дорогой гость. С того самого дня, как он в первый раз посетил ее, нахлебники стали множиться со дня на день. И какие нахлебники! не шушера какая-нибудь — художники да студенты, да двугривенные сенатские [чиновники], а люди, для которых нужна была бутылка Медоку и какой-нибудь особенный бефстек. И это весьма естественно. Если платят четвертак за то, чтобы посмотреть даму из Амстердама, то почему же не заплатить тридцать копеек, чтобы посмотреть вблизи на Брюллова? И мадам Юргенс вполне это понимала и по мере возможности пользовалась.

Ученик мой молча сидел за столом, молча и бледнее выпил стакан Джаксона и молча пожал он руку Карла Великого и на квартиру пришел молча, а дома уже, не раздеваясь, упал на пол и проплакал остаток дня и целую ночь.

Еще неделя оставалась его независимости, но он на другой день после описанного мною обеда свернул в трубку свои рисунки и, не сказавши мне ни слова, вышел за двери. Я думал, что он пошел по обыкновению в Седьмую линию, а потому и не спрашивал его, куда он идет. Пришло время обеда, — его нет, и ночь пришла, — его нет. На другой день я пошел к его хозяину, и там нет. Я испугался и не знал, что думать. На третий день перед вечером он приходит ко мне более обыкновенного бледный и растрепанный.

— Где ты был? — спрашиваю я. — Что с тобою, ты болен? ты нездоров?

— Нездоров, — едва внятно отвечает он.

Я послал дворника за Жадовцевым, частным лекарем, а сам принялся раздевать его и укладывать в постель. Он, как кроткий ребенок, повиновался мне.

Жадовцев пощупал у него пульс и посоветовал мне отправить его в больницу. — Потому, — говорит, — что горячку при ваших средствах дома лечить опасно.

Я послушался его и в тот же вечер отвез своего бедного ученика в больницу св. Марии Магдалины, что у Тучкова моста.

Благодаря влиянию Жадовцева, как частного лекаря, больного моего приняли без узаконенных формальностей. На другой день я дал знать хозяйину о случившемся, и форма была исполнена со всеми аксессуарами.

Я посещал его каждый день по нескольку раз, и всякий раз, когда я выходил из больницы, мне становилось грустнее и грустнее. Я так привык к нему, я так сроднился с ним, что без него я не знал, куда мне деваться. Пойду, бывало, на Петербургскую сторону, сверну в Петровский парк (в то время еще начинавшийся), выйду к дачам Соболевского и опять назад в больницу, а он всё еще горит огнем. Спрашиваю у сиделки:

— Что, не приходит в себя?

— Нет, батюшка.

— Не бредит?

— Одно только: красный и красный!

— Ничего больше?

— Ничего, батюшка.

И я опять выхожу на улицу, и опять прохожу Тучков мост и посещаю дачу г. Соболевского, и опять возвращаюсь в больницу. Так прошло восемь дней. На девятый он пришел в себя, и, когда подошел я к нему, он посмотрел на меня так пристально, так выразительно, так сердечно, что я этого взгляда никогда не забуду. Хотел он сказать мне что-то и не мог, хотел протянуть мне руку и только заплакал. Я ушел.

В коридоре встретившийся мне дежурный медик сказал, что опас-

ность миновала, что молодая сила взяла свое.

Успокоенный добрым медиком, я пришел к себе на квартиру. Закурил сигару. Сигара как-то плохо курится; я бросил ее, вышел на бульвар. Всё что-то не так, всё чего-то недостает для моей радости. Я пошел в Академию, зашел к Карлу Павловичу, — его нет дома. Выхожу на набережную, а он стоит себе у огромного сфинкса и смотрит, как по вскрывшейся Неве скользит ялик с веселыми пассажирами, а за ним тянется длинная тоненькая серебряная струйка.

— Что, вы были у меня в мастерской? — спросил он меня, не здороваясь.

— Не был, — отвечал я.

— Пойдемте.

И мы молча пошли в его домашнюю мастерскую. В мастерской застали мы Липина. Он принес с свежими красками палитру и, усевшись в спокойные кресла, любовался еще не высохшим подмалевком портрета Василия Андреевича Жуковского. При входе нашем бедный Липин соскочил, переконфузил, как школьник, пойманный на месте преступления.

— Спрячьте палитру, я сегодня работать не буду, — сказал Карл Павлович Липину и сел на его место. По крайней мере полчаса молча смотрел он на свое произведение и, обращаясь ко мне, сказал:

— Взгляд должен быть мягче: его стихи такие мягкие, сладкие. Не правда ли?

И, не дав мне ответить, продолжал:

— А знаете ли вы назначение этого портрета?

— Не знаю, — отвечал я.

Еще минут десять молчания. Потом он встал, взял шляпу и проговорил:

— Пойдемте на улицу, я расскажу вам назначение портрета.

Выйдя на улицу, он сказал:

— Я раздумал, об этих вещах не рассказывают прежде времени. Притом же я вполне уверен, что вы не любопытны, — прибавил он шутя.

— Если вам так хочется, — сказал я, — пусть это останется загадкой для меня.

— Только до другого сеанса. Ну, что ваш протез, лучше ли ему?

— Начал приходить в себя.

— Стало быть, опасность миновала?

— По крайней мере так медик говорит.

— До свидания, — сказал он, протягивая руку. — Зайду к Гильбергу. Едва ли он, бедный, встанет, — прибавил он грустно, и мы расстались.

Меня чрезвычайно заинтересовал этот таинственный портрет. Я издали догадывался о его назначении, и как ни сильно хотелось мне убедиться в истине моей догадки, однако, я имел столько мужества, что даже и не намекнул о ней Карлу Великому. Правда, в одно прекрасное утро сделал я визит В. А. Жуковскому, под предлогом полюбоваться сухими контурами Корнелиуса и Петра Гессе, а на самом деле, не проведаю ли чего о таинственном портрете. Однако ж, я ошибся.

Кленц, Валгалла, Пинакотейка и вообще Мюнхен занял всё утро, так что даже о Дюссельдорфе не было помянуто ни одного слова, а портрета просто на свете не существовало.

Восторженные похвалы германскому искусству незабвенного Василия Андреевича были прерваны приходом графа М. Ю. Виельгорского.

— Вот вина и причина теперешних хлопот ваших, — сказал Василий Андреевич, указывая на меня графу.

Граф с чувством пожал мне руку. Я сделал уже проект на вопрос, как вошел слуга и проговорил какую-то незнакомую мне превосходительную фамилию. Я нашел свой проект неудобоисполнимым, раскланялся и вышел, как говорится, с носом.

А между тем молодое здоровье брало свое. Ученик мой, как тот сказочный пресловутый богатырь, оживал и крепчал не по дням, а по часам. Он в какую-нибудь неделю после двухнедельной горячки стал на ноги и ходил, придерживаясь за свою койку, но так скучно и невесело, что я, невзирая на наставление медика не говорить с ним об отвлеченных предметах, спросил его однажды:

— Ты здоровеешь, тебе весело, чего же ты скучаешь?

— Я не скучаю, мне весело, но я не знаю, чего мне хочется. Мне хотелось бы читать.

Я спросил у медика, можно ли ему дать читать что-нибудь.

— Не давайте, тем более чтения серьезного.

— Что же мне с ним делать? Сиделкой его я не могу быть, а более помочь ему нечем.

В этом тяжелом раздумье вспала мне на память „Перспектива“ Альберта Дюрера с русским толкованием, которую я во время оно изучал, изучал, да и бросил, не добравшись толку. И странно, я вспомнил о путанице Альберта Дюрера и совсем забыл о толковом прекрасном курсе линейной перспективы нашего профессора Воробьева. Чертежи этого курса перспективы у меня были в портфели (правда, в беспорядке). Я собрал их и, сначала посоветовавшись с медиком, отдал их ученику своему вместе с циркулем и треугольником и тут же прочитал ему первый урок линейной перспективы. Второй и третий уроки перспективы мне уже нечего бы-

ло толковать ему: он как быстро выздоравливал, так быстро и понижал эту математическую науку, не зная, впрочем, четырех правил арифметики.

Уроки перспективы кончились. Я просил старшего медика выписать его из больницы, но медик гигиенически растолковал мне, что для окончательного излечения ему необходимо еще побыть под медицинским надзором по крайней мере месяц. Крепя сердце я согласился.

В продолжение этого времени часто я встречался с Карлом Павловичем, видел раза два или три портрет Василия Андреевича Жуковского после второго сеанса, в разговоре с Карлом Павловичем замечал неумышленные намеки на какой-то секрет, но, не знаю почему, я сам отстранял его откровенность. Я как будто чего-то боялся, а между прочим почти угадывал секрет.

Тайна вскоре открылась. 22 апреля 1838 года поутру рано получаю я собственноручную записку В. А. Жуковского такого содержания:

„Милостивый Государь
N N.!

Приходите завтра в одиннадцать часов к Карлу Павловичу и дождитесь меня у него, дождитесь меня непременно, как бы я поздно ни приехал.

В. Жуковский.

Р. S. Приведите и его с собою“.

Слезами облил я эту святую записку и, не доверяя ее карману, сжал в кулаке и побежал в больницу. Швейцар, хотя и имел приказание пропускать меня во все часы дня, на этот раз, однако ж, не пустил, сказавши: — Рано, ваше бла-

городие, больные еще спят. — Меня это немного охолодило. Я разжал кулак, развернул записку, прочитал ее чуть-чуть не по складам, бережно сложил ее, положил в карман и степенными шагами воротился на квартиру, в душе благодаря швейцара за то, что он остановил меня.

Давно, очень давно, еще в приходском училище, украдкой от учителя читал я знаменитую переписанную „Энеиду“ Котляревского и

Коли чого в руках не маеш,
То не кажи, що вже твоє.

Эти два стиха так глубоко мне врезались в память, что я и теперь их, повторяя, часто применяю к делу. Эти-то два стиха и пришли мне на память, когда я возвращался на квартиру. И в самом деле, знал ли я наверное, что эта святая записка относится к его делу? Не знал, только предчувствовал, а предчувствие часто обманывает. А что, если б оно теперь обмануло? Какое бы я страшное сделал зло и кому еще, любимейшему человеку! Я сам себя испугался при этой мысли.

В продолжение этих длиннейших суток я раз двадцать подходил к двери Карла Павловича и с каким-то непонятным страхом возвращался назад. Чего я боялся, и сам не знаю. В двадцать первый раз я решился позвонить, и Лукьян, выглянувши в окно, сказал: — Их нет дома. — У меня как гора с плеч свалилась, как будто я совершил огромный подвиг и наконец вздохнул свободно.

Бодро выхожу я из Академии на Третью линию, как тут Карл Павлович навстречу. Я совершенно растерялся и хотел было бежать от него, но он остановил меня вопросом:

— Вы получили записку Жуковского?

— Получил, — едва внятно ответил я.

— Приходите же ко мне завтра в одиннадцать часов. До свидания! Да... если он может, приведите и его с собой, — прибавил он, удаляясь.

— Ну, — подумал я, — теперь ни малейшего сомнения, а все-таки:

Коли чого в руках не маеш,
То не кажи, що вже твое.

Прошло несколько минут, и это мудрое изречение выпарилось из моей весьма непрактической головы. Мною овладело непреодолимое желание привести его завтра к Карлу Павловичу. А позволит ли медик? Вот вопрос. И чтобы разрешить его, я пошел к доктору на квартиру, застал его дома и рассказал ему причину моего внезапного визита. Доктор привел мне несколько фактов умопомешательства, причиной которых были внезапная радость или внезапное горе. — А тем более, — заключил он, — что ваш протез не совсем еще оправился после горячки. — На такие аргументы отвечать было нечем, и я, поблагодаривши доктора за добрый совет, откланялся и вышел на улицу. Долго шлифовал я мостовую без всякого намерения. Хотел было зайти к старику Венецианову, не скажет ли он мне чего определеннее, но было уже за полночь, а он не наш брат холостяк, — следовательно, и думать нечего о полуношном посещении. Не пойти ли мне, подумал я, на Троицкий мост полюбоваться восходом солнца? Но до Троицкого моста не близко, а я начинал уже чувствовать усталость. Не ограничиться ли мне безмятежным сидением у сих огромных сфинксов? Ведь все равно та же Нева. Та же, да не та. И, подумавши, я направился к сфин-

ксам. Севши на гранитную скамью и прислонясь к безносому грифону, я долго любовался на тихоструйную красавицу Неву.

С восходом солнца пришел на Неву за водой академический швейцар и разбудил меня, приговаривая вроде поучения: — Благо еще люди не ходят, а то подумали бы какой гулящий.

Поблагодарив гривенником швейцара за услугу, я отправился на квартиру и заснул уже настоящим, как говорится, хозяйским сном.

Ровно в одиннадцать часов явился я на квартиру Карла Павловича, и Лукьян, отворяя мне двери, сказал: — Просили подождать. — В мастерской в глаза мне бросилась только по славе и Миллерову эстампу знаемая знаменитая картина Цампиери „Иоанн Богослов“. Опять недоумение! Не по случаю ли этой картины пишет мне Василий Андреевич? Зачем же он пишет: „приводите и его с собою“? Записка была при мне, я достал ее и, прочитавши несколько раз *post scriptum*, немного успокоился и подошел к картине поближе, но проклятое сомнение мешало мне вполне насладиться этим в высшей степени изящным произведением.

Как ни мешало мне сомнение, однако ж я не заметил, как вошел в мастерскую Карл Великий в сопровождении графа Виельгорского и В. А. Жуковского. Я с поклоном уступил им свое место и отошел к портрету Жуковского. Они долго молча любовались великим произведением бедного мученика Цампиери, а я замирал от ожидания. Наконец Жуковский вынул из кармана форменно сложенную бумагу и, подавая мне, сказал:

— Передайте это ученику вашему.

Я развернул бумагу. Это была его отпускная, засвидетельствованная графом Виельгорским, Жуков-

ским и К. Брюлловым. Я набожно перекрестился и трижды поцеловал эти знаменитые рукоприложения. Благодарил я как мог великое и человеколюбивое трио и, раскланявшись как попало, вышел в коридор и побежал к Венецианову.

Старик встретил меня радостным вопросом: — Что нового? — Я молча вынул из кармана драгоценный акт и подал ему.

— Знаю, всё знаю, — сказал он, возвращая мне бумагу.

— Да я-то ничего не знаю! Ради бога, расскажите мне, как это всё совершилось.

— Слава богу, что совершилось, а мы сначала пообедаем, а потом и примусь рассказывать, — история длинная, а главное — прекрасная история.

И, возвыся голос, он прочитал стих Жуковского:

Дети, овсяный кисель на столе,
читайте молитву!

— Читаем, папаша, — раздался женский голос, и в сопровождении А. Н. Мокрицкого вышли из гостиной дочери Венецианова, и мы сели за стол. За обедом, против обыкновения, как-то было шумнее и веселее. Старик воодушевился и рассказал историю портрета В. А. Жуковского, и почти не упомянул о собственном участии в этой благородной истории. Только в заключение прибавил:

— А я только был простым маклером в этом великодушном деле. А самое-то дело было вот как.

Карл Брюллов написал портрет Жуковского, а Жуковский и граф Виельгорский этот самый портрет предложили августейшему семейству за 2.500 рублей ассигнациями и за эти деньги освободили моего ученика, а старик Венецианов, как он сам выразился, разыграл в этом добром деле роль усердного и благородного маклера.

Что же мне теперь делать? Когда и как мне объявить ему эту радость? Венецианов повторил мне то же самое, что и врач сказал, и я совершенно убежден в необходимости этой предосторожности. Да как же я утерплю! Или прекратить свои посещения на некоторое время? Нельзя, он подумает, что я тоже заболел или покинул его, и будет мучиться. Подумавши, я, вооружаясь всею силою воли, пошел в больницу Марии Магдалины. Первый сеанс я выдержал как лучше не надо, за вторым и третьим визитом я уже начал его понемногу готовить. Спрашивал медика, как скоро его можно выписать из больницы, и медик не советовал торопиться. Я опять начал мучиться нетерпением.

Однажды поутру приходит ко мне его бывший хозяин и без дальних околичностей начинает меня упрекать, что я ограбил его самым варварским образом, что я украл у него лучшего работника и что он через меня теряет по крайней мере не одну тысячу рублей. Я долго не мог понять, в чем дело и каким родом я попал в грабители. Наконец он мне сказал, что вчера призывал его помещик и рассказал ему весь ход дела и требовал от него уничтожения контракта; и что вчера же он был в больнице, и что он [больной] ничего про это не знает.

— Вот тебе и предосторожность! — подумал я.

— Чего же вы теперь от меня хотите? — спросил я у него.

— Ничего, хочу узнать только, правда ли всё это.

Я отвечал: — Правда, — и мы расстались.

Я был доволен таким оборотом дела: он теперь уже приготовлен и может принять это известие спокойнее, чем прежде.

— Правда ли? Можно ли верить

тому, что я слышал? — таким вопросом встретил он меня у дверей своей палаты.

— Я не знаю, что ты слышал.

— Мне говорил вчера хозяин, что я... — И он остановился, как бы боясь окончить фразу, и помолчал немного, едва слышно проговорил: — что я отпущен!.. что вы... — И он залился слезами.

— Успокойся, — сказал я ему: — это еще только похоже на правду. — Но он ничего не слышал и продолжал плакать. Через несколько дней выписался из больницы и поместился у меня на квартире, совершенно счастливый.

Много, неисчислимо много прекрасного в божественной, бессмертной природе, но торжество и венец бессмертной красоты — это оживленное счастьем лицо человека. Возвышеннее, прекраснее в природе я ничего не знаю. И этою-то прелестью раз в жизни моей удалось мне вполне насладиться.

В продолжение нескольких дней он был так счастлив, так прекрасен, что я не мог смотреть на него без умиления. Он переливал и в мою душу свое безграничное счастье. Восторги его сменялись тихой, улыбающейся радостью. Во все эти дни хотя он и принимался за работу, но работа ему не давалась, и он, было, положит свой рисунок в портфель, вынет из кармана отпускную, прочтает ее чуть не по складам, перекрестится, поцелует и заплачет.

Чтобы отвлечь его внимание от предмета его радости, я взял у него отпускную под предлогом засвидетельствования ее в гражданской палате, а его каждый день водил в академические галереи. А когда было готово платье, я, как нянька, одел его, и пошли мы в губернское правление. Засвидетельствовавши священный акт, сводил я его в Строганову галерею, показал ему

оригинал Веласкеса, и тем кончились в тот день наши похождения.

На другой день, часу в десятом утра, одел я его снова, отвел к Карлу Павловичу, и как отец любимого сына передает учителю, так я передал его бессмертному нашему Карлу Павловичу Брюллову.

С того дня он начал посещать академические классы и сделался пансионером Общества поощрения художников.

Давно уже я собирался оставить нашу Северную Пальмиру для какого-нибудь смиренного уголка гостеприимной провинции. В текущем году желаемый уголок опростался при одном из провинциальных университетов, и я не преминул воспользоваться им. Во время оно, когда я посещал гипсовый класс и мечтал о стране чудес, о всемирной столице, увенчанной куполом Буонаротти, — в то время, если бы мне предложили место рисовального учителя при университете, я бросил бы карандаш и воскликнул: — Стоит ли после этого изучать божественное искусство! — А теперь, когда уравнесилось изображение с здравым смыслом, когда в грядущее не сквозь радужную призму, а так просто смотришь, то против воли лезет в голову поговорка: „не сули журавля в небе, а дай синицу в руки“.

Еще зимою мне следовало отправиться на место, но кое-какие собственные делишки, а в особенности дело ученика, теперь уже не моего, а К. Брюллова, меня задержали в столице, потом болезнь его и продолжительное выздоровление и, наконец, финансы. Когда всё это пришло к благополучному концу, я, как сказал уже, приютил своего любимца под крылом Карла Великого и в первых числах мая оставил, и надолго оставил, столицу.

Оставляя возлюбленного моего, я передал ему свою квартиру

с мольбертом и прочею мизерною мебелью и со всеми гипсовыми вещами, которые тоже нельзя было взять с собой, советовал ему до следующей зимы пригласить товарища к себе, а зимой приедет к нему Штернберг, который был тогда в Малороссии и с которым я условился встретиться у одного общего знакомого нашего в Прилуцком уезде и при этой встрече [собираясь] просить добрейшего Вилю, по возвращении в столицу, поселиться с ним на квартире, что и случилось к величайшей моей радости. Советовал еще ему посещать Карла Павловича, но осторожно, чтобы не надоест ему частыми визитами, не манкировать классами и как можно больше читать, а в заключение просил его писать мне чаще письма, и писать так, как он бы писал отцу родному.

И, поручивши его покрову предвечной матери, я расстался с ним, и, увы, расстался навеки.

Первые письма его однообразны и похожи на подробный и монотонный дневник школьника, и только для меня они интересны, ни для кого больше. В последующих письмах начал проявляться и склад, и грамотность, а иногда и содержание, как, например, его девятое письмо.

„Сегодня в десятом часу утра свернули мы на вал картину „Распятие Христово“ и с натурщиками отправили в лютеранскую петропавловскую церковь. Карл Павлович поручил мне сопровождать ее до самой церкви. Через четверть часа он и сам приехал, при себе велел натянуть опять на раму и поставить на место. Так как она не была еще покрыта лаком, то издали и не показывала ничего, кроме темного матового пятна. После обеда пошли мы с Михайловым и покрыли ее лаком. Вскоре пришел

и Карл Павлович. Сначала сел он на передней скамейке; недолго посидевши, он перешел на самую последнюю. Тут и мы подошли к нему и тоже сели. Долго он сидел молча, только изредка проговаривал: — Вандал! Ни одного луча свету на алтарь. И для чего им картины?

— Вот если бы, — сказал он, обращаясь к нам и показывая на арку, разделяющую церковь, — если бы во всю величину этой арки написать картину — распятие Христа, то это была бы картина, достойная богочеловека.

О, если бы хоть сотую, хоть тысячную долю мог я передать вам того, что я от него тогда слышал. Но вы сами знаете, как он говорит. Его слова невозможно положить на бумагу, они окаменеют. Он тут же сочинил эту колоссальную картину со всеми мельчайшими подробностями, написал и на место поставил. И какая картина! Николая Пуссена „Распятие“ — просто суздальщина, а про Мартена и говорить нечего.

Долго он еще фантазировал, а я слушал его с благоговением. Потом он надел шляпу и вышел, а вслед за ним и я с Михайловым. Проходя мимо статуй апостолов Петра и Павла, он проговорил: — Куклы в мокрых тряпках! А еще с Торвальдсена! — Проходя мимо магазина Дациаро, он вмешался в толпу зевак и остановился у окна, увешанного раскрашенными французскими литографиями. — Боже мой, — подумал я, глядя на него, — и это тот самый гений, который сейчас только так высоко парил в области прекрасного искусства, теперь любитесь приторными красавицами Гревидона. Непонятно! А между прочим, правда.

Сегодня в первый раз я не был в классе, потому что Карл Павлович не пустил меня, — усадил нас

с Михайловым за шашки двоих против себя одного и проиграл нам коляску на три часа. Мы поехали на острова, а он остался дома дожидаться нас ужинать.

P. S. Не помню, в прошедшем письме писал ли я вам, что я в сентябрьский третней экзамен переведен в натурный класс за „Бойца“ номером первым.

Если бы не вы, мой незабвенный, и через год меня бы не перевели в натурный класс. Я начал посещать анатомические лекции профессора Буяльского. Он теперь читает остов. И тут вы причина, что я знаю наизусть остов. Везде и везде вы, мой единственный, мой незабвенный благодетель! Прощайте!

Всем существом моим преданный вам *N. N.*

Я намерен досказать его историю собственными письмами, и это будет тем более интересно, что в своих письмах он часто описывает занятия и почти вседневный домашний быт Карла Павловича, которого он был и любимым учеником и товарищем. Для будущего биографа К. Брюллова я со временем издам все его письма, а теперь помещу только те, которые непосредственно касаются его занятий и развития на поприще искусства и развития его внутренней высоконравственной жизни.

„Вот уже октябрь месяц в исходе, а Штернберга всё нет, как нег. Я не знаю, что мне делать с квартирою. Она меня не обременяет. Я плачу за нее пополам с Михайловым. Я почти безвыходно нахожусь у Карла Павловича, только ночевать прихожу домой, а иногда и ночую у него, а Михайлов и на ночь домой не приходит. Бог его знает, где он и как он живет. Я с ним встречаюсь только у Карла Павловича да иногда в классах.

Он очень оригинальный, доброго сердца человек. Карл Павлович предлагает мне совсем к нему перейти жить, но мне и совестно, и боюсь вам сказать, мне кажется, что я свободнее при своей квартире, а во-вторых, мне ужасно хочется хоть несколько месяцев прожить вместе с Штернбергом, потому собственнo, что вы мне так советовали, а вы мне дурного не посоветуете.

Карл Павлович чрезвычайно прилежно работает над копией с картины Доменикино „Иоанн Богослов“. Копию эту заказала ему Академия художеств. Во время работы я читаю. У него порядочная своя библиотека, но совершенно без всякого порядка. Несколько раз мы принимались дать ей какой-нибудь толк, но только всё безуспешно. Впрочем, недостатка в чтении нет. Карл Павлович обещался Смирдину сделать рисунок для его „Ста литераторов“, и он служит ему всею своею библиотекою. Я прочитал уже почти все романы Вальтера Скотта и теперь читаю „Историю крестовых походов“ Мишо. Мне она нравится лучше всех романов, и Карл Павлович то же говорит. Я начертил эскиз, как Петр Пустынник ведет толпу первых крестоносцев через один из германских городков, придерживаясь манеры и костюмов Реча. Показал Карлу Павловичу, и он мне строжайше запретил брать сюжеты из чего бы то ни было кроме библии, древней греческой и римской истории. — Там, — сказал он, — всё простота и изящество, а в средней истории — безнравственность и уродство. — И у меня теперь на квартире, кроме библии, ни одной книги нет. „Путешествие Анахарсиса“ и „Историю Греции“ Гилиса я читаю у Карла и для Карла Павловича, и он всегда слушает с одинаковым удовольствием.

О, если бы вы видели, с каким вниманием, с какой сердечною любовью кончает он свою копию! Я просто благоговею перед ним, да и нельзя иначе. Но что значит волшебное, магическое действие оригинала! Или это просто предубеждение, или время так очаровательно стуседало эти краски, или Доменикино... Но нет, это грешная мысль, Доменикино никогда не мог быть выше нашего божественного Карла Павловича. Мне иногда хочется, чтобы скорее унесли оригинал.

Как-то раз за ужином зашла речь о копиях, и он сказал, что ни в живописи, ни в скульптуре он не допускает истинной копии, т. е. воссоздания, а что в словесной поэзии он знает одну-единственную копию, — это „Шильонский узник“ Жуковского, и тут же прочитал его наизусть. Как он дивно стихи читает! Ей-богу, лучше Брянского и Каратыгина. Кстати, о Каратыгине. На-днях случайно зашли мы в Михайловский театр. Давали „Тридцать лет или жизнь игрока“ — пересоленная драма, как он выразился. Между вторым и третьим (актом) он ушел за кулисы и одел Каратыгина для роли ничего. Публика бесновалась, сама не знала отчего. Что значит костюм для хорошего актера!

Тальони уже приехала в Петербург и вскоре начнет свои волшебные полеты. Он, однако ж, что-то ее не жалуется. Ах, если бы скорее Штернберг приехал! Я, не видавши, полюбил его. Карл Павлович для меня слишком колоссален и, несмотря на его доброту и ласки, мне иногда кажется, что я один. Михайлов прекрасный и благородный товарищ, но ничем не увлекается, никакая прелесть его, кажется, не чарует. А может быть, я его не понимаю. Прощайте, мой незабвенный благодетель!

„Я в восторге! Давно и так нетерпеливо ожидаемый мною Штернберг наконец приехал. И как внезапно, нечаянно! Я испугался и долго не верил своим глазам; думал, не видение ли? Я же в то время компоновал эскиз „Иезекииль на поле, усеянном костями“. Это было ночью, часу во втором. Вдруг двери растворяются, — а я углубился в „Иезекииля“ и двери забыл запереть на ключ, — двери растворяются, и является в шубе и в теплой шапке человеческая фигура. Я сначала испугался и сам не знаю, как проговорил: — Штернберг? Штернберг, — отвечал он мне, и я, не дав ему шубу снять, принялся целовать его, а он отвечал тем же. Долго мы молча любовались друг другом, наконец он вспомнил, что ящик у ворот дожидается, и пошел к ящику, а я к дворнику — просить перенести вещи в квартиру. Когда всё это было сделано, мы вздохнули свободно. И странно! Мне казалось, что я встретил старого знакомого или, лучше сказать, вижу вас самих перед собою. Пока я расспрашивал, а он рассказывал, где и когда он вас видел, о чем говорили и как расстались, пока всё это было, и ночь минула. Мы тогда только рассвет заметили, когда увидели от подсвечника упавшую яркоголубую тень.

— Теперь, я думаю, можно и чаю выпить, — сказал он.

— Я думаю, можно, — отвечал я, и мы пошли в „Золотой Якорь“.

После чаю уложил я его спать, а сам пошел сказать о моей радости Карлу Павловичу, но он тоже спал. Делать нечего, я вышел на набережную и не успел пройти несколько шагов, как встретил Михайлова, тоже, кажется, всю ночь не спавшего. Он шел с каким-то господином в пальто и в очках.

— Лев Александрович Элькан, —

сказал Михайлов, указывая на господина в очках.

„Я сказал свою фамилию, и мы пожали друг другу руку. Потом я сказал Михайлову о приезде Штернберга, и господин в очках обрадовался, как прибытию давножданного друга.

— Где же он? — спросил Михайлов.

— У нас на квартире, — отвечал я.

— Спит?

— Спит.

— Ну, так пойдем в „Капернаум“, — там, верно, не спят, — сказал Михайлов.

Господин в очках в знак согласия кивнул головою, и они, взявшись под руки, пошли, и я вслед за ними. Проходя мимо квартиры Карла Павловича, я заметил в окне голову Лукьяна, из чего и заключил, что маэстро уже встал. Я простился с Михайловым и Эльканом и пошел к нему. В коридоре я (встретил его) со свежью палитрой и чистыми кистями, поздоровался с ним и возвратился назад: теперь я не только в слух, и про себя читать был не в состоянии. Походивши немного по набережной, я пошел на квартиру. Штернберг еще спал. Я тихонько сел на стуле против его постели и любовался его детски-непорочным лицом. Потом взял карандаш и бумагу и принялся рисовать спящего вашего, а следовательно, и моего друга. Сходство и выражение вышло порядочное для эскиза, и только я очертил всю фигуру и назначил складки одеяла, как Штернберг проснулся и поймал меня на месте преступления. Я сконфузился, он это заметил и засмеялся самым чистосердечным смехом.

— Покажите, что вы делали? — сказал он вставая.

Я показал. Он снова засмеялся и до небес расхвалил мой рисунок.

— Я когда-нибудь отплатю вам тем же, — сказал он смеясь и, вскочив с постели, умылся и, развязавши чемодан, начал одеваться.

Из чемодана, из-под белья, вынул он толстую портфель и, подавая ее мне, сказал:

— Тут всё, что я сделал прошлого лета в Малороссии, кроме нескольких картинок масляными красками и акварелью. Посмотрите, если время позволяет, а мне нужно кое-куда съездить.

— До свидания! — сказал он, подавая мне руку, — не знаю, что сегодня в театре, я ужасно за ним соскучился. Пойдемте вместе в театр.

— С большим удовольствием! — сказал я, — только вы зайдите за мною в натурный класс.

— Хорошо, найду, — сказал он уже за дверями.

Если бы не пришел за мною Лукьян от Карла Павловича, мне обед и на мысль не пришел бы, мне даже досадно было, что для Лукьяновского ростбифа я должен был оставить портфель Штернберга. За обедом я сказал Карлу Павловичу о моем счастье, и он пожелал его видеть. Я сказал ему, что мы условились с ним быть в театре. Он изъявил желание сопутствовать нам, если дадут что-нибудь порядочное. К счастью, в тот день на Александринском театре давали „Заколдованный дом“. В конце класса Карл Павлович зашел в класс, взял меня и Штернберга с собою, усадил в свою коляску, и мы поехали смотреть Людовика XI. Так кончился первый день.

На второй день поутру Штернберг взял свою толстую портфель, и мы отправились к Карлу Павловичу. Он был в восторге от вашей однообразно-разнообразной, как он выразился, родины и от задум-

чивых земляков ваших, так прекрасно-верно переданных Штернбергом. И какое множество рисунков и как всё прекрасно! На маленьком лоскутке серенькой оберточной бумаги проведена горизонтально линия, на первом плане ветряная мельница, пара волов около телеги, наваленной мешками, — всё это не нарисовано, а только намекнуто, но какая прелесть! — очей не отведешь. Или под тенью развесистой вербы у самого берега беленькая, соломой крытая хатка вся отразилась в воде, как в зеркале. Под хаткою старушка, а на воде утки плавают, вот и вся картина, и какая полная, живая картина!

И таких картин или, лучше сказать, животрепещущих очерков полна портфель Штернберга. Чудный, неподобный Штернберг! Недаром его поцеловал Карл Павлович.

Неволью вспомнил я братьев Чернецовых. Они недавно возвратились из путешествия по Волге и приносили Карлу Павловичу показать свои рисунки: огромная кипа ватманской бумаги, по-немецки аккуратно перышком исчерченная. Карл Павлович взглянул на несколько рисунков и, закрывши портфель, сказал, — разумеется, не братьям Чернецовым: — Я здесь не только матушки-Волги, и лужи порядочной не надеюсь увидеть. — А в одном эскизе Штернберга он видит всю Малороссию. Ему так понравилась ваша родина и унылые физиономии ваших земляков, что он сегодня за обедом построил уже себе хутор на берегу Днепра, близ Киева, со всеми угожьями в самой очаровательной декорации. Одно, чего он боится и чего никак устранить от себя не может, — это помещики или, как он называет их, феодалы-собачники.

Он совершенное дитя, со всею прелестью дитя!

И сегодняшний день мы заключили спектаклем. Давали Шиллеровых „Разбойников“. Оперы почти не существует, изредка появляется или „Роберт“, или „Фенелла“. Балет или, лучше сказать, Тальони всё уничтожила. Прощайте, мой незабвенный благодетель!

„Вот уже более месяца, как мы живем вместе с несравненным Штернбергом, и живем так, как дай бог, чтобы братья родные жили. Да и какое же он доброе, кроткое создание! Настоящий художник! Ему всё улыбается, как и он всему улыбается. Счастливый, завидный характер! Карл Павлович его очень любит. Да и можно ли, зная, не любить его?“

Вот как мы проводим дни и ночи: поутру в девять часов я ухожу в живописный класс. (Я уже делаю этюды масляными красками и прошедший экзамен получил третий номер). Штернберг остается дома и делает из своих эскизов или рисунки акварелью, или небольшие картины масляными красками. В одиннадцать часов я или захожу к Карлу Павловичу, или прихожу домой и завтракаем с Штернбергом чем бог послал. Потом я опять ухожу в класс и остаюсь там до трех часов. В три часа мы идем обедать к мадам Юргенс, иногда и Карл Павлович с нами, потому что я почти каждый день в это время заставал его у Штернберга и он часто отказывался от роскошного аристократического обеда для мизерного демократического супа. Истинно необыкновенный человек! После обеда я отправляюсь в классы. К семи часам в классы приходит Штернберг, и мы или идем в театр, или, немного погулявши по набережной, возвращаемся домой, и я читаю что-нибудь вслух, а он работает, или я работаю, а он читает. Недавно мы прочитали

„Вудсток“ Вальтера Скотта. Меня чрезвычайно заинтересовала сцена, где Карл II Стюарт, скрывающийся под чужим именем в замке старого баронета Ли, открывает его дочери Юлии Ли, что он король Англии, и предлагает ей при дворе своем почетное место наложницы. Настоящая королевская благодарность за гостеприимство! Я начертил эскиз и показал Карлу Павловичу. Он похвалил мой выбор и самый эскиз и велел изучать Павла Делароша.

Штернберг недавно познакомил меня с семейством Шмидта. Это какой-то дальний его родственник, прекрасный человек, а семейство его — это просто благодать господня. Мы часто по вечерам бываем у них, а по воскресеньям и обедаем. Чудное, милое семейство! Я всегда выхожу от них как будто чище и добрее. Я не знаю, как и благодарить Штернберга за это знакомство.

Еще познакомил он меня с домом малороссийского аристократа, того самого, у которого вы с ним встретились прошедшее лето в Малороссии. Я редко там бываю и то, собственно, для Штернберга: не нравится мне этот покровительственный тон и подлая лесть его неотесанных гостей, которых он кормит своими роскошными обедами и поит малороссийскою сливянкой. Я долго не мог понять, как это Штернберг терпит подобные картины. Наконец, дело открылось само собой. Он однажды возвратился от Тарновских совершенно не похож на себя, т. е. сердитый. Долго молча ходил по комнате, наконец лег в постель, встал и опять лег и это повторил он раза три, наконец успокоился и заснул. Слышу — он во сне произносит имя одной из племянниц Тарновского. Тут я начал догадываться, в чем дело. На другой день Виля

мой опять отправился к Тарновскому и возвратился поздно ночью в слезах. Я притворился, будто не замечаю этого. Он упал на диван и, закрыв лицо руками, рыдал как ребенок. Так прошло по крайней мере час. Потом поднялся он с дивана, подошел ко мне, обнял меня, поцеловал и горько улыбнулся, сел около меня и рассказал мне историю любви своей. История самая обыкновенная: он влюбился в старшую племянницу Тарновского, а та хоть и отвечала ему тем же, но в деле брака предпочла ему какого-то лысого доктора Бурцева. Самая обыкновенная история. После исповеди он немного успокоился, и я уложил его в постель.

На другой и третий день я его почти что не видел: уйдет рано, придет поздно, а где он проводит дни, бог его знает. Пробовал я с ним заговаривать, но он едва мне отвечает. Предлагал посетить Шмидтов, но он отрицательно кивнул головою. В воскресенье поутру предложил я ему поехать в оранжереи Ботанического сада, и он, правда, принужденно, но согласился. Оранжереи на него подействовали благотельно. Он повеселел, начал мечтать о путешествии в те волшебные края, где растут все эти удивительные растения, как у нас чертополох.

Выйдя из оранжерей, я предложил пообедать на Крестовском в немецком трактире. Он охотно согласился. После обеда мы послушали тирольцев, посмотрели, как с гор катаются, и поехали прямо к Шмидту. Шмидты в тот же день обедали у Фицтума (инспектора университета) и на вечер там остались. Мы туда, нас [встретили] вопросом, с восклицанием — где мы пропадали? У Фицтума насладившись квинтетом Бетховена и сонатой Моцарта, где солировал знаменитый Бем, — часу в первом но-

чи возвратились на квартиру. Бедный Виля опять задумался. Я не утешаю его, да и чем я его могу утешить?

На другой день, по поручению Карла Павловича, я пошел в магазин Смирдина и между прочими книгами взял два номера „Библиотеки для чтения“, где помещен „Никлас Никльби“, роман Диккенса. Я думаю устроить литературные вечера у Шмидтов и пригласить Штернберга. Как затеяно, так и сделано. В тот же день, после вечерних классов, отправились мы к Шмидтам с книгами подмышкой. Выдумка моя была принята с восторгом, и после чаю началось чтение. Первый вечер читал я, второй Штернберг, потом опять я, потом опять он, и так мы продолжали, пока кончили роман. Это имело прекрасное влияние на Штернберга. После „Никласа Никльби“ таким же порядком прочитали мы „Замок Кинельворт“, потом „Пертскую красавицу“ и еще несколько романов Вальтера Скотта. Часто просиживали мы за полночь и не видали, как и рождественские праздники наступили. Штернберг почти пришел в себя, по крайней мере работает и меньше грустит. Даст бог, и это пройдет. Прощайте, мой отец родной! Не обещаюсь писать вам в скором времени, потому что праздники наступают, а я уже сделал себе по милости Штернберга, кроме Шмидтов, еще некоторые знакомства, и знакомства, которые следует поддерживать. Сделал я себе к празднику новую пару платья и из английской байки пальто, точно такое, как у Штернберга, чтобы недаром нас Шмидты называли Кастором и Поллуксом. А к весне думаем заказать себе камлотовые шинели. У меня теперь деньги водятся. Я начал рисовать акварельные портреты, сначала по-приятельски, а

потом и за деньги, только Карлу Павловичу еще не показываю, — боюсь. Я больше придерживаюсь Соколова, — Гау мне не нравится — приторно-сладкий. Думаю еще заняться французским языком, это необходимо. Предлагала мне свои услуги одна пожилая вдова с тем, чтобы я ее сына учил рисовать, — взаимное одолжение. Но мне оно не нравится, — во-первых, потому, что далеко ходить (в Эртелев переулок), а во-вторых, возиться два часа с избалованным мальчуганом — это тоже порядочная комиссия. Лучже же я эти два часа употреблю на акварельный портрет и заплачу учителю деньги. Я думаю, и вы скажете, что лучше. У Карла Павловича есть Гиббон на французском языке, и я не могу смотреть на него равнодушно. Не знаю, видели ли вы его эскиз или, лучше сказать, небольшую картину „Посещение Рима Гензерихом“. Теперь она у него в мастерской. Чудная! как и всё чудное, что выходит из-под его кисти. Если не видали, то я сделаю небольшой рисунок и пришлю вам. „Бахчисарайский фонтан“ тоже пришлю. Это, кажется, еще при вас начато?

Ах, да! чуть-чуть было не забыл, — готовится необыкновенное событие: Карл Павлович женится, после праздника свадьба. Невеста его — дочь рижского почетного гражданина Тимма. Я не видел ее, но, говорят, удивительная красавица. Брата ее я встречаю иногда в классе: он ученик Заурвейда, чрезвычайно красивый юноша. Когда всё это совершится, то опишу вам с самоемчайшими подробностями, а пока еще раз прощайте, мой незабвенный благодетель!

„Вот уже два месяца, как я не писал вам. Такое долгое молчание не-

простительно, но я как будто нарочно выжидал, пока кончится интересный эпизод из жизни Карла Павловича. В последнем письме писал я вам о предполагаемой жеманнице, теперь опишу вам подробно, как это совершилось и как разрушилось.

В самый день свадьбы Карл Павлович оделся как он обыкновенно одевается, взял шляпу и, проходя мастерскую, остановился перед копией Доменикино, уже оконченной. Долго стоял он молча, потом сел в кресла. Кроме его и меня, в мастерской никого не было. Молчание длилось еще несколько минут. Потом он, обращаясь ко мне, сказал:

— Цампиери как будто говорит мне: „не женись, погибнешь“.

Я не нашелся, что ему сказать, а он взял шляпу и пошел к своей невесте. Во весь этот день он не возвращался к себе на квартиру. Приготовлений к празднику не было совершенно никаких, даже ростбифа Лукьян не жарил в этот день, — словом, ничего похожего не было на праздник. В классе я узнал, что будет он венчаться в восемь часов вечера в лютеранской церкви св. Анны, что на Кирочной. После класса взяли мы с Штернбергом извозчика и отправились на Кирочную. Церковь уже была освещена, и Карл Павлович с Заурвейдом и братом невесты был в церкви. Увидя нас, он подошел, подал нам руку и сказал: — Жеманья. — В это самое время вошла в церковь невеста, и он пошел ей навстречу. Я в жизнь мою не видел да и не увижу такой красавицы. В продолжение обряда Карл Павлович стоял, глубоко задумавшись. Он ни разу не взглянул на свою прекрасную невесту. Обряд кончился, мы поздравили счастливых супругов, проводили их до кареты и по дороге заехали к Клею.

поужинали и за здоровье молодых выпили бутылку Клико. Всё это происходило 8 января 1839 года. И у Карла Павловича свадьба кончилась бутылкой Клико. Ни в тот, ни в последующие дни не было никакого праздника.

Через неделю после этого события встретился я с ним в коридоре, как раз против квартиры графа Толстого, и он звал меня к себе и оставил обедать. В ожидании обеда он что-то чертил в своем альбоме, а меня заставил читать „Квентин Дорварда“. Только что я начал читать, как он остановил меня и довольно громко крикнул: — Эмилия! — Через минуту вошла ослепительная красавица, жена его. Я неловко поклонился ей, а он сказал:

— Эмилия! На чем мы остановились? Или нет, садись, ты сама читай. А вы послушайте, как она мастерски читает по-русски.

Она сначала не хотела читать, но потом раскрыла книгу, прочитала несколько фраз с сильным немецким выговором, захохотала, бросила книгу и убежала. Он позвал ее опять и с нежностью влюбленного просил ее сесть за фортепиано и спеть знаменитую каватину из „Нормы“. Без малейшего жеманства она села за инструмент и после нескольких прелюдий запела. Голос у нее не сильный, не эффектный, но такой сладкий, чарующий, что я слушал и сам себе не верил, что я слушал пение существа смертного, земного, а не какой-нибудь воздушной феи. Или это магическое влияние красоты, или она действительно хорошо пела, теперь я вам не могу сказать основательно, только я и теперь как будто слышу ее волшебный голос. Карл Павлович тоже был очарован ее пением, потому что сидел он сложа руки над своим альбомом и не слышал, как вошел

Лукьян и два раза повторил: — Лукьянше подано.

После обеда на тот же стол подал Лукьян фрукты и бутылку лакрима-кристи. Пробыло пять часов, и я оставил их за столом и ушел в класс. На прощанье Карл Павлович подал мне руку и просил приходить к ним каждый день к обеду. Я был в восторге от такого приглашения.

После классов встретил я их на набережной и присоединился к ним. Вскоре они пошли домой и меня пригласили к себе. За чаем Карл Павлович прочитал „Анджело“ Пушкина и рассказал, как покойный Александр Сергеевич просил его написать с его жены портрет и как он бесцеремонно отказал ему, потому что жена его косяя. Он предлагал Пушкину с самого его написать портрет, но Пушкин отплатил ему тем же. Вскоре после этого поэт был убит и оставил нас без портрета. Кипренский изобразил его каким-то денди, а не поэтом.

После чаю молодая очаровательная хозяйка выучила нас в „гальбе-цвельф“ и проиграла мне двугривенный, а мужу каватину из „Нормы“ и сейчас же села за фортепиано и расплатилась. После такого великолепного финала я благодарил очаровательную хозяйку и хозяйина и отправился домой. Это уже было далеко за полночь. Штернберг еще не спал, дожидаясь меня. Я, не снимая шляпы, рассказал ему свои похождения, и он назвал меня счастливецом.

— Позавидуй же и мне, — сказал он. — Меня приглашает генерал - губернатор Оренбургского края к себе в Оренбург на лето, и я был сегодня у Владимира Ивановича Даля, и мы условились уже насчет поездки. На будущей неделе — прощай!

Меня это известие ошеломило.

Я долго говорить не мог и, придя в себя, спросил его:

— Когда же это ты так скоро успел всё обделать?

— Сегодня, — отвечал он, — часу в десятом присылает за мною Григорович. Я явился. Он предлагает мне это путешествие, я соглашаюсь, отправляюсь к Далю, — и дело кончено.

— Что же я буду без тебя делать? Как же я буду жить без тебя? — спросил я его сквозь слезы.

— Так, как и я без тебя, — будем учиться, работать и одиночества не заметим. Вот что, — прибавил он, — завтра мы обедаем у Иохима. Он тебя знает и просил меня привести тебя к себе. Согласен?

Я отвечал: — Согласен, — и мы легли спать.

На другой день мы обедали у Иохима. Это сын известного каретника Иохима, веселый, простой и прекрасно образованный немец. После обеда показывал он нам свое собрание эстампов и, между прочим, несколько тетрадей только что полученных превосходнейших литографий Дрезденской галереи. Так как это было в субботу, то мы и вечер провели у него. За чаем как-то речь зашла о любви и о влюбленных. Бедный Штернберг как на иголках сидел. Я старался переменить разговор, но Иохим, как нарочно, раздувал его и, в заключение, про самого себя рассказал следующий анекдот:

— Когда я был влюблен в мою Адельгейду, а она в меня нет, то я решил на самоубийство. Я решил умертвить себя угаром. Приготовил всё, что следует, как-то: написал записки нескольким друзьям, и между прочим ей (и он указал на жену), достал бутылку рома и велел принести жаровню с холодным угольем, лучины и свечу. Когда всё это было готово, я за-

пер на ключ двери, налил стакан рому, выпил, и мне начал грезиться „Пир Валтасара“ Мартена. Я повторил дозу, и мне уже ничего не грезилось. Уведомленные о моей преждевременной и трагической смерти друзья сбежались, выломали двери и нашли меня мертвецки пьяного. Дело в том, что я забыл уголья зажечь, а то бы непременно умер. После этого происшествия она сделала ко мне благосклоннее и, наконец, решилась сделать меня своим мужем.

Рассказ свой заключил он добрым стаканом пунша.

Иохим мне чрезвычайно понравился своей манерой, и я вменил себе в обязанность навещать его как можно чаще.

Воскресенье мы провели у Шмидта, в одиннадцать часов возвратились на квартиру и уже раздеваться начали. Штернбергу понадобился носовой платок, он сунул руку в карман и вместо платка вынул афишу.

— Я и забыл! Сегодня в Большом театре маскарад, — сказал он, развертывая афишу. — Поедем!

— Пожалуй, поедем: спать рано, — сказал я, и, надевши вместо сюртуков фрак, поехали сначала к Полицейскому мосту в магазин костюмов, взяли капучины и черные полумаски и отправились в Большой театр. Сияющий зал быстро наполнился замаскированной публикой, музыка гремела, и в шумном общем говоре визжали маленькие капучины. Скоро сделалось жарко, и маска мне страшно надоела, я снял ее, Штернберг тоже. Может быть, иным показалось это странным, да намто какое дело!

Мы пошли в верхние боковые залы вздохнуть от тесноты и жару. Нас, хоть бы на смех, не преследовала ни одна маска. Только на лестнице встретил нас Элькан, тот самый господин в очках, что встре-

тился мне однажды с Михайловым. Он меня узнал, Штернберга он тоже узнал, хохоча во всё горло, заключил нас в свои объятия. В это время подошел к нему молодой мичман, и он отрекомендовал нам его, называя своим искренним другом Сашею Оболонским. Был уже третий час, когда мы поднялись наверх. В одной из боковых зал накрытый стол и жующая публика возбудили во мне аппетит. Я это сообщил Штернбергу шопотом, а он вслух изъявил согласие. Но Элькан и Оболонский против этого протестовали и предложили ехать к неизменному Клею и поужинать как следует.

— А то, — прибавил Элькан, — здесь не накормят, а возьмут вдесятеро.

Мы единодушно изъявили согласие и отправились к Клею.

Мне молодой мичман понравился своею разбитною манерою. До сих пор встречался я только со своими скромными товарищами, а светского юношу еще в первый раз увидел вблизи. Каламбурами и остротами так и сыплет, а водевильных куплетов без счету, — просто прелесть юноша! Мы просидели у Клея до рассвета, и так как удалой мичман был немного подгулявши, то мы взяли его к себе на квартиру, а с Эльканом расстались в трактире.

Вот как я нынче живу! По маскарадам шляюсь, в трактирах ужинаю, деньги как попало трачу, а давно ли, давно ли сияло над Невою то незабвенное утро, в которое вы меня в первый раз увидели в Летнем саду перед статуей Сатурна? Незабвенное утро! Незабвенный мой благодетель! Чем я и как я достойно возблагодарю вас? Кроме чистой сердечной слезы-молитвы, я ничего не имею.

В девять часов я, по обыкновению, пошел в класс, а Штернберг

с гостем остались дома; гость еще спал. В одиннадцать часов зашел я к Карлу Павловичу и получил милейший выговор от милейшей Эмили Карловны. До второго часу играли мы в „гальбе-цвельф“. Она хотела, чтобы я до обеда оставался с ними. Я уже начал было соглашаться, но Карл Павлович заметил, что манкировать не должно, и я, сконфуженный по уши, пошел в класс. В три часа я опять явился, а в пять часов оставил их за столом и опять ушел в класс.

Так проводил я все дни у них, как вышеописанный, кроме субботы и воскресенья. Суббота была посвящена Иохиму, а воскресенье — Шмидту и Фицтуму. Вы замечаете, что все мои знакомые — немцы, но какие прекрасные немцы! Я просто влюблен в этих немцев.

Штернберг в продолжение недели хлопотал о своем путешествии и, верно, что-нибудь забыл, это в его натуре. В субботу мы отправились к Иохиму, встретили там старика Кольмана, известного акварелиста и учителя Иохима.

После обеда заставил Кольман ученика своего показать нам свои этюды с деревьев, на что ученик неохотно согласился. Этюды сделаны черным и белым карандашом на серой бумаге, и сделаны так превосходно, так отчетливо, что я не мог налюбоваться ими. За один из этюдов он получил вторую серебряную медаль, и добрый Кольман, как торжество ученика своего, хвалил этот рисунок до небес и всем святым божился, что он сам не нарисует так прекрасно.

Так как Штернбергу оставалось только дня два, не более, прове-сти с нами, то Иохим и спросил у него, как он намерен распорядиться этими днями? Штернберг, кажется, об этом и не подумал. И Иохим предложил вот что: зав-

тра, т. е. в воскресенье, посетить галерею Строганова и Юсупова, а в понедельник Эрмитаж. Проект был принят, и на другой день захе-ли мы к Иохиму и отправились в галерею Юсупова. Доложили князю, что такие-то художники просят позволения посмотреть его галерею, на что вежливый хозяин велел сказать, нам что сегодня воскресенье и прекрасная погода, а потому и советует нам, вместо изящных произведений, насла-диться лучше великолепной пого-дою. Нам, разумеется, осталось по-благодарить князя за обязатель-ный совет и больше ничего. Чтобы не выслушать подобного совета и у Строганова, мы отправились в Эрмитаж и часа три наслажда-лись, как истинные поклонники прекрасного искусства. Обедали у Иохима, а вечер провели в театре.

В понедельник поутру Штерн-берг получил записку от Даля. Владимир Иванович писал ему, чтобы он в три часа был готов к выезду. Он поехал проститься со своими друзьями, а я принялся укладывать его чемодан. К трем часам мы уже были у Даля, а в четыре мы поцеловались с Штерн-бергом у Средней рогатки, и я один возвратился в Петербург, чуть-чуть не в слезах. Думал было зае-хать к Иохиму, но мне хотелось уединения и не хотелось ехать к себе на квартиру: я боялся пу-стоты, которая меня поразит до-ма. Отпустив извозчика у заставы, я пошел пешком. Пространство, пройденное мною, не утомило меня, как я этого ожидал, и я долго еще [ходил] по набережной про-тив Академии. В квартире Карла Павловича светился огонь. Огонь вскоре погас, и через минуту вы-шел он с женою на набережную. Я чтобы не встретиться с ними, ушел к себе и, не зажегши огня, разделся и лег в постель.

Я теперь почти не бываю дома: скука и пустота без Штернберга. Михайлов поселился со мною и по-прежнему не сидит дома. Он тоже где-то познакомился с мичманом Оболонским, вероятно, у Элькана. Он часто приходит ночью, и если Михайлова нет дома, то он ложится спать на его постели. Юноша этот мне начинает менее нравиться, чем прежде: или он действительно однообразен, или это мне так кажется, потому что я сам теперь на себя не похож. И в самом деле, классы посещаю попрежнему исправно, но работаю вяло. Карл Павлович это заметил, мне это досадно, и я не знаю, как исправиться. Эмилия Карловна со мною попрежнему любезна и по-прежнему играет со мною в „гальбе-цвельф“. Вскоре после отъезда Штернберга он велел мне приготовить карандаши и бумагу. Он хочет нарисовать 12 головок с жены своей, в разных поворотах, для предполагаемой картины из баллады Жуковского „Двенадцать спящих дев“. Бумага и карандаши лежат, однако ж, без всякого употребления.

Это было в конце февраля; я, по обыкновению, обедал у них. В этот роковой день она мне показалась особенно очаровательною. За обедом потчевала меня вином и была так любезна, что когда пробило пять часов, то я готов был забыть про класс, однако ж, она сама мне про него напомнила. Делать было нечего, я встал из-за стола и ушел, не прощаясь, обещаясь зайти из класса и непременно обыграть ее в „гальбе-цвельф“.

Классы кончились, захожу я, по обещанию, к ним. Меня в дверях встречает Лукьян и говорит, что барин никого принимать не приказали. Я немало удивился такому превращению и пошел к себе на квартиру. Против обыкновения,

застал я дома Михайлова и удалого мичмана. Вечер пролетел у нас в веселой болтовне. Часу в двенадцатом они пошли ужинать, а я лег спать.

На другой день поутру из класса захожу я к Карлу Павловичу, вхожу в мастерскую, и он встречает меня весело такими словами:

— Поздравьте меня, я холостой человек!

Сначала я его не понял, но он повторил мне еще раз. Я всё еще не верил, и он прибавил совсем не весело:

— Жена моя вчера после обеда ушла к Заурвейдовой и не возвращалась.

Потом он велел Лукьяну сказать Липину, чтобы тот подал ему палитру и кисти. Через минуту всё было подано, и он сел за работу. На станке стоял неоконченный портрет графа Мусина-Пушкина. Он принялся за него. Как ни старался он казаться равнодушным, работа ему сильно изменяла. Наконец, он бросил палитру и кисти и проговорил как бы про себя:

— Неужели это меня так тревожит? Работать не могу.

И он ушел к себе наверх.

Во втором часу я ушел в класс, все еще не совсем уверенный в случившемся. В три часа я вышел из класса и не знал, что делать: итти ли мне к нему или оставить его в покое. Лукьян встретил меня в коридоре и разрешил мое недомыслие, сказавши: — Барин просят обедать. — Обедал я, однако ж, один, а Карл Павлович ни до чего не дотронулся, даже за стол не садился, жаловался на головную боль, а сам курил сигару. На другой день он слег в постель и пролежал две недели. В это время я не отходил от него. В нем по временам показывался горячечный бред, но он ни разу не произнес имя жены своей. Наконец, он на-

чал поправляться и в один вечер пригласил брата своего Александра и просил его рекомендовать ему адвоката, чтобы хлопотать о формальной разводной. Теперь он уже выходит и заказал Довициели большой холст — думает начать картину „Взятие на небо божией матери“ для Казанского собора, а в ожидании холста и лета начал портрет во весь рост князя Александра Николаевича Голицына и Федора Ивановича Прянишникова. Старик будет изображен в сидячем положении, в андреевской ленте и в сером фраке.

Не пишу вам о слухах, какие ходят о Карле Павловиче и в городе, и в самой Академии. Слухи самые нелепые и возмутительные, которые повторяют грешно. В Академии общий голос называет автором этих гадостей Заурвейда, и я имею основание этому верить. Пускай всё это немного постареет, и тогда я вам сообщу мои подозрения, а пока скопятся и выработаются материалы, прощайте, мой незабвенный благодетель!

P. S. От Штернберга из Москвы получил я письмо. Добрый Виля. Он и вас не забывает, кланяется вам и просит, если случится вам встретить в Малороссии племянницу Тарновского, госпожу Бурцеву, то засвидетельствуйте ей от него глубочайшее почтение. Бедный Виля, он всё еще ее помнит!“

Следующее за этим письмо я не помещаю, потому что оно, кроме нелепых сплетен и самой гнусной клеветы, адресованной на имя Карла Великого, ничего в себе не заключает, а такие вещи не должны иметь места в сказании о благороднейшем из людей. Несчастное его супружество кончилось любовной сделкой, т. е. разводом, за который он заплатил ей 13 000

рублей ассигнациями. Вот и весь интерес письма.

„Петербургского серенького лета как не бывало. На дворе сырая, гнилая осень, а в Академии нашей блистательная выставка. Что бы вам приехать взглянуть на нее? И я на вас бы полюбовался. По части живописи из ученических работ особенно замечательного ничего нет, кроме программы Петровского „Явление ангела пастухам“. Зато скульпторы отличились — Рамазанов и Ставассер, особенно Ставассер. Он исполнил круглую статую молодого рыбака, и как исполнил! Просто прелесть, особенно выражение лица — живое, дыхание затаившее лицо следит за движением поплавка. Я помню, когда статуя была еще в глине. Карл Павлович нечаянно зашел в кабинет Ставассера и, любуясь его статуею, посоветовал ему вдавить немного нижнюю губу рыбака. Он это сделал, и выражение изменилось. Ставассер готов был молиться на великого Брюллова.

О живописи вообще скажу вам, что для одной картины Карла Павловича стоило приехать из Китая, а не только из Малороссии. Чудобогатырь: за один присест и подмалевал, и кончил, и теперь угощает алчную публику своим дивным произведением. Велика его слава и необъятен его гений!

Что мне вам про себя самого сказать? Получил первую серебряную медаль за этюд с природы. Еще написал небольшую картину масляными красками — „Сиротка мальчик делится милостыней с собакою под забором“. Вот и всё. В продолжение лета постоянно занимался в классах и рано по утрам ходил с Иохимом на Смоленское кладбище лопухи и деревья рисовать. Я более и более влюбляюсь

в Иохима. Мы с ним почти каждый день видимся, он постоянно посещает вечерние классы; хорошо сошелся с Карлом Павловичем, и они часто бывают друг у друга. Иногда мы позволяем себе прогулки на Петровский и Крестовский острова, с целью нарисовать черную ель или белую березу. Раза два ходили пешком в Парголово, и там познакомил я его со Шмидтами. Они летом живут в Парголове. Иохим чрезвычайно доволен этим знакомством. Да кто не будет доволен семейством Шмидта!

Расскажу вам еще одно презабавное происшествие, недавно со мною случившееся. В одном этаже со мною поселился недавно какой-то чиновник с семейством. Семейство его — жена, двое детей и племянница, прекрасная девушка, лет пятнадцати. Каким родом я узнал все эти подробности, я вам сейчас расскажу. Вы помните хорошо вашу бывшую квартиру: из крошечной прихожей дверь открывается на общий коридор. Однажды я отворяю эту дверь, и представьте мое изумление, — передо мною стоит прекрасная девушка, сконфуженная и покрасневшая до ушей. Я не знал, что сказать ей и, с минуту помолчавши, поклонился, а она, закрыв лицо руками, убежала и скрылась в соседней двери. Я не мог понять, что бы это значило, и после долгих догадок и предположений пошел в класс. Работал я плохо, мне всё мешала загадочная девушка. На другой день она [снова встретила меня] на лестнице и вспыхнула, как и прежде, я тоже попрежнему остолбенел. Через минуту она захохотала так детски, так чистосердечно, что я не утерпел и начал ей вторить. Чьи-то шаги слышались на лестнице и уняли наш смех. Она приложила палец к губам и убежала. Я тихо поднялся по лестни-

це и вошел в свою квартиру, еще больше озадаченный, чем в первый раз. Она мне несколько дней покою не давала: я поминутно выходил в коридор в надежде встретить знакомую незнакомку, но она если и выбегала на коридор, то так быстро пряталась, что я не успевал ей кивнуть головою, а не то чтобы порядочно поклониться. В таком положении прошла целая неделя. Я уже начал было ее забывать. Только слушайте, что случилось. В воскресенье, часу в десятом утра, входит ко мне Иохим, и отгадайте, кого он ввел за собою? Мою таинственную покрасневшую красавицу.

— Я у вас поймал вора, — говорил он, смеясь.

При взгляде на загадочную шалунью я сам сконфузился никак не меньше пойманного вора. Иохим это заметил и, выпуская руку красавицы, лукаво улыбнулся. Освобожденная красавица не исчезла, как можно было предполагать, а осталась тут же и, поправивши козыночку и косу, осмотрелась и проговорила:

— А я думала, что вы как раз против дверей сидите и рисуете, а вы вон где, в другой комнате.

— А если бы против дверей он рисовал, тогда бы что? — сказал Иохим.

— Тогда бы я смотрела в дырочку, как они рисуют.

— Зачем в дырочку? Я уверен, что товарищ мой настолько вежлив, что позволит оставаться в комнате во время работы.

И я, в подтверждение слов Иохима, кивнул головою и предложил стул гостье. Она, на мою вежливость не обратив внимания, обратилась к стоявшему на станке недавно мною начатому портрету госпожи Саловой. Только что она начала приходить в восторг от на-

рисованной красавицы, как послышался резкий голос в коридоре:

— Где же это она пропала! Паша!

Гостья моя вздрогнула и побледнела.

— Тетенька, — прошептала она и бросилась к дверям. У дверей остановилась и, приложив пальчик к губам, с минуту постояла и скрылась.

Посмеявшись этому оригинальному приключению, отправились мы с Иохимом к Карлу Павловичу.

Приключение это само по себе ничтожно, но меня оно как будто бы беспокоит; оно у меня из головы не выходит, я об нем постоянно думаю; Иохим иногда подтрунивает над моей задумчивостью, и мне это не нравится. Мне даже досадно, зачем он случился при этом приключении.

Сегодня я получил письмо от Штернберга. Он собирается в какой-то поход на Хиву и пишет, чтобы не ждать его к праздникам, как он прежде писал, в Петербург. Мне скучно без него. Он для меня никем не заменимый. Михайлов уехал к своему мичману в Кронштадт, и я уже более двух недель его не вижу. Прекрасный художник, благороднейший человек и, увы, самый безалаберный! На время его отсутствия я пригласил к себе по рекомендации Фицтума студента Демского. Скромный и прекрасно образованный и, вдобавок, бедный молодой поляк. Он целый день проводит в аудитории, а по вечерам занимается со мною французским языком и читает Габбона. Два раза в неделю, по вечерам, я хожу в зал Вольного экономического общества слушать лекции физики профессора.... Хожу еще, вместе с Демским, раз в неделю, слушать лекции зоологии профессора Куторги. У меня, как вы сами видите, даром время не проходит. Скучать совершенно не-

когда, а я все-таки скучаю. Мне чего-то недостает, а чего — я и сам не знаю. Карл Павлович теперь ничего не делает и почти дома не живет. Я с ним вижуся весьма редко, и то на улице. Прощайте, мой незабвенный, мой благодетель! Не обещаю вам писать вскоре: время у меня проходит скучно, монотонно, писать не о чем, и я не хотел бы, чтобы вы дремали над моими однообразными письмами так, как я теперь дремлю над этим посланием. Еще раз прощайте!

„Я обманул вас: не обещал вам писать вскоре, а вот не прошло и месяца после последнего моего послания, а я опять принимаюсь за послание. Событие поторопило. Оно-то обмануло вас, а не я. Штернберг заболел в хивинском походе, и умный, добрый Даль посоветовал ему оставить военный лагерь и возвратиться во-свояси, и он совершенно неожиданно явился передо мною 16 декабря ночью. Если бы я был один в комнате, и, разумеется, испугался бы, но мы были с Демским и переводили самую веселую главу из „Брата Якова“ Поль де Кока, следовательно, явление Штернберга мне показалось почти естественным явлением, хотя удивление и радость мои от этого нисколько не уменьшились. После первых объятий и лобзаний отрекомендовал я ему Демского, и как еще было только десять часов, то мы отправились в „Берлин“ выпить чаю. Ночь, разумеется, прошла в расспросах и рассказах. На рассвете Штернберг изнемог и заснул, а я, дождавшись утра, принялся за его портфель, такую же полную, как и прошлого года он привез из Малороссии. Но здесь уже не та природа, не те люди. Хотя всё так же прекрасно и выразительно, но со-

вершено всё другое, кроме меланхолии, но это, может быть, отражение задумчивой души художника. Во всех портретах Ван-Дейка господствующая черта — ум и благородство, и это объясняется тем, что Ван-Дейк сам был благороднейший умница. Так я толкую себе общую экспрессию прекрасных рисунков Штернберга.

О, если б вы знали, как весело, как невыразимо быстро и весело мелькают для меня теперь дни и ночи. Так весело, так быстро, что я не успеваю выучивать миниатюрного урока г. Демского, за что и грозит он вовсе от меня отказаться. Но, боже сохрани, я себя до этого не доведу. Знакомства наши не уменьшились, не увеличились, всё те же, но все они расцвели, так повеселели, что мне просто не сидится дома. Хотя, правду вам сказать, дома у меня тоже не без прелести, не без очарования. Я говорю о соседке, о той самой воровке, что у дверей поймал Иохим. Что это за милое, невинное создание. Настоящий ребенок, и самый прекрасный, неиспорченный ребенок. Она ко мне каждый день несколько раз забежит, попрыгает, полепечет и выпорхнет, как птичка. Просит меня иногда рисовать ее портрет, но никак более пяти минут не высидит — просто ртуть. Недавно понадобилась мне женская рука для дамского портрета, я попросил ее подержать руку, она, как добрая согласилась: и что же вы думаете, — секунды не подержит спокойно. Настоящий ребенок! Так я бился, бился и, наконец, должен был пригласить модель для руки. Что же вы думаете? Только что я усадил модель и взял палитру в руки, вбегает в комнату соседка, как всегда резвая, смеющаяся, и только увидела натурщицу, вдруг окаменела, потом зарыдала и, как тигренок, бросилась на

нее. Я не знал, что и делать. По счастью, случилась у меня малиновая бархатная мантилья той самой дамы, с которой я портрет писал. Я взял мантилью и накинул ей на плечи. Она опомнилась, подошла к зеркалу, полюбовалась на себя с минуту, потом бросила на пол мантилью, плюнула на нее и выбежала из комнаты. Я отпустил модель, и рука попрежнему осталась незаконченной.

Три дня после этого происшествия не показывалась соседка в моей квартире. Если встречалась со мной в коридоре, то закрывала лицо руками и убегала в противоположную сторону. На четвертый день, только что я пришел из класса домой и начал готовить палитру, как входит соседка, скромная, тихая, — я просто не узнавал ее. Молча обнажила по локоть руку, села на стул и приняла позицию изображаемой дамы. Я, как ни в чем не бывало, взял палитру, кисти и принялся за работу. Через час рука была окончена. Я рассыпался в благодарности за такую милую услугу, но она хоть бы улыбнулась, встала, опустила рукав и молча вышла из комнаты. Меня это; признаюсь вам, задело за живое, и я теперь ломаю голову, как восстановить мне прежнюю гармонию. Так прошло еще несколько дней, гармония начала видимо восстанавливаться. Она уже не бегала от меня в коридоре, а иногда даже и улыбалась. Я уже начал надеяться, что вот-вот дверь растворится и влетит моя птичка красноперая. Дверь, однако ж, не растворялась и птичка не показывалась. Я начинал беспокоиться и придумывать силки для коварной птички. И когда рассеянность моя стала делаться несносною не только мне самому, но и добрейшему Демскому, в это самое время, как ангел с неба, является ко мне

Штернберг из киргизской степи.

Теперь я живу совершенно одним Штернбергом и для одного Штернберга, так что если б соседка не попадалась мне иногда в коридоре, то, может быть, я бы и совсем ее забыл. Ей ужасно хочется забежать ко мне, но вот горе: Штернберг постоянно дома, а если уходит со двора, то и я с ним ухожу. На празднике она, однако ж, не утерпела, и так как нас по вечерам дома не бывает, — то она замаскировалась днем и прибежала к нам. Я притворился, что не узнаю ее. Она долго вертелась и всячески старалась показать, чтобы я узнал ее, но я упорно стоял на своем. Наконец, она не вытерпела, подошла ко мне и почти вслух сказала:

— Несносные, ведь это я!

— А когда вы снимете маску, — сказал я шопотом, — тогда я узнаю, кто вы.

Она немного замаялась, потом сняла маску, и я отрекомендовал ей Штернберга.

С того дня у нас пошло всё попрежнему. С Штернбергом она не церемонится точно так же, как и со мною. Мы ее балуем разными лакомствами и обращаемся с нею как добрые братья с родною сестрою.

— Кто она такая? — однажды спросил меня Штернберг.

Я не знал, что отвечать на этот внезапный вопрос. Мне никогда и в голову не приходило спросить ее об этом.

— Должно быть, или сирота, или дочь самой беспечной матери, — продолжал он. — Во всяком случае она жалка. Умеет ли она хоть грамоте?

— И этого не знаю, — отвечал я нерешительно.

— Давать бы ей читать что-нибудь, — всё бы голова не совсем была праздна. А кстати, узнай, если она читает, то я ей подарю

весьма моральную и мило изданную книгу. Это „Векфильдский священник“ Гольдсмита. Прекрасный перевод и прекрасное издание.

А минуту спустя продолжал он, обращаясь ко мне с улыбкою:

— Ты замечаешь, я сегодня чувствую себя в припадке морали. Например, вопрос такого рода: чем могут кончиться визиты этой наивной резвухи?

По мне пробежала легкая дрожь, но я сейчас же оправился и отвечал:

— Я думаю, ничем.

— Дай бог, — сказал он и задумался.

Я всегда люблю его благородной, детски-беззаботной физиономией, но теперь эта милая физиономия мне показалась совсем не детской, а созревшей и прочувствовавшей не свою долю физиономией. Не знаю почему, но мне невольно на мысль пришла Тарновская, и он как бы подстерг мою мысль, посмотрел на меня и глубоко вздохнул.

— Береги ее, мой друг, — сказал он, — или сам берегись ее. Как ты сам себя чувствуешь, так и делай, только помни и никогда не забывай, что женщина — святая и неприкосновенная вещь и вместе так обольстительна, что никакая сила воли не в силах противостать этому обольщению, кроме только чувства самой возвышенной евангельской любви. Оно одно только может защитить ее от позора, а нас от вечного упрека. Вооружись же этим прекрасным чувством, как рыцарь железным панцирем, и иди смело на врага.

Он на минуту замолчал.

— А я страшно постарел с прошлого года, — сказал он, улыбаясь. — Пойдем лучше на улицу. В комнате что-то душно, кажется.

Долго молча мы ходили по ули-

це, молча возвратились на квартиру и легли спать.

Поутру я ушел в класс, а Штернберг остался дома. В одиннадцать часов я прихожу домой и что же вижу? Вчерашний профессор морали нарядил мою соседку в бобровую с бархатным верхом и с золотой кистью татарскую шапочку и какой-то красный шелковый, татарский же, шугай, и сам, надевши башкирскую остроконечную шапку, наигрывает на гитаре качучу, а соседка, что твоя Тальони, так и отделяет соло.

Я, разумеется, только всплеснул руками, а они хоть бы тебе глазом повели — продолжают себе качучу, как ни в чем не бывало. Натанцовавшись до упаду, она сбросила шапочку, шугай и выбежала в коридор, а моралист положил гитару и захохотал как сумасшедший. Я долго крепился, но наконец не вытерпел и так чистосердечно завторил, что прямо заглушил. Нахихотавшись до упаду, уселись мы на стульях один против другого и, с минуту помолчав, он первый заговорил:

— Она самое увлекательное создание. Я хотел было нарисовать с нее татарочку, но она не успела нарядиться, как принялась танцовать качучу, а я, как ты видел, не утерпел и, вместо карандаша и бумаги, схватил гитару, а остальное ты знаешь. Но вот чего ты не знаешь: до качучи она рассказала мне свою историю, разумеется, лаконически, да подробности едва ли она и сама знает, но все-таки, если бы не эта проклятая шапочка, она бы не остановилась на половине рассказа, а то увидела шапку, схватила, надела — и всё забыто. Может быть, она с тобою будет разговорчивее. Выспроси у нее хорошенько, ее история должна быть самая драматическая история. Отец ее, гово-

рит она, умер в прошлом году в Обуховской больнице.

В это время дверь растворилась, и вошел давно не виданный Михайлов, а за ним удалой мичман. Михайлов без дальних околичностей предложил нам завтрак у Александра. Мы переглянулись с Штернбергом и, разумеется, согласились. Я заикнулся было насчет класса, но Михайлов так неистово захохотал, что я молча надел шляпу и взялся за ручку двери.

— А еще хочешь быть художником! Разве в классах образуются истинные великие художники? — торжественно произнес неугомонный Михайлов. Мы согласились, что лучшая школа для художника — таверна, и в добром согласии отправились к Александру.

У Полицейского моста мы встретили Элькана, прогуливающегося с каким-то молдаванским бояром и разговаривающего на молдаванском наречии. Мы взяли и его с собой. Странное явление этот Элькан: нет языка, на котором бы он не говорил, нет общества, в котором бы он не встречался, начиная от нашей братии и оканчивая графами и князьями. Он, как сказочный волшебник, везде и нигде: и на Английской набережной, у конторы пароходства, — приятеля за границу провожает, и в конторе дилижансов, или даже у Средней рогатки — тоже провожает какого-нибудь задушевного москвича, и на свадьбе, и на крестинах, и на похоронах, и всё это в продолжение одного дня, который он заключает присутствием своим во всех трех театрах. Настоящий Пинетти! Его иные остерегаются, как шпиона, но я в нем не вижу ничего похожего на подобное создание. Он, в сущности, неумолкаемый говорун и добрый малый и, вдобавок, плохой фельетонист. Его еще в шутку называют Вечным Жидом,

и этот [титул] он сам находит для себя приличным. Он со мною иначе не говорит как по-французски, за что я ему весьма благодарен, это для меня хорошая практика.

Вместо завтрака у Александра, мы плотно пообедали и разошлись во-свояси. Михайлов и мичман у нас переночевали и потом уехали в Кронштадт. Святки прошли у нас быстро, значит весело. Карл Павлович велит мне готовиться к конкурсу на вторую золотую медаль. Не знаю, что-то будет. Я так мало еще учился, но с божию помощью попробуем. Прощайте, мой незабвенный благодетель! Не имею вам ничего сказать более“.

„Уже и масленица, и великий пост и наконец праздники прошли, а я вам не написал ни одного слова. Не подумайте, мой бесценный, мой незабвенный благодетель, что я забываю вас. Боже меня сохрани от подобного греха. Во всех помышлениях, во всех начинаниях моих вы, как самое светлое, самое отрадное существо, присутствуете в моей благородной душе. Причина же моего молчания очень проста: не о чем писать — однообразие. Нельзя сказать, чтобы это однообразие было скучное, монотонное, — напротив, дни, недели и месяцы для меня летят незаметно. Какое благодетельное дело труд, особенно если он находит поощрение. А я, слава богу, в поощрении не нуждаюсь: на экзаменах я постоянно не сажусь ниже третьего №. Карл Павлович постоянно мною доволен — какое же может быть отраднее, существеннее поощрение для художника? Я безгранично счастлив. Эскиз мой на конкурсе принял без малейшей перемены, и я уже принялся за программу. Сюжет я полюбил, он мне совершенно по душе, и я весь ему предался. Это

сцена из „Илиады“ — Андромаха над телом Патрокла. Теперь только я совершенно понял, как необходимо изучение антиков и вообще жизни и искусства древних греков и как мне в этом случае французский пригодился. Я не знаю, как благодарить доброго Демского за эту услугу.

Мы очень оригинально встретили праздник христово воскресения с Карлом Павловичем. Он днем еще говорил мне, что намерен итти к заутрене в Казанский собор, чтобы посмотреть свою картину при огненном освещении и крестный ход. Вечеру велел он подать чай в 10 часов. Чтобы незаметнее прошло время, я налил ему и себе чаю, он закурил сигару, лег на кушетку и начал читать вслух „Пертскую красавицу“, а я ходил взад и вперед по комнате, только я и помню. Потом слышу неясно, как будто гром, раскрываю глаза — в комнате светло, лампа на столе едва горит, Карл Павлович спит на кушетке, книга на полу лежит, а я лежу в креслах и слушаю, как из пушек стреляют. Погасивши лампу, я тихонько вышел из комнаты и пошел к себе на квартиру. Штернберг еще спал. Я умылся, оделся и вышел на улицу. Люди уже с освященными пасхами выходили из Андреевской церкви. Утро было настоящее праздничное. И знаете, что меня больше всего занимало в это время? Совестно сказать, а сказать необходимо, необходимо потому, что мне грешно было бы скрывать от вас какую бы то ни было мысль или ощущение. Я был в это время настоящий ребенок. Меня больше всего занимал тогда мой новый непромокаемый плащ. Не странно ли? Меня тешит праздничная обнова. А если подумать, так и не странно. Глядя на полы своего блестящего плаща, я думал: давно ли я в затрапезном, запачканном ха-

лате не смел и помышлять о подобном блестящем наряде, а теперь! Сто рублей бросаю за какой-нибудь плащ, просто Овидиево превращение! Или, бывало, промислишь как-нибудь эту бедную полтину и несешь ее в раек, не выбирая спектакля; и за полтину, бывало, так чистосердечно нахохочуся и горько наплачуся, что иному и во всю жизнь свою не придется так плакать и так смеяться. И давно ли это было? Вчера, не дальше, — и такая чудная перемена. Теперь, например, я уже иначе не иду в театр, как в кресла и редко когда в места за креслами, и иду смотреть не что попало, а норовлю попасть или на бенефис, или на повторение бенефиса, или хоть и старое что-нибудь, но всегда с выбором. Правда, что я утратил уже тот непритворный смех и искренние слезы, но мне их почти не жаль. Вспоминаю всё это, я вас вспоминаю, мой незабвенный благодетель, и то святое утро, в которое вас сам бог навел на меня в Летнем саду, чтобы взять меня из грязи и ничтожества.

Праздник встретил я в семействе Уваровых. Не подумайте графов — боже сохрани, мы еще так высоко не летаем. Это простое скромное купеческое семейство. Но такое доброе, милое, гармоничное, что дай бог, чтобы все семейства на свете были таковы. Я принят у них как самый близкий, родной. Карл Павлович тоже их нередко посещает.

Праздник провели мы весело. В продолжение недели ни разу не обедали у мадам Юргенс, а всё в гостях — то у Иохима, то у Шмидта, то у Фицума, а вечера или в театре, или у Шмидта. Соседка наша попрежнему нас посещает, и всё такая же шалунья, как и прежде была: жаль, что она не может служить мне моделью для Андро-

махи: слишком молода и субтильна, если можно так выразиться. Я удивляюсь, что это за женщина ее тетенька. Она, кажется, и не думает о своей шалунье-племяннице. Она иногда у нас бесится часа два сряду, а тетеньке и нужды нет. Странно! Штернберг досказал мне ее историю. Матери она не помнит, а отец ее был какой-то бедный чиновник и, как кажется, пьяница, потому что, когда они жили в Коломне, то он каждый день приходил из должности „краснехонькой“ (как она сама выразилась) и сердитый и если у него были деньги, то он посылал ее в кабак за водкою, а если денег не было, то посылал ее на улицу просить милостыню, а вицмундир носил всегда с прорванными локтями. Тетка ее, теперешняя покровительница, а его родная сестра иногда приходила к ним и просила его, чтобы он Пашу отдал ей на воспитание, но он и слышать не хотел. Долго ли они так жили в Коломне, она не помнит. Только однажды зимою он из должности не пришел ночевать на квартиру, она одна ночевала дома и ничего не боялась. На другую ночь он тоже не приходил, а на третий день уже пришел за нею от отца из Обуховской больницы служитель. Она пошла к нему, и служитель дорогой ей рассказал, что отца ее будочники ночью подняли на улице и отправили в часть, а из части уже на другой день в горячке привезли его в больницу и что прошлой ночью он ненадолго пришел к себя, сказал свою фамилию, рассказал, где его квартира, и просил привести ее к себе. Больной отец не узнал ее и прогнал от себя. Тогда она пошла к тетке и осталась у нее. Вот и вся ее грустная история.

На днях подарил ей Штернберг „Векфильдского священника“. Она схватила книгу, как дитя хватает

хорошенькую игрушку, и, как дитя, поиграла ею, посмотрела картинки и бросила на стол, а уходя и не вспомнила о книге. Штернберг решительно уверен, что она безграмотна, я то же думаю, судя по ее печальному детству. У меня даже родилась мысль (если она действительно безграмотна) выучить ее по крайней мере читать. Штернбергу мысль моя понравилась, и он вызвался помогать мне. И он так уверен в ее безграмотности, что в тот же день пошел в книжную лавку и купил азбучку с картинками. Но благой проект наш только проектом и остался, вот почему: на другой день, когда мы хотели приступить к первой лекции, приехал из Крыма Айвазовский и остановился у нас на квартире. Штернберг с восторгом встретил своего товарища, но мне, не знаю почему, на первый раз он не понравился. В нем есть, несмотря на его изящные манеры, что-то не симпатическое, не художническое, а что-то вежливо-холодное, отталкивающее. Портфели своей он нам не показывает, говорит — оставил в Феодосии у матери, а дорогой ничего не рисовал, потому что торопился застать первый заграничный пароход. Он прожил с нами, однако ж, с лишком месяц, не знаю по каким обстоятельствам, и в продолжение этого времени соседка нас ни разу не посетила: она боится Айвазовского, и я его за это готов каждый день проводить за границу. Но вот мое горе, — с ним вместе и мой бесценный Штернберг уезжает.

Еще прошло несколько дней, и мы проводили моего Штернберга до Кронштадта. Около него собралось нас человек десять, а около Айвазовского ни одного. Странное явление между художниками! В числе провожавших Штернберга был и Михайлов. И одолжил же он

нас! После дружеского веселого обеда у Стеварта он заснул богатырски. Мы его хотели разбудить, но не могли и, взявши пару бутылок Клико, отправились с Штернбергом на пароход. На палубе „Геркулеса“ выпили вино, вручили нашего друга г. Тыринову (начальнику парохода), простились и возвратились уже вечером в трактир. Михайлов уже полупроснулся. Мы принялись рассказывать ему, как провожали мы Штернберга, — он молчал, и как были на пароходе, — он всё молчал, и как выпили две бутылки Клико. — Негодяи! — проговорил он при слове „Клико“, — не разбудили товарища проводить.

Скучно мне без моего милого Штернберга, так скучно, что я не только от квартиры, где мне всё его напоминает, даже от резвой соседки своей готов бежать. Не пишу вам теперь ничего больше — скучно, а я вам не хочу навести скуку своим монотонным посланием. Примусь лучше за программой. Прощайте“.

„Лето так у меня быстро промелькнуло, быстрее, чем у праздного денди одна минута. Я после выставки едва только заметил, что оно уже кануло в вечность. А между прочим, в продолжение лета мы с Иохимом несколько раз посещали на Крестовском острове старика Кольмана, и под его руководством я сделал три этюда: две ели и одну березу. Добрейшее создание этот Кольман! Шмидты возвратились уже в город, и они-то мне напомнили своими упреками, что уже прошло лето. Я их ни разу не посетил: далеко, а у меня все дни и ночи были отданы программе. Зато как они искренне поздравляли меня с успехом. Да, с успехом, мой незабвенный благодетель! Какое великое

дело для ученика программа! Это его пробный камень, и какое великое для него счастье, если он на этом камне оказался не поддельным, а истинным художником. Я это счастье вполне испытал. Не могу описать вам этого чудного, этого беспредельно сладкого чувства. Это продолжительное присутствие всего святого, всего прекрасного в мире в одном человеке. Зато какое горькое, какое мучительное состояние души предшествует этой святой радости, — это ожидание. Несмотря на то, что Карл Павлович уверял меня в успехе, я так страдал, как страдает преступник перед смертной казнью, нет, больше. Я не знал, умру ли я или остануся в живых, а это, по-моему, тягостнее. Приговор еще не был произнесен, и в ожидании этого страшного приговора зашли мы с Михайловым к Дели сыграть партию в бильярд, но у меня дрожали руки, и я не мог сделать ни одного шара, а он, как ни в чем не бывало, так и режет. А ведь он тоже был под судом — его программа стояла рядом с моею. Меня бесило такое равнодушье, я бросил кий и ушел к себе на квартиру. В коридоре встретила меня смеющаяся, счастливая соседка.

— Что? — спросила она меня.

— Ничего, — ответил я.

— Как ничего? А я убрала вашу комнату, как для светлого праздника, а вы идете такой скучный.

И она тоже хотела сделать скучную мину, но никак не могла. Я поблагодарил ее за внимание и просил в комнату. Она так детски-непритворно [стала] утешать меня, что я не утерпел, расхохотался.

— Ничего еще неизвестно, экзамен еще не кончился, — сказал я.

— Так зачем же вы меня обманули, бессовестный! Если б знала, не убирала и комнату.

И она надула розовенькие губки.

— У Михайлова, — продолжала она, — небось я не убрала; пускай себе со своим мичманом валяются как медведи в берлоге, мне какое дело.

Я поблагодарил ее за предпочтение и спросил ее, будет ли она рада, если Михайлов медаль получит, а я нет.

— Я ему руки переломаяю, глаза выцарапаю, я его убью до смерти!

— А если я?

— Я тогда сама умру от радости.

— За что же мне такое предпочтение? — спросил я ее.

— За что?.. За то... за то... что вы меня обещались зимою грамоте учить...

— И сдержу слово, — сказал я.

— Идите же в Академию, — сказала она, — и узнайте, что там делается, а я вас подожду в коридоре.

— Зачем же не здесь? — спросил я.

— А если придет мичман, что я тогда буду делать?

— Правда, — подумал я и, не говоря ни слова, вышел в коридор. Она замкнула дверь и ключ спрятавала в карман.

— Я не хочу, чтобы они без вас вошли в вашу комнату и что-нибудь испортили.

— С чего она взяла, что они у меня что-нибудь испортят, — подумал я, — так просто, детский каприз.

— До свидания, — сказал я, спускаясь по лестнице, — пожелайте мне счастья.

— От всей души, — сказала она восторженно и скрылась. Я вышел на улицу. Я боялся войти в Академию. Академические ворота мне показались разинутую пастью какого-то страшного чудовища. Побродивши до поту на улице, я перекрестился и пробежал в страшные ворота. Во втором этаже, в коридоре, как тени у Харонова пере-

воза, блуждали мои нетерпеливые товарищи. В толпу их и я вмешался. Профессора уже прошли из цыркля в конференц-залу. Ужасная минута близилась. Андрей Иванович (инспектор) вышел из круглой залы, я ему первый попался навстречу, и он, проходя мимо меня, шепнул мне: — Поздравляю! — Я в жизнь свою не слыхал и не услышу такого сладкого, такого гармонического звука. Я стремглав бросился домой и в восторге расцеловал мою соседку. Хорошо еще, что никто не видел, потому что это было на лестнице. Хотя я здесь ничего предосудительного не вижу, но все-таки, слава богу, что никто не видел.

Так или почти так совершился этот душу потрясающий экзамен. И всё то, что я вам написал, теперь это только темный силуэт с живой природы, слабая тень настоящего происшествия. Его ничем нельзя выразить: ни пером, ни кистью, ни даже живыми словами.

Михайлову экзамен не удался. Боже сохрани, если бы со мной случилось подобное несчастье, я бы с ума сошел, а он, как ни в чем не бывало, зашел на квартиру, надел теплое пальто и уехал к своему мичману в Кронштадт. Я не знаю, что у него за симпатия к этому мичману. Я в нем совершенно ничего не нахожу привлекающего, а он от него без души. Сначала, правда, он и мне понравился, но это ненадолго. А бедный мой учитель Демский! — вот истинно симпатический человек. Он, бедный, болен, и неизлечимо болен: чахотка в последнем периоде. Он еще ходит, но едва-едва ходит. На днях зашел поздравить меня с медалью, и мы с ним провели вечер в самой сладкой дружеской беседе. Он мне предсказывал мое будущее с таким убеждением, так натурально, живо, что я невольно

ему верил. И бедный Демский, он и не подозревает своей болезни; он так искренно увлекается своим будущим, как может увлекаться только полный здоровья юноша. Счастливее, если можно назвать мечту счастьем. Он говорит, что главное и самое трудное уже уничтожено, т. е. нищета, что он не обязан уже просиживать ночи над перепиской лекций за какой-нибудь рубль, что он теперь совершенно независим от нищеты, может предаться своей любимой науке, что он, если не превзойдет своего идола Лелевеля в отечественной истории, то по крайней мере сравняется с ним, что будущая его диссертация откроет ему все средства осуществить свои блестящие надежды. А между тем, бедный, кашляет кровью и старается это скрыть от меня. И, боже мой, чего бы я не отдал за осуществление его пламенных желаний! Но, увы, совершенно никакой надежды, — едва ли проживет он и до вскрытия Невы.

В минуту самых сердечных излиний Демского с шумом отворилась дверь и вошел удалой мичман.

— Что, Мишка у себя? — спросил он, не снимая шапки.

— Он вчера еще уехал к вам, — отвечал я.

— Значит, мы с ним разъехались. Пусть его прогуляется. А между прочим я у вас ночую.

И он вошел в комнату Михайлова. Я ему подал свечу. Что мне было делать? Я Демскому предложил постель Михайлова в совершенной надежде, что у нас ее никто не завоюет. Демский заметил мое невыгодное положение, улыбнулся, взял шапку и протянул мне руку. Я тоже молча взял шапку и вышел с ним на улицу, предоставив мичмана самому себе. Проводивши Демского до его квартиры, я весьма неохотно возвратился назад, и

что же застаю дома? Соседка моя не знала, что меня дома нет, и забегала в мою комнату, а удалой полураздетый мичман схватил ее и хотел было дверь на ключ запечатать, но в это время я подошел к двери и помешал ему. Соседка вырвалась у него из рук, плюнула ему в лицо и убежала.

— Настоящая труть, — сказал мичман, утираясь.

Меня эта сцена оскорбила, но я этого не дал ему заметить, и как еще было не поздно, то без церемонии оставил его на квартире, а сам пошел искать лучшего товарища коротать осенний вечер.

Визиты мои товарищам были неудачны, я кланялся только замкам дверей. К Шмидтам итти было поздно, Карла Павловича тоже не было дома, и я не знал, что с собою делать. Меня мучил проклятый мичман, я ненавидел его. Не знаю, была ли то ревность или просто чувство отвращения к человеку, который поругал святое чувство скромности в женщине. Женщина, какая бы она ни была, мы ей обязаны если не уважением, то по крайней мере приличием, а мичман пренебрег и то и другое. Он просто пьян или в глубине души мерзавец. Я как-то невольно верую в последнее.

В квартире Карла Павловича зажегся огонь, и я зашел к нему и у него переночевал. Карл Павлович заметил, однако ж, мое ненормальное состояние, но был так любезен, что не сделал мне ни одного вопроса, велел мне сделать постель в одной комнате с собою и сам стал читать вслух. То была книга Вашингтона Ирвинга „Христофор Колумб“. Читая, он тут импровизировал картину, как неблагоприятные испанцы выводят с баркаса на берег обремененного цепями великого адмирала. Какая грустная, поучительная картина. Я предложил

ему лоскуток бумаги и карандаш, но он отказался и продолжал читать.

Так однажды во время ужина, рассказывая свое путешествие по древней Элладе, он набросал чудную картину под названием „Афинский вечер“. Картина представляла афинскую улицу, освещенную вечером солнцем. На горизонте вчерне оконченный Парфенон, но еще леса не убраны. На первом плане, среди улицы, пара буйволов везет мраморную статую „Река Илис“ Фидия. Сбоку сам Фидий, встречаемый Периклом и Аспазией и всем, что было славного в перикловых Афинах, начиная со знаменитой гетеры и до Ксантиппы. И все это освещено лучами заходящего солнца. Великолепная картина! Что „Афинская школа“ перед этой животрепещущей картиной? А он именно потому только ее и не исполнил, что уже существует „Афинская школа“. И сколько подобных картин он оканчивает или вдохновенным словом, или вершковым эскизом в своем весьма великолепном альбоме. Так, например, прошедшей зимой он начертил несколько самых миниатюрных эскизов на одну и ту же тему. Я ничего не мог понять и только догадывался, что великий мой учитель замышляет что-то великое. И я не обманулся в своих догадках.

Нынешнее лето я стал замечать, что он до восхода солнечного ежедневно уходил в свою мастерскую в портик, в своей серой рабочей куртке, и оставался там до самого вечера. Один Лукьян только знал, что там совершается, потому что он приносил ему воду и обед. Я тогда работал над программой и не мог предложить ему услуг книгописания, хотя я был уверен, что он охотно принял бы такую услугу, потому что он любит чтение. Так прошло три недели. Я трепетал от

нетерпения. Никогда он так постоянно не посещал свою студию. Должно быть, что - нибудь необыкновенное. Да и что обыкновенное создает такой колоссальный гений!

Однажды я перед вечером, отпустив натурщика, хотел выйти на улицу. В коридоре встретился мне Карл Павлович с небритой бородою. Он пожелал видеть мою программу. Я с трепетом ввел его в свой кабинет, он сделал несколько неважных замечаний и сказал: — Теперь пойдем смотреть мою программу, — и мы пошли в портик.

Я не знаю, рассказывать ли вам о том, что я там увидел? Рассказать я вам должен, но как я расскажу нерассказываемое?

Отворив двери в мастерскую, мне представилось огромное темное полотно, натянутое на раму. На полотне черной краской написано: „Нач. 17 июня“. За полотном музыкальный ящик играл хор ноблей из „Гугенотов“. С замиранием сердца прошел я за полотно, оглянулся, и у меня дыхание захватило: передо мною стояла не картина, а со всем ужасом и величием — живая осада Пскова. Вот где смысл крошечных эскизов. Вот для чего он прошедшее лето делал прогулку в Псков. Я знал о его предположении, но никогда не мог вообразить себе, чтобы это так быстро исполнилось. Так быстро и так прекрасно! Пока я сделаю для вас небольшой контур с этого нового чуда, опишу вам его, разумеется, весьма ограниченно.

На правой стороне от зрителя, на третьем плане картины, взрыв башни; немного ближе пролом в стене и в проломе — рукопашная схватка, да такая схватка, что смотреть страшно. Кажется, слышишь крики и звон мечей о железные ливонские, польские, литовские и бог знает еще о какие железные шле-

мы. На левой стороне картины, на втором плане, крестный ход с хоругвями и иконой божией матери, торжественно спокойно предшествуемый епископом с мечом святого Михаила, князя псковского. Какой удивительный контраст! На первом плане, в середине картины, бледный монах с крестом в руке, верхом на гнедой лошади. По правую сторону монаха издыхающий белый конь Шуйского, а сам Шуйский бежит к пролому с поднятыми вверх руками. По левую сторону монаха благочестивая старуха благословляет юношу или, лучше сказать, мальчика на супостата. Еще левее девушка поит водою из ведра утомленных воинов, а в самом углу картины полуобнаженный умирающий воин, поддерживаемый молодою женщиною, быть может, будущей вдовою. Какие чудные, разнообразные эпизоды! И я вам их и половины не описал. Мое письмо было бы бесконечно и все таки неполно, если бы я вздумал описывать все подробности этого совершенства искусства.

Удовольствуйтесь на первый раз хоть этим прозаическим очерком в высшей степени поэтического произведения. Со временем приплю вам контур с него, и вы тогда яснее увидите, что это за божественное произведение.

О чем же мне еще писать вам, мой незабвенный благодетель? Я так редко и так мало пишу вам, что мне совестно. Упреки ваши, что я ленив писать, не совсем справедливы. Я не ленив, а не мастер обывденной жизни своей рассказывать увлекательно, как это другие умеют делать. Я недавно (собственно для писем) прочитал „Кларису“, перевод Жюль Жанена, и мне понравилось одно предисловие переводчика, а письма такие сладкие, такие длинные, что из рук вон. И как это достало терпения у чело-

века написать такие бесконечные письма. А письма из-за границы мне еще менее понравились: претензии много, а толку мало, педантизм и больше ничего. Я, признаюсь вам, имею сильное желание выучиться писать, да не знаю, как это сделать. Научите меня. Ваши письма так хороши, что я их наизусть выучиваю. А пока овладею вашим секретом, буду вам писать как сердце продиктует, и моя простосердечная откровенность пускай пока заменит искусство.

Переночевавши у Карла Павловича, я часу в десятом весьма неохотно пошел к себе на квартиру. Михайлов уже был дома и наливал в стакан едва проснувшемуся мичману какое-то вино, а моя ветренная соседка, как ни в чем не бывало, выглядывала из моей комнаты и хохотала во всё горло. Никакого самолюбия, ни тени скромности. Простая ли это естественная наивность, или это следствие уличного воспитания, — вопрос для меня неразрешимый, неразрешимый потому, что я к ней безотчетно привязан, как к самому милому ребенку. И, как настоящего ребенка, я посадил ее за азбучку. По вечерам она твердит склады, а я что-нибудь черчу или с нее же портрет рисую. Головка просто прелесть! И замечательно что? С тех пор, как она начала учиться, перестала хохотать, а мне смешно становится, когда я смотрю на ее серьезное детское личико. От нечего делать в продолжение зимы я думаю написать с нее этюд при огненном освещении, в таком точно положении, как она сидит, углубившись в азбучку с указкою в руке. Это будет очень миленькая картина — à la Грез. Не знаю, овладею ли я с красками? В карандаше она порядочно выходит.

На-днях я познакомился с ее тетюшкой и весьма оригинально. По

обыкновенно, в одиннадцать часов утра возвращаюсь я из класса, в коридоре встречает меня Паша и именем тетеньки просит к себе на кофе. Меня это изумило, я отказываюсь. Да и в самом деле, как войти в незнакомый дом и прямо на угощение? Она, однако ж, не дает мне выговорить слова, тащит меня за рукав к своим дверям, как упрямого теленка. Я, как теленок, упираюсь и уже чуть-чуть не освободил свою руку, как растворилась дверь и явилась на помощь сама тетенька. Не говоря ни слова, схватывает меня за другую руку и втаскивает в комнату, двери на ключ — и просят быть как дома.

— Прошу покорно, без церемонии, — говорит запыхавшись хозяйка, — не взъщтите на простоте. Пашенька, что же ты рот разинула? Неси скорее кофей!

— Сейчас, тетя, — отозвалась Паша из другой комнаты и через минуту явилась с кофейником и чашками на подносе, настоящая Геба. Тетя тоже немного смахивала на Тучегонителя.

— Нам с вами давно хотелось познакомиться, — так начала гостеприимная хозяйка, — да всё как-то случаю не выпадало, а сегодня, слава богу, я таки поставила на своем. Уж вы нас извините за простоту. Не угодно ли чашечку кофею? Давно что-то нашей охтянки не видать, а в лавочке сливки — такая дрань. Да что будешь делать? Ко мне Паша давно уже пристаёт, чтобы я познакомилась с вами, да выто такой нелюдим, настоящий затворник, и в коридор то вы лишний раз не выглядываете. Кушайте еще чашечку. Вы с нашей Пашенькой просто чудо сотворили. Мы ее просто не узнаем: с утра до ночи за книжкой, воды не замутит, так что даже люблю. А вчера, вообразите наше удивление, достала с картинками книжку, ту самую, что ваш

товарищ подарил ей, раскрыла и принялась читать, правда, еще не совсем бойко, но понимать совершенно всё можно. Как бишь называется эта книга?

— „Векфильдский священник“, — сказала Паша, выходя из-за перегородки.

— Да, да, священник. Как он бедный, и в остроге сидел, как он и дочь свою беспутную отыскивал, — всю книжку, как есть, прочитала, куда и сон девался. — Кто выучил тебя? — спрашиваю я ее. Она говорит: — вы. Вот уж, правду сказать, одолжили вы нас. Кирило Афанасьич мой если не в должности, так дома сидит за бумагами. Настанет вечер, ми и примемся за молчанку, и вечер тебе годом кажется. А теперь, да я просто и не видала, как он пролетел! Не угодно ли еще чашечку?

Я отказался и хотел уйти. Не тут-то было. Самым нецеремонным образом хозяйка схватила меня за руку и усадила на свое место, приговаривая: — Нет, у нас не знаем, как у вас, так не делают — вошел и вышел. Нет, просим покорно побеседовать с нами да закусить, чем бог послал.

От закуски и от беседы я, однако ж, отказался, ссылаясь на боль в животе и на колотье в боку, чего у меня, слава богу, никогда не бывало. А дело в том, что мне нужно было итти в класс, — первый час уже был на исходе. На честное слово я был отпущен до семи часов вечера. Верный данному слову, в семь часов вечера я явился к гостеприимной соседке. Самовар уже был на столе, и она меня встретила со стаканом чаю в руках. После первого стакана чаю она отрекомендовала меня хозяину своему, как она выразилась, лысому в очках старичку, сидевшему в другой комнате за столиком над кипю бумаж. Он встал со стула, поправил

очки и, протянувши мне руку, сказал: — Прошу покорно садиться. — Я сел, а он снял с носа очки, протер их носовым платком, надел их опять на нос, сел молча на свое место и попрежнему углубился в свои бумаги. Так прошло несколько минут. Я не знал, что мне делать, положение мое становилось смешным. Хозяйка, спасибо, меня выручила.

— Не мешайте ему, — сказала она, выглядывая из другой комнаты. — Идите к нам, у нас веселее.

Я молча оставил трудолюбивого хозяина и перешел к хлопотунья хозяйке. Смирница Паша сидела за „Векфильдским священником“ и рассматривала картинки.

— Видели нашего хозяина? — сказала хозяйка. — Вот он всегда такой, так он привык к этим бумагам, что минуты без них не проживет.

Я сказал какой-то комплимент трудолюбию и попросил Пашу, чтобы она читала вслух. Довольно медленно, но правильно и внятно прочитала она страницу из „Векфильдского священника“ и была награждена от тетеньки стаканом чаю внакладку и панегириком, которого и на трех страницах не упишешь, а мне, как ментору, кроме бесконечной благодарности, предложено было рому с чаем. Но как он был еще у Фогта и Паша должна была за ним сбегать, то я отказался от рома и от чаю, к немалому огорчению гостеприимной хозяйки.

В одиннадцатом часу поужинали, и я ушел, давши обещание навещать их ежедневно.

Не могу вам ясно определить, какое впечатление произвело на меня это новое знакомство, а первое впечатление, говорят, весьма важно в деле знакомства. Я доволен этим знакомством потому только, что знакомство мое с Пашей до сих пор казалось мне предосудительным, а теперь как бы всё это устрани-

лось и наша дружба как будто скреплялась этим нечаянно-новым знакомством.

Я стал бывать у них каждый день и через неделю был уже как старый знакомый или, лучше сказать, как свой семьянин. Они мне предложили у себя стол за ту самую цену, что у мадам Юргенс, и я изменил доброй мадам Юргенс и не раскаиваюсь: мне наскучила беззаботная холостая компания, и я охотно принял предложение соседки. У них мне так хорошо, тихо, спокойно, всё это подомашнему всё это так в моем характере, так в гармонии с моею миролюбивою натурой. Пашу я называю сестрицей, а тетеньку ее своей тетенькой называю, а дяденьку никак не называю, потому что я его только и вижу за обедом. Он, кажется, и по праздникам ходит в должность. Мне так хорошо у них, что я почти никуда не выхожу, кроме Карла Павловича. У Юхима не помню, когда и был, у Шмидтов и Фицума тоже. Сам вижу, что нехорошо я делаю, но что же делать: не умею врать перед добрыми людьми. Недостаток светского образования, ничего больше. В следующее воскресенье сделаю им всем визиты и вечер у Шмидта проведу, а то как бы и в самом деле не раззнакомиться. Всё это ничего, всё это как-нибудь уладится, а вот мое горе: не могу поладить с Михайловым, т. е. собственно не с Михайловым, а с его сердечным другом мичманом: он почти каждую ночь ночует у нас. Это бы еще ничего, а то наведет с собою бог знает каких людей и напролет всю ночь — карты и пьянство. Не хотелось бы мне переменять квартиры, а, кажется, придется, если эти оргии не прекратятся. Хоть бы скорее весна настала — пускай бы себе ушел в море этот несносный мичман.

Начал я этюд с Паши красками

при огне. Очень миленькая выходит головка, жаль только, что проклятый мичман мешает работать. Хотелось бы к празднику кончить и начать что-нибудь другое, да едва ли. Я пробовал уже у соседок расположиться с работой, да всё как-то неловко. Мне так понравилось огненное освещение, что, окончивши эту головку, я думаю начать другую, — с Паши же — весталку. Жаль только, что теперь нельзя достать белых роз для венка, а это необходимо. Но это еще впереди.

Паша начинает уже хорошо читать и любила чтение. Это мне чрезвычайно приятно но я затрудняюсь в выборе чтения для нее. Романы, говорят, нехорошо читать молодым девушкам, а я, право, не знаю, почему нехорошо. Хороший роман изображает воображение и облагораживает сердце, а сухая кака - нибудь умная книга, кроме того, что ничему не научит, да, пожалуй, еще и поселит отвращение к книгам. Я ей на первый раз дал „Робензона Крузо“, а после предложил путешествие Араго или Дюмон-Дюрвиля, а там опять какой-нибудь роман, а потом Плутарха. Жаль, что нет у нас переведенного Вазари, а то бы я ее познакомил и со знаменитостями нашего прекрасного искусства. Хорош ли мой план, как вы находите? Если имеете что-нибудь сказать против него, то сообщите мне в следующем письме, и я вам буду сердечно благодарен. Меня она теперь занимает, как будто что-то близкое, родное. Я на нее, грамотную, теперь смотрю, как художник на свою неоконченную картину, и великим грехом считаю для себя предоставить ей самой теперь выбор чтения или, лучше сказать, случай чтения, потому что ей не из чего выбирать. Лучше было не учить ее читать. Я надоел вам сво-

ими соседками, но что делать? По пословице: „У кого что болит, тот о том и говорит“. А если правду сказать, то у меня теперь и говорить больше не о чем. Нигде не бываю и ничего не делаю. Не знаю, что-то мне судьба готовит будущее лето, а я его не без трепета ожидаю. Да и можно ли его ожидать иначе, — будущее лето должно положить настоящий фундамент избранному мною или, лучше сказать, вами поприщу. Карл Павлович говорит, что вскоре после праздников будет объявлена программа на первую золотую медаль. Со мной чуть-чуть не делается обморок при одной мысли об этой роковой программе. Что если мне удастся? Я с ума сойду. А вы? Неужели вы не приедете посмотреть трехгодовую выставку и взглянуть на мою одобренную программу и на смиренного творца ее, как на свое собственное создание? Я уверен, что вы приедете. Напишите мне о вашем приезде в следующем письме, и я буду иметь благовидный предлог отказать Михайлову от квартиры. Мичман, кажется, и ему уже надоел. Хорошо еще, что я имею приют у соседок, а то пришлось бы бегать собственной квартиры. Напишите, сделайте милость, что вы приедете, тогда я все разом покончу.

Прощайте, мой незабвенный благодетель. В следующем письме сообщу вам о дальнейших успехах моей ученицы и о следствиях предстоящего конкурса. Прощайте.

P. S. Бедный Демский уже из комнаты не может выйти. Не пережить ему весны“.

По получении этого письма я написал ему, что не к выставке, а, может быть, и к святой неделе приеду к нему в гости и что приеду к нему прямо на квартиру, как Штернберг приезжал. Я написал ему это для того собственно, что-

бы избавить его от неотвязчивого мичмана. Я, правду сказать, опасался за его еще неустановившийся молодой характер. Чего доброго, как раз может сделаться двойником беспардонного мичмана. Тогда прощай всё — и гений, и искусство, и слава, и всё очаровательное в жизни. Всё это уляжется, как в могиле, на дне всепожирающей рюмочки. Примеры эти, к несчастью, весьма и весьма даже нередки, в особенностях у нас в России. И! что за причина? Неужели одно пьяное общество может умертвить всякий зародыш добра в молодом человеке? Или тут есть еще что-нибудь для нас непонятное? А впрочем, народная мудрость вывела одно заключение: скажи, с кем ты знаком, и я тебе скажу, кто ты таков. А Гоголь, вероятно, тоже не без основания, заметил, что русский человек коли хороший мастер, то непременно и пьяница. Что бы это значило? Ничего больше, я полагаю, как недостаток всеобщей цивилизации. Так, например, сельский или другой какой писарь в кругу честных безграмотных мужичков — все равно, что Сократ в Афинах, а посмотрите, самое безнравственное, беспросыпно-пьяное животное, потому именно, что он мастер своего дела, что он один-единственный грамотей между согнею простодушных мужичков, на счет которых он упивается и распутничает; а они только удивляются его досужеству и никак не могут себе растолковать, что бы такое значило, что такой умнейший человек и такой великий пьяница. А простакам и невдомек, что он один между ними мастер письменного или другого какого дела, что нет ему соперника, что давальцы его навсегда останутся ему верны, потому что, кроме него, не к кому обратиться и он себе, спустя рукава, кое-как делает свое

дело, а легкие заработки пропивает.

Вот, по-моему, одна-единственная причина, что у нас коли мастер своего дела, то непременно и горький пьяница. А кроме этого, замечено, что и между цивилизованными нациями люди, выходящие из круга обыкновенных людей, одаренные высшими душевными качествами, всегда и везде более или менее были читателями, а нередко и усердными поклонниками веселого бога Бахуса. Это уже, должно быть, неперемное свойство необыкновенных людей.

Я лично и хорошо знал гениального математика нашего О[строградского] (а математики вообще люди неувлекательные), с которым мне случилось несколько раз обедать вместе. Он, кроме воды, ничего не пил за столом. Я и спросил его однажды:

— Неужели вы вина никогда не пьете?

— В Харькове еще когда-то выпил два погребка, да и забастовал, — ответил он мне просто-душно.

Немногие, однако ж, кончают двумя погребками, а непременно принимаются за третий, нередко и за четвертый, и на этом-то роковом четвертом кончают свою грустную карьеру, а нередко и самую жизнь.

А он, т. е. мой художник, принадлежал к категории людей страстных, увлекающихся, с воображением горячим, а это-то и есть злейший враг жизни самостоятельной, положительной. Хотя я и далеко не поклонник монотонной трезвой аккуратности и вседневной однообразной воловьей деятельности, но не скажу, чтобы я был открытый враг положительной аккуратности. Вообще, в жизни средняя дорога есть лучшая дорога, но в искусстве, в науке и вообще в деятель-

ности умственной средняя дорога ни к чему, кроме безыменной мотыги, не приводит.

В художнике моем хотелось бы мне видеть самого великого, необыкновенного художника и самого обыкновенного человека в домашней жизни, но эти два великие свойства редко уживаются под одной кровлей.

Сердечно желал бы я предвидеть и предотвратить всё вредно действующее на молодое воображение моего любимца, но как это сделать, — не знаю. Мичмана я решительно боюсь, — да и от соседки нельзя ожидать ничего доброго, — это ясно как день. Теперь еще это могло бы кончиться разлукой и слезами, как обыкновенно кончается первая пламенная любовь, но при содействии тетюшки, которая ему так понравилась с первого разу, кончится всё это факелом Гименя и, дай бог мне ошибиться, развратом и нищетой.

Он мне прямо не говорит, что он влюблен по уши в свою ученицу, да и какой юноша прямо откроет эту священную тайну? По одному слову своей обожаемой он бросится в огонь и в воду, прежде чем выговорит ей словами свое нежное чувство. Таков юноша, любящий искренно. А бывают юноши, любящие иначе?

— Чтобы хоть сколько-нибудь отвлечь его от соседок, с умыслом не упоминаю об них ни слова. Я советовал ему посещать, как можно чаще Шмидта, Фицума и Иохима, как людей, необходимых для его внутреннего образования, навещать старика Кольмана, которого добрые советы по части пейзажной живописи ему необходимы, и каждый божий день, как храм, как светильник прекраснейшего искусства, посещать мастерскую Карла Павловича и во время этих посещений сделать для меня акварелью

копию с „Бахчисарайского фонтана“. А в заключение описал ему всю важность предстоящей программы, для которой он должен посвятить всего себя и все свои дни и ночи до самого дня экзамена. т. е. до октября месяца (такой срок и такого рода занятие мне казались достаточными, чтобы хотя немного охладить первую любовь), и [писал], что если мне нельзя будет на всё лето остаться в столице, то к осени я непременно опять приеду собственно для его программы.

Письмо мое, как я и ожидал, имело свое доброе действие, но только вполнину: программа ему удалась, а соседка — увы! Но зачем прежде времени подымать завесу таинственной судьбы? Прочитаем еще одно и последнее его письмо.

„Волею или неволею, не знаю, а знаю только то, что вы меня жестоко обманули, мой незабвенный благодетель. Я дожидал вас как самого дорогого моему сердцу гостя, а вы, — бог вам судия... И зачем было обещать? А сколько было хлопот мне с моими жильцами! Насилу выжил. Михайлов, правда, сейчас же согласился, но неугомонный мичман дотянул-таки до самой весны, т. е. до страстной недели, и на расставаньи мы чуть было с ним не поссорились: он непременно хотел остаться и на святую неделю, но я решительно сказал ему, что это невозможно, потому, говорю ему, что я вас дожидаю.

— Эка важная фигура ваш родственник! И в трактире может поселиться! — сказал он, покручивая свои глупые усы. Меня это взбесило, и я готов уже был наделать бог знает каких дерзостей, да, спасибо, Михайлов остановил меня. Я не знаю, что ему особенно понравилось в нашей квартире, вероят-

но, только то, что она даровая, не нанятая. Зимой, бывало, Михайлов по несколько ночей дома не ночует и днем изредка заглянет и сейчас же уйдет. А он только и выйдет пообедать да напиться пьяным и опять лежит на диване — или спит, или трубку курит. Последнее время он уже было и чемодан с бельем перетащил, и когда уже совсем я ему отказал от квартиры, так он всё еще приходил несколько раз ночевать, — просто бессовестный. И еще одна странность: до самого его выезда в Николаев (он переведен в Черноморский флот) я его каждый вечер, возвращаясь из класса, встречал или в коридоре, или на лестнице, или у ворот. Не знаю, кому он делал вечерние визиты. Но бог с ним, — слава богу, что я от него избавился.

Какие успехи сделала в продолжение зимы моя ученица, просто чудо! Что если бы начать ее учить в свое время, — из нее могла бы быть просто ученая. И какая она сделалась скромная, кроткая, просто прелесть. Детской игривости и наивности и тени не осталось.

Правду сказать, мне даже жаль, что грамотность, если это только грамотность, уничтожила в ней эту милую детскую резвость. Я рад, что хоть тень той милой наивности осталась у меня на картине. Картина вышла очень миленькая. Огненное освещение, правда, не без труда, но удалось. Прево предлагает мне сто рублей серебром, на что я охотно соглашаюсь, только после выставки. Мне непременно хочется представить мою милую ученицу на суд публики. Я был бы совершенно счастлив, если б вы не обманули меня в другой раз и приехали к выставке, а она в нынешнем году особенно будет интересна: многие художники — и наши, и иностранцы из-за границы — обещают прислать свои произведения,

в том числе Горас Верне, Гюден и Штейбен. Приезжайте, ради самого Аполлона и девяти его прекрасных сестриц.

До сих пор моя программа идет туго. Не знаю, что дальше будет. Композицией Карл Павлович доволен, больше ничего не могу вам о ней сказать. С будущей недели примусь вплотную, а до сих пор я ее как будто бегаю. Не знаю, что это значит. Ученица моя, — и та уже начинает понукать меня. Ах, если б я вам мог рассказать, как мне нравится это простое доброе семейство. Я у них как сын родной. Про тетушку и говорить ничего: она постоянно добрая и веселая. Нет, угрюмый и молчаливый дядюшка — и тот иногда оставляет свои бумаги, садится с нами около шумящего самовара и исподтишка отпускает шуточки, разумеется, самые незамысловатые. Я иногда позволяю себе роскошь, разумеется, когда лишняя копейка зазвенит в кармане: угощаю их ложей третьего яруса в Александринском театре, и тогда всеобщее удовольствие безгранично, особенно если спектакль составлен из водевилей. А ученица и модель моя несколько дней после такого спектакля и во сне, кажется, поет водевильные куплеты. Я люблю или, лучше сказать, обожаю всё прекрасное, как в самом человеке, начиная с его прекрасной наружности, так само, если не больше, и возвышенное, изящное произведение ума и рук человека. Я в восхищении от светски-образованной женщины и мужчины тоже. У них всё, начиная от выражений до движений, приведено в такую ровную, стройную гармонию, у них во всех пульс, кажется, одинаково бьется. Дурак и умница, флегма и сангвиник, — это редкие явления, да едва ли они и существуют между ними, и это мне бесконечно нравится, —

ненадолго, однако ж. Это, может быть, потому, что я родился и вырос не между ними, а грошовым воспитанием своим и подавно не могу равняться с ними, и потому-то мне, несмотря на всю очаровательную прелесть их жизни, мне больше нравится семейный [быт] простых людей, таких, например, как мои соседи. Между ними я совершенно спокоен, а там всё чего-то как будто боишься. Последнее время я и у Шмидтов чувствую себя неловко и не знаю, что бы это значило. Бываю я у них почти каждое воскресенье, но не засиживаюсь, как это прежде бывало. Может быть, это оттого, что нету милого незабвенного Штернберга между ними. А кстати, о Штернберге. Я недавно получил от него письмо из Рима. Да и чудак же он препорядочный. Вместо собственных впечатлений, какие произвел на него Вечный город, он рекомендует мне: и кого же вы думаете? — Дюпати и Пиранези. Вот чудак! Пишет, что у Лепри видел он великий собор художников, в том числе и Иванова, автора будущей картины „Иоанн Предтеча проповедует в пустыне“. Русские художники подтрунивают исподтишка над ним, говорят, что он совсем завяз в Понтийских болотах и все-таки не нашел такого живописного сухого пня с открытыми корнями, который ему нужен для третьего плана своей картины. А немцы вообще в восторге от Иванова. Еще встретил он, в кафе Греко, безмерно расфранченного Гоголя, рассказывающего за обедом самые сальные малороссийские анекдоты. Но главное, что он встретил при въезде в Вечный город, в виду купола св. Петра и в виду безсмертного великана Колизея, — это качуча, грациозная, страстная, такая, как она есть в самом народе, а не такая чопорная,

нарумяненная, как ее видим на сцене. „Вообрази себе, — пишет он, — что знаменитая Тальони копия с копии с того оригинала, который я видел бесплатно на римской улице“. Но для чего мне делать выписки? Я вам пришлю его письмо в оригинале. Там вы и про себя кое-что небезынтересное прочтаете. Он, бедный, все еще вспоминает о Тарновской. Вы ее часто видите. Скажите, счастлива ли она со своим эскулапом? Если счастлива, то не говорите ей ничего про нашего друга, не тревожьте пустым воспоминанием ее тихого семейного покоя. Если же нет, то скажите ей, что друг наш Штернберг, благороднейшее создание в мире, любит ее до сих пор так же искренно и нежно, как и прежде любил. Это усладит ее сердечную тоску. Как бы человек ни страдал, какие бы ни терпел испытания, но если он услышит одно приветливое, сердечное слово, слово искреннего участия от далекого неизменного друга, он забывает гнетущее его горе, хоть ненадолго, хотя на час, на минуту. Он совершенно счастлив, а минута полного счастья, говорят, заменяет бесконечные годы самых тяжелых испытаний.

Прочитывая эти строки, вы улыбнетесь, обожаемый мой друг, и, чего доброго, подумаете, не терплю ли и я какого-нибудь испытания, потому что так красно рассуждаю об испытании. Божусь вам, у меня никакого горя, а так что-то взгрустнулось. Я совершенно счастлив, да и может ли быть иначе, имея таких друзей, как вы и милый незабвенный Виля? Немногим из людей выпадает такая сладкая участь, как выпала на мою долю, и если бы не вы, пролетела бы мимо меня слепая богиня. Но вы ее остановили над заброшенным бедным замарашкой. О, боже мой, боже мой! я так счастлив, так

беспредельно счастлив, что мне кажется, я задохнусь от этой полноты счастья, задохнусь и умру. Мне непременно нужно хоть какое-нибудь горе, хоть ничтожное, а те, сами посудите, что бы я ни задумал, чего бы я ни пожелал, мне всё удается. Все меня любят, все ласкают, начиная с нашего великого маэстро, а его любви, кажется, достаточно для совершенного счастья.

Он часто заходит ко мне на квартиру, иногда даже и обедает у меня. Скажите, мог ли я тогда думать о таком счастье, когда я в первый раз увидел его у вас в этой самой квартире? Многие и весьма многие вельможи-царедворцы не удостоены такого великого счастья, каким я, неизвестный нищий, пользуюсь. Есть ли на свете такой человек, который не позавидовал бы мне в настоящее время?

На прошедшей неделе заходит он ко мне в класс, взглянул на мой этюд, сделал наскоро кое-какие замечания и вызывает меня на пару слов в коридор. Я думал, что и бог знает какой секрет, и что же? Он предлагает мне ехать с ним вместе на дачу к Уваровым обедать. Мне не хотелось оставить класс, и я начал было отговариваться, но он мои резоны назвал школьничеством и неуместным прилежанием, и что один класс — ничего не значит пропустить.

— А главное, — прибавил он, — я вам дорогой прочитаю такую лекцию, какой вы и от профессора эстетики никогда не услышите.

Что я мог сказать на это? Убрал палитру и кисти, переоделся и поехал. Дорогой, однако ж, и помину не было об эстетике. За обедом, как обыкновенно, был веселый общий разговор, а после обеда уже началась лекция. Вот как было дело.

В гостиной, за чашкой кофе, старик Уваров завел речь о том, как

быстро летят часы и как мы не до-
рожим этими алмазными часами,
особенно юноши, — прибавил стар-
рик, глядя на сыновей своих.

— Да вот вам животрепещущий
пример, — подхватил Карл Павло-
вич, показывая на меня: — он се-
годня оставил класс, чтоб только
побаклушничать на даче.

Меня как кипятком обдало, а он,
ничего не замечая, прочитал мне
такую лекцию о всепожирающем
быстролетящем времени, что я те-
перь только почувствовал и понял
символическую статую Сатурна,
пожирающего детей своих. Вся эта
лекция была прочитана с такой
любовью, с такой отцовской лю-
бовью, что я тут, в присутствии
всех гостей, заплакал, как ребен-
нок, уличенный в шалости.

После всего этого, скажите, чего
мне еще недостает? Вас! Только
одного вашего присутствия недо-
стает мне. О! дождусь ли я той ве-
ликой радостной минуты, в кото-
рую обниму вас, моего родного,
моего искреннего друга! А знаете
что? Не напишите вы мне, что вы
приедете ко мне к святой, я непре-
менно посетил бы вас прошедшею
зимой. Но, видно, святые в небе
позавидовали моему земному сча-
стию и не допустили этого радост-
ного свидания.

Несмотря, однако ж, на всю пол-
ноту моего счастья, мне иногда бы-
вает так невыносимо грустно, что
я не знаю, куда укрыться от этой
гнетущей тоски. В эти страшно
продолжительные минуты одна
только очаровательная моя учени-
ца имеет на меня благотворное
влияние. И как бы мне хотелось
тогда раскрыть ей мою страдаю-
щую душу, разлиться, растаять
в слезах перед нею... Но это оскор-
бит ее девственную скромность,
и я себе скорее лоб разобью о сте-
ну, чем позволю оскорбить какую-
бы то ни было женщину, тем более

ее, ее — прекрасную и пренепо-
рочную отроковицу.

Я, кажется, писал вам прошед-
шей осенью о моем намерении на-
писать с нее весталку в репсап при-
лежной ученице. Но зимою трудно
было достать лилии или белой ро-
зы, а главное, мне мешал неснос-
ный мичман. Теперь же эти пре-
пятствия устранены, и я думаю
между делом, т. е. между програм-
мою, привести в исполнение мой
задушевный проект, тем более это
возможно, что программа моя не-
многосложна, всего три фигуры —
это Иосиф толкует сны своим со-
узникам — виночерпию и хлебо-
дару. Сюжет старый, избитый,
и поэтому-то нужно хорошенько
его обработать, т. е. сочинить. Ме-
ханической работы тут немного,
а впереди еще слишком три месяца
времени. Вы мне пишете о важно-
сти моей, быть может, последней
программы и советуете как можно
прилежные изучить ее, или, как вы
говорите, проникнуть ею. Всё это
прекрасно, и я совершенно убеж-
ден в необходимости этого. Но,
единственный мой друже, я боюсь
выговорить: „Весталка“ меня бо-
лее и постоянно занимает, а про-
грамма — это второй план „Ве-
сталки“, и как я ни стараюсь по-
ставить ее на первый план, — нет,
не могу, уходит, и что бы это зна-
чило — не знаю. Думаю прежде
окончить „Весталку“ (она у меня
уже давно начата). Окончу, да
и с рук долой, тогда свободнее
примуся за программу.

Программа! Я что-то недоброе
предчувствую с моею программой.
И! откуда берется это роковое пред-
чувствие? Не отказаться ли мне от
нее до следующего года? Но поте-
рять год времени! Чем возградится
эта потеря? — Верным успехом.
А кто поручится за этот успех?
Не правда ли, я болен? Я, действи-
тельно, немножко как будто бы

рехнулся, я становлюсь похожим
на „Метафизика“ Хемницера. Бо-
га ради, приезжайте, восстановите
мою падающую душу.

Какой же я бессовестный эго-
ист! На каком основании я почти
требую вашего визита? Во имя ка-
кой разумной идеи вы должны
оставить ваши занятия, ваши обя-
занности и ехать за тысячу верст,
для того только, чтобы увидеть
какого-то полудиота?

Прочь, недостойное малодушие!
Ребячество, ничего больше, а я
уже, слава богу, допущен к про-
грамме на первую золотую медаль.
Я уже человек кончающий... нет,
нет, художник, начинающий свою,
быть может, великую карьеру. Мне
стыдно перед вами, мне стыдно са-
мого себя. Если только не имеете
крайней надобности, то, бога ради,
не ездите в столицу. Не приезжай-
те, по крайней мере, до тех пор,
пока я не окончу мою программу
и мою задушевную „Весталку“.
А тогда, если приедете, т. е. к вы-
ставке, о, тогда моя радость, мое
счастье будет бесконечно.

Еще одно и странное и постоян-
ное мое желание: мне ужасно хо-
чется, чтобы вы хоть мимоходом
взглянули на модель моей „Ве-
сталки“, т. е. на мою ученицу. Не прав-
да ли, странное, смешное желание?
Мне хочется показать вам ее, как
самое лучшее, прекраснейшее про-
изведение божественной природы.
И, о самолюбие! — как будто и я
споспешествовал нравственному
украшению этого чудного созда-
ния, т. е. выучил русской грамоте.
Не правда ли, я бесконечно само-
любив? А кроме шуток, грамот-
ность придала ей какую-то особен-
ную прелесть. Один маленький не-
достаток в ней, и это маленькое
несовершенство недавно я заметил:
она, как мне кажется неохотно чи-
тает. А тетенька ее давно уже пе-
рестала восхищаться своей грамот-

ницей Пашей. После праздников
дал я ей прочитать „Робинзона
Крузо“. Что ж бы вы думали? Она
в продолжение месяца едва-едва
прочла до половины. Признаюсь
вам, такое равнодушие меня силь-
но огорчило, так огорчило, что я
начал уже раскаиваться, что и чи-
тать ее выучил. Разумеется, я ей
этого не сказал, а только подумал.
Она же как будто подслушала мою
думу: на другой же день дочитала
книгу и ввечеру за чаем с таким
непритворным увлечением и с та-
кими подробностями рассказала
бессмертное творение Дефо своей
равнодушной тетеньке, что я го-
тов был расцеловать свою умницу-
ученицу. В этом отношении я на-
хожу много общего между ней
и мною. На меня иногда находит
такое деревянное равнодушие, что
я делаюсь совершенно ни на что
не способен. Но со мною, слава
богу, эти припадки непродолжи-
тельны бывают, а она... и что для
меня непонятно: с тех пор, как
оставил меня неугомонный мичман,
сделалась как-то особенно скром-
нise, задумчивее и равнодушнее
к книге. Неужели она?.. Но я этого
допустить не могу: мичман — со-
здание чисто антипатическое, жест-
кое, и едва ли может он заинтере-
совать женщину самой грубой ор-
ганизации. Нет, эта мысль нелепая.
Она задумывается и впадает в апа-
тию просто от того, что ее возраст
такой, как уверяют нас психологи.
Я вам надоедаю своею прекрас-
ною моделью и ученицей. Вы, чего
доброго, пожалуй, подумаете, что
я к ней неравнодушен. Оно, дей-
ствительно, на то похоже. Она мне
чрезвычайно нравится, но нравит-
ся как что-то самое близкое, род-
ное, нравится как самая нежная
сестра родная.

Но довольно о ней. А кроме нее,
в настоящее время мне и писать
вам больше не о чем. О программе

теперь писать еще нечего, она едва подмалевана, да и по окончании ее я вам писать не буду. Мне хочется, чтобы вы о ней в газете прочитали, а больше всего мне хочется, чтобы сами ее увидели. Я говорю с такою самоуверенностью, как будто уже всё кончено, остается только медаль взять из рук президента и туш на трубах прослушать.

Приезжайте, мой незабвенный, мой сердечный друг! Без вас мой [триумф] неполный будет, потому неполный, что вы один-единственный виновник моего настоящего и будущего счастья.

Прощайте, мой незабвенный благодетель! Не обещаю вам писать вскоре. Прощайте!

Р. S Бедный Демский и вскрытия Невы не дождался: умер, и умер как истинный праведник, тихо, спокойно, как будто бы заснул. В больнице Марии Магдалины мне часто удавалось наблюдать за последними минутами угасающей жизни человека, но такого спокойного, равнодушного расставания с жизнью я не видел. За несколько часов перед кончиной я сидел у его кровати и читал вслух какую-то брошюру легкого содержания. Он слушал, закрывши глаза, и по временам едва заметно приподымались у него углы рта, это было что-то вроде улыбки. Чтение продолжалось недолго — он раскрыл глаза и, обратя их на меня, едва слышно проговорил:

— И охота же вам на такие пустяки дорогое время тратить.

И, переведя дух, прибавил:

— Лучше бы рисовали что-нибудь, хоть с меня.

Со мной, по обыкновению, была книжка, или так называемый альбом, и карандаш. Я начал очерчивать его сухой, резкий профил. Он опять взглянул на меня и сказал, грустно улыбаясь:

— Не правда ли, спокойная модель?

Я продолжал рисовать. Тихонько растворилась дверь, и в дверях обвернутое чем-то грязным показалось грязное лицо квартирной хозяйки, но, увидя меня, она спряталась и дверь притворила. Демский, не раскрывая глаз, улыбнулся и дал знак рукою, чтобы я наклонился к нему. Я наклонился. Он долго молчал и, наконец, едва внятно, со вздрагиванием, проговорил:

— Заплатите ей, бога ради, за квартиру. Дать бог, сквитаемся.

Со мною не было денег, и я тотчас пошел на квартиру. Дома меня, не помню, что-то задержало, тетушкин кофе или что-то в этом роде, — не помню. Пришел я к Демскому уже перед закатом солнца. Комнатка его была освещена яркооранжевым светом входящего солнца так ярко, что я должен был на несколько минут глаза зажмурить. Когда я раскрыл глаза и подошел к кровати, то под одеялом уже остался только труп Демского, в таком точно положении, как я его оставил живым. Складки одеяла не сдвинулись с места, улыбка на поллинии не изменилась, глаза закрыты, как у спящего. Так спокойно умирают только праведники, а Демский принадлежал к сонму праведников. Я сложил ему на груди полуостывшие руки, поцеловал его в холодное чело и прикрыл одеялом. Нашел хозяйку, отдал ей долг покойника, просил распорядиться похоронами на мой счет, а сам пошел к гробовщику. На третий день пригласил я священника из церкви св. Станислава, взял ломового извозчика, и с помощью дворника мы вынесли и поставили скромный гроб на роспуски и двинулись с Демским в далекую дорогу. За гробом шел я, патер Посяда и ма-

ленький причетник. Ни одна нищая не сопутствовала нам, а их немало встречалось дорогою. Но эти бедные тунеядцы, как голодные собаки, носом чуют милостыню. От нас они не предвели подачи и не ошиблись: ненавижу я этих отвратительных промышленников, спекулирующих именем христовым. С кладбища пригласил я патера на квартиру покойника, не с тем, чтобы тризну править, а затем, чтобы показать ему скромную библиотеку Демского. Вся библиотека заключалась в небольшом, едва сколоченном ящике и состояла из пятидесяти с чем-то томов, большею частью исторического и юридического содержания, на языках: греческом, латинском, немецком и французском. Ученый патер весьма равнодушно перелистывал греческих и римских классиков весьма скромного издания, а я откладывал книги только на французском языке — И странно, кроме Лелевеля, на польском языке — только один крошечный томик Мицкевича, самого лубочного познанского издания, больше ничего не было. Неужели он не любил своей родной литературы? Не может быть! Когда библиотека была разобрана, я взял себе французские книги, а все остальные предложил ученому патеру. Добросовестный патер никак не соглашался приобрести такое сокровище совершенно даром и предложил на свой счет положить гранитную плиту над прахом Демского. Я со своей стороны предложил половину издержек, и мы тут же определили величину и форму плиты и надпись сочинили. Надпись самая нехитрая: **Leonard Demski, mort anno 18...** Покончивши всё это и взявши всякий свою долю наследства, мы расстались как давнишние приятели.

Странно, однако ж, неужели по-

койный Демский не приближал к себе и сам не приблизился ни к кому, кроме меня? В квартире его я никогда никого не встречал, но когда выходили мы с ним на улицу, на улице часто встречались его знакомые, по-приятельски здоровались, а некоторые даже пожимали ему руку. И всё это были люди порядочные. И то правда, так называемый порядочный человек посетит ли труженика бедняка в его мрачной лачуге? Грустно! Бедные порядочные люди!

Прощайте еще раз. Не забывайте меня, мой незабвенный благодетель“.

Из этого пространного и пестрого письма я вычитал, во-первых, что художник мой, как и следует быть истинному художнику, в высокой степени благородный и кроткий человек. Простые люди не могут так искренно, так бескорыстно прилепляться к таким горьким, всеми покинутым беднякам, каков был покойник Демский. В этой прекрасной, бескорыстной привязанности я ничего не вижу особенного; это обыкновенное следствие взаимного сочувствия ко всему великому и прекрасному в науке и в человеке. По своей природе и по завещанию нашего божественного учителя мы все должны быть такими. Но, увы, весьма и весьма немногие из нас соблюли святую заповедь его и сохранили свою божественную природу в любви и целомудрии. Весьма немногие! И потому-то нам и кажется необыкновенным чем-то человек, любящий бескорыстно, — человек истинно благородный. Мы, как на комету, смотрим на такого человека и, насмотревшись досыта, — чтобы наше грязное, себялюбивое существо не так резко самим нам бросалось в глаза, — начинаем и его, чисто-го, пачкать, сначала скрытой кле-

ветой, потом явной, а когда и эта не взяла, обрекаем его на нищету и страдания. Это еще счастье, если запрем в дом умалишенных, а то просто вешаем, как самого гнусно злодея. Горькая, но, увы, истина!

Я, однако ж, некстати зарпортовался.

Второе, что я вычитал из нескладного письма, моего возлюбленного художника, — это то, что он, сердечный, сам того не замечая, влюбился по уши в свою хорошенькую вертлявую ученицу. Это в порядке вещей, это хорошо, это даже необходимо, тем более художнику, а иначе закоптится сердце над академическими этюдами. Любовь есть животворящий огонь в душе человека, и всё, созданное человеком под влиянием этого божественного чувства огмечено печатью жизни и поэзии. Всё это прекрасно, но только вот что: эти, как называет их Либельт, огненные души удивительно как неразборчивы в деле любви. И часто случается, что истинному и самому восторженному поклоннику красоты выпадает на долю такой нравственно безобразный идол, что только дым кухонного очага ему впору, а он, простота, курит перед ним чистейший фимиам. Очень и очень немногим этим огненным душам сопутствовала гармония. От Сократа, Бергхема и до наших дней одна и та же безобразная нескладница в обыденной жизни. И, к большому горю, эти огненные души влюбляются совсем не по-кавалерийски, а хуже всякого самого мизерного пехотинца, т. е. на всю жизнь. Вот что для меня непонятно и чего я боюсь в моем художнике.

Пожалуй, и он, по примеру всемирных гениев, закабалит свою нежную восприимчивую душу какому-нибудь сатане в юбке. И хорошо еще, если он, подобно Сокра-

ту и Пуссену, шуточкой отделается от домашней сатаны и пойдет своею дорогой, а в противном случае — прощай искусство и наука, прощай поэзия и всё очаровательное в жизни, прощай навеки. Сосуд разбит, драгоценное миро пролито и с грязью смешано, а лучезарный светильник мирной артистической жизни погас от ядовитого дыхания домашней медяницы. О, если бы могли эти светочи мира обойтись без семейного счастья, как бы прекрасно было! Сколько бы великих произведений не потонуло в этом домашнем омуте, а остались бы на земле в назидание и наслаждение человечеству. Но, увы! и для гения, вероятно, как и для нашего брата, домашний камин и семейный кружок необходим. Это, верно, потому, что для души, чувствующей и любящей всё возвышенно-прекрасное в природе и в искусстве, после высокого наслаждения этой обаятельной гармонией необходим душевный отдых, а сладкий этот успокоитель утомленного сердца может существовать только в кругу детей и доброй, любящей жены. Блажен, стократ блажен тот человек и тот художник, чью так несправедливо называемую прозаическую жизнь осенила прекрасная муза гармонии. Его блаженство, как господний [мир], необъятно...

В странах, которые бог благословил породой прекрасных женщин, там они должны быть обыкновенными женщинами, а обыкновенная женщина, по-моему, есть самая лучшая женщина.

К чему же это я развел такую длинную рацею о раздравательницах сердец человеческих, в том числе и моего? Кажется, в назидание моему другу. Но я думаю, что это наставление будет для него совершенно лишнее. Да и весталка его, сколько мог я заключить из его описаний, едва ли способна за-

лезть поглубже в сердце художника, который так прекрасно чувствует и понимает всё возвышенно-прекрасное в природе, как мой приятель. Это должна быть быстроглазая, курносенькая плутовка, вроде швей или бойкой горничной, а подобные субъекты не редкость, и они совершенно безопасны.

А вот такие субъекты, как ее шелковая тетушка, они тоже нередки, но чрезвычайно опасны. Тетушка ее, хотя и сладко он ее описывает, напоминает мне гоголевскую сваху, которая отвечает на вопрос искателя невесты, оженит ли она его: — Ох, оженю, голубчик! Да так ловко, что и не услышишь. — Приятель мой, разумеется, не имеет ничего общего с гоголевским героем, и в этом отношении я за него почти не опасуюсь. Огонь первой любви хотя и жарче, но зато и короче. Но опять, как подумаю, нельзя и не опасаться, потому что эти удивительные браки без услышанья очень часто случаются не только с умными, но даже с осторожными людьми, а в друге моем я большой осторожности не предполагаю, эта добродетель — не художника. На всякий случай, я написал ему письмо, разумеется, не назидательное. (Боже меня сохрани от этих назидательных посланий). Я написал ему дружески-откровенно, чего я опасуюсь и чего он должен опасаться, указал ему без церемонии на милую теньку, как на самую главную и самую опасную западню. На письмо мое я не получил, однако ж, ответа, вероятно, оно ему не понравилось. А это худой знак. А впрочем, в продолжение лета он был занят программой, так немудрено, что мог и забыть о моем письме.

Прошло лето, прошел сентябрь и октябрь месяц, приятель мой ни слова. Читаю в „Пчеле“ разбор выступления, бойко написанный, должно

быть, Кукольниковом. „Весталку“ моего друга превозносят до небес, а о программе ни слова. Что бы это значило? Неужели она ему не удалась? Я написал ему еще письмо, прося его объяснить мне свое упорное молчание, о программе и вообще о его занятиях не упоминая ни слова, зная из опыта, как неприятно отвечать на приятельский вопрос: — Каково идет работа? — когда работа идет скверно. Через месяца два получил я на письмо мое ответ, ответ лаконический и крайне бестолковый. Он как бы стыдился или боялся высказать мне откровенно то, что его терзало, а его что-то ужасно терзало. Между прочим, в письме своем он намекает на какую-то неудачу (вероятно, на программу), которая его чуть в гроб не свела, и [пишет, что] если он существует на свете, то существованием своим он обязан добрым своим соседям, которые в нем приняли самое живое, самое искреннее участие, что он теперь почти ничего не работает, страдает и душевно и физически и не знает, чем всё это кончится.

На всё это я [смотрел], разумеется, как на преувеличение. Это обыкновенно в молодых восприимчивых натурах: они всегда делают из мухи слона. Мне хотелось узнать что-нибудь обстоятельное о его положении; меня что-то беспокоило. Но как, от кого? От самого его я толку не добьюсь. Я обратился к Михайлову, прося его написать мне всё, что он знает о моем друге. Обязательный Михайлов не заставил долго ждать своего оригинального и откровенного послания. Вот что написал мне Михайлов:

„Друг твой, брат, дурак, да еще какой дурак. От сотворения мира не было еще такого необыкновенного дурака. Ему, видишь ли, не удалась программа, что же он сде-

дал с отчаяния, вот уже не отгадаешь: женился, ей-богу, женился! И знаешь, на ком? На своей весталке, да еще на беременной! Вот потеха: беременная весталка. И, как он сам говорит, беременность именно и заставила его жениться. Но не думай, чтобы он сам был причиной этого греха. Ничего не бывало, это бестия мичман напакостил, — она сама создалась. Молодец мичман! Накуралесил, да и уехал себе в Николаев, как ни в чем не бывало. А твой-то великодушный дурак и — бух, как кур во щи. Куда, говорит, она теперь денется? Кто ее приютит теперь, бедную, когда родная тетка выгоняет из дому? Взял да и приютил. Ну, скажи сам, видал ли ты подобного дурака на белом свете? Верно, и не слыхал даже. Правду сказать, беспримерное великодушие или, вернее, беспримерная глупость. Это всё еще ничего, а вот что до бесконечности смешно: он написал с нее свою „Весталку“, с беременной, да как написал! просто прелесть! Такой наивно-невинной прелести я еще не видывал ни на картине, ни в природе. На выставке толпа от нее не отходила. Она сделала в публике такой шум, как, помнишь, когда-то сделала „Девушка с тамбурином“ Тыранова. Превосходная вещь! Сам Карл Павлович перед нею много раз останавливался, а это что-нибудь да значит. Ее купил какой-то богатый вельможа и хорошо заплатил. Копий и литографий с нее — во всех лавках и на всех перекрестках, одним словом, успех полный. А он, дурак, женился. На-днях я заходил к нему и нашел в нем какую-то неприятную перемену. Тетушка, кажется, его прибрала к рукам. У Карла Павловича он никогда не бывает, — вероятно, стыдится. Начал он со своей жены и не со своего дитяти мадонну с предвечным младенцем, и если

он кончит так хорошо, как начал, то это превзойдет „Весталку“. Экспрессия младенца и матери удивительно хороша. Как это ему не удалась программа, я удивляюсь. Не знаю, допустят ли его, как жена того, будущий год к конкурсу; кажется, нет. Вот всё, что я могу тебе сообщить о твоём бестолковом друге. Прощай! Карл Павлович наш не совсем здоров; весною думает начать работать в Исаакиевском соборе.

Твой Михайлов“.

Невыразимая грусть овладела мною по прочтении этого простого приятельского письма. Блестящую будущность моего любимца, моего друга я видел уже оконченною, оконченною на самом расцвете лучезарной славы, но помочь горю уже было невозможно. Как человек, он поступил неблагоприятно, но в высокой степени благородно. Будь он простой живописец-ремесленник, это событие не имело бы на его занятия никакого влияния, но на него, на художника, на художника истинно пламенного, это может иметь самое губительное влияние. Потерять надежду быть посланным за границу на казенный счет — этого одного достаточно, чтобы уничтожить самую сильную энергию. На свой счет побывать за границей — об этом ему теперь и думать нечего. Если усиленный труд и даст ему средства, то жена и дети отнимут у него эти бедные средства прежде, нежели он подумает о Риме и его бессмертных чудесах.

Итак,

Италия, счастливый край,
Куда в волшебном упоеньи
Летит младое вдохновенье
Узреть мечтательный свой рай!..

Этот счастливый, очаровательный край закрылся для моего дру-

га навсегда. Разве какой необыкновенный случай раскроет ему двери этого не мечтательного рая. Но эти случаи весьма и весьма даже редки. У нас перевелись те истинные покровители, которые давали художнику деньги, чтобы он ехал за границу и учился. У нас теперь если и рискнет какой-нибудь богач на подобную роскошь, то из одного только детского тщеславия: он берет художника с собою вместе за границу, платит ему жалованье, как наемному лакею, и обращается с ним как с лакеем, заставляет его рисовать отель, где он остановился, или морской берег, где жена его принимает морские ванны, и тому подобные весьма нехудожественные предметы, а простофили барабанят: — Вот истинный любитель и знаток изящного, художника с собою возил за границу! — Бедный художник! Что в твоей кроткой душе совершается при этих неистовых глупых возгласах? Не завидую тебе, бедный поклонник прекрасного в природе и искусстве. Ты, как говорится, был в Риме и папы не видал, а слава, что ты был за границей, тебе должна казаться жесточайшим упреком. Нет, лучше с котомкой итти за границу, нежели с баринкой ехать в карете, или вовсе отказаться видеть

Мечтательный свой рай,

а приютиться где-нибудь в уголку своего прозаического отечества и втихомолку поклоняться божественному кумиру Аполлона.

Глупо, удивительно как глупо распорядился своею будущностию мой приятель. Вот уже недели две, как я ежедневно прочитываю откровенное письмо Михайлова и все-таки не могу убедиться в истине этой непростительной глупости. До того не верится, что мне при-

ходит иногда мысль побывать самому в Петербурге и собственными глазами увидеть эту отвратительную истину. Если бы это было каникулярное время, я и не задумался бы, но, к несчастью, теперь учебные месяцы, следовательно, отлучка если и возможна, то только двадцативосьмидневная, а в половину этих дней что я могу сделать для него? Ровно ничего, — увижу разве только то, чего бы не желал и во сне видеть. Подумавши хорошенько и оправившись от первого впечатления, я решил ждать, что скажет старый Сатурн, а между тем завести постоянную переписку с Михайловым. На его письма я потерял надежду, а надежда на письма Михайлова совершенно не сбылась. Рассчитывая на Михайлова, я упустил из виду, что этот человек менее всего способен к постоянной переписке и если я получил от него ответ на мое письмо, и так скоро, как и не ожидал, то я должен был считать это осмысленным чудом, и по одному письму никак не должно было рассчитывать на постоянную переписку. Делать нечего, ошибся, да и кто же не ошибается? Сгоряча я написал ему несколько писем и в ответ не получил ни одного. Это меня не остановило, я еще, и чем далее, тем чувствительнее. В ответ ни слова. Наконец, я вышел из себя и написал ему грубое и самое недлинное письмо. Это подействовало на Михайлова, и он прислал мне ответ такого содержания:

„Удивляюсь, как у тебя [хватает] терпения, времени и, наконец, бумаги на твои уморительные, чтоб не сказать глупые, письма. И о ком ты пишешь? О дураке. Стоит ли он того, чтобы о нем думать, не только писать, да еще такие уморительные письма, как ты пишешь? Плюнь ты на него, — пропавший человек, ничего больше. А чтобы

тебя утешить, то я вот еще что прибавлю: он вместе с женою и мамашею, как он ее величает, начал тянуть проволоку, т. е. принялся за сивуху. Сначала он повторял всё свою „Весталку“, и повторял до того, что и на толкучем перестали брать его копии; потом принялся раскрашивать литографии для магазинов, а теперь не знаю, что он делает. Вероятно пишет портреты по целковому с рыла. Его никто не видит, забился где-то в Двдцатую линию. В угоду твою я пошел его отыскивать на прошлой неделе. Насилу нашел его квартиру у самого Смоленского кладбища. Самого его не застал дома, жена сказала, что на сеанс ушел к какому-то чиновнику. Полюбовался его неоконченной „Мадонной“ и, знаешь ли, мне как-то грустно стало: за что, подумаешь, пропал человек. Не дождавшись его самого, я ушел, и с хозяйкой не простился, — мне она показалась отвратительною.

Карл Павлович, несмотря на болезнь, начал работать в Исаакиевском соборе. Доктора советуют ему оставить работу до будущего года и уехать на лето за границу, но ему не хочется расставаться с начатой работой. Что ты не приедешь хоть на короткое время, хоть только [взглянуть] на чудеса нашего чудотворца Карла Павловича? Да и своим бы дураком полюбавался. Ты, кажется, тоже женился, только не признаешься? Не пиши ко мне, отвечать не буду. Прощай!

Твой Михайлов“.

Боже мой! Неужели одна-единственная причина, эта несчастная женитьба, могла так внезапно, так быстро уничтожить гениального юношу! Другой причины не было. Печальная женитьба!

С нетерпением ожидал я каникул! Наконец, экзамены кончились, я

взял отпуск и марш в Петербург. Карла Павловича я уже не застал в Петербурге. Он, по совету врачей, оставил работу и уехал на остров Мадеру. С большим трудом нашел я Михайлова. Этот оригинал никогда не имел своей постоянной квартиры; а жил как птица небесная. Я встретил его на улице об руку с удалым мичманом, теперь уже лейтенантом. Не знаю, каким родом он очутился снова в Петербурге. Я не мог смотреть на этого человека. Поздоровавшись с Михайловым, я отвел его в сторону и начал спрашивать адрес моего приятеля. Михайлов сначала захотел, а потом, едва удерживая смех, он обратился к мичману и сказал:

— Знаешь ли, чью квартиру он спрашивает? Своего любимца *М. М.*

И Михайлов снова захохотал. Мичман ему вторил, но неискренно. Михайлов бесил меня своим неуместным смехом. Наконец, он опомнился и сказал мне:

— Твой друг живет теперь в самой теплой квартире, на седьмой версте. Его, видишь ли, не допустили к конкурсу, так он, недолго думавши, спянул с ума, да и марш в теплое место. Не знаю, жив ли он теперь.

Я, не простясь с Михайловым, взял извозчика и отправился в больницу Всех скорбящих. Меня к больному не пустили, потому что он был в припадке бешенства. На другой день я его увидел, и если бы не сказал мне смотритель, что № такой-то — художник *М. М.* то сам бы я никогда его не узнал, — так страшно изменило его безумие. Он меня, разумеется, тоже не узнал, принял меня за како-то римлянина с рисунка Пинелли, захохотал и отошел от решетчатых дверей.

Боже мой, какое грустное явление — обезображенный безумием человек! Я не мог и несколько ми-

нут пробыть зрителем этого печального образа, простился со смотрителем и возвратился в город. Но несчастный друг мой не давал мне нигде покоя, ни в Академии, ни в Эрмитаже, ни в театре, словом, нигде. Его страшный образ везде преследовал меня, и только ежедневное посещение больницы Всех скорбящих мало-помалу уничтожило первое ужасное впечатление.

Бешенство его с каждым днем становилось слабее и слабее, зато и силы физические быстро исчезали. Наконец, он уже не мог подняться с кровати, и я свободно мог входить к нему в комнату. По временам он как будто приходил в себя, но всё еще меня не узнавал. Однажды я приехал поутру рано: утренние часы были для него легче. Застал я его совершенно спокойного, но такого слабого, что он не мог рукою пошевелить. Долго он смотрел на меня, как будто что-то припоминая. После долгого задумчивого, умного взгляда он едва слышно произнес мое имя, и слезы ручьями хлынули из его просветлевших очей. Тихий плач перешел в рыдание, в такое душу терзающее рыдание, что я не видел, и дай господи не видеть никогда так страшно рыдающего человека.

Я хотел его оставить, но он знаками остановил меня. Я остался. Он протянул руку; я взял его за руку и сел около него. Рыдания мало-помалу утихли, катились одни крупные слезы из-под опущенных ресниц. Еще несколько минут — и он совершенно успокоился и задремал. Я потихоньку освободил свою руку и вышел из комнаты, в полной надежде на его выздоровление. На другой день, также рано поутру, приезжаю я в больни-

цу и спрашиваю попавшегося мне навстречу его сторожа: — Каков мой больной? — И сторож мне ответил: — Больной ваш, ваше благородие, уже в покойничкой; вчера как уснул поутру, так и не проснулся.

После похорон я оставался несколько дней в Петербурге, сам не знаю для чего. В один из этих дней встретился мне Михайлов. После рассказа о том, как он провожал вчера мичмана в Николаев и как они кутнули на Средней рогатке, речь зашла о покойнике, о его вдове и, наконец, о его неоконченной „Мадонне“. Я просил Михайлова проводить меня на квартиру вдовы, на что он охотно согласился, потому что ему самому хотелось еще раз посмотреть на неоконченную „Мадонну“. В квартире покойника мы ничего не встретили, что бы свидетельствовало о пребывании здесь когда-то художника, кроме палитры с засохшими красками, которая теперь заменяла разбитое стекло. Я спросил о „Мадонне“. Хозяйка не поняла меня. Михайлов растолковал ей, чтобы она показала нам ту картину, которую когда-то смотрел он у них. Она ввела нас в другую комнату, и мы увидели „Мадонну“, служившую заплатой старым ширмам. Я предложил ей десять рублей за картину; она охотно согласилась. Я свернул в трубку свое драгоценное приобретение, и мы оставили утешенную десятью рублями вдову.

На другой день я простился с моими знакомыми и, кажется, навсегда оставил Северную Пальмиру. Незабвенный Карл Великий уже умирал в Риме.

25 января 1856 — 4 октября 1856.

КОМЕНТАРИ

ПОЕЗІЇ

I

КОБЗАР

ПРИЧИННА (стор. 23—25)

Один з перших творів Шевченка, писаний ним ще до визволення з кріпацтва. Причинний — той, що „не при собі“, якому щось „пороблено“, „іспричинено“. Тема твору нав'язана народними оповіданнями про русалок та піснями про смерть дівчини від туги за коханим. Це перший Шевченків твір про божевілля від нещасного кохання; цій самій темі пізніш Шевченко присвятив багато інших творів.

НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРЕВ-СЬКОМУ (стор. 26—27)

Котляревського, Івана Петровича (1769—1838) Шевченко шанував, як першого українського письменника, що звернувся до живої народної мови і до народної творчості, як до джерел художньої літератури. Для Шевченка він „соловейко“, слава якого „сонцем засіяла“.

Недавно, недавно у нас в Україні... — Котляревський помер 29 жовтня 1838 року.

Пройди світ — Еней, який, „давши тягу“ із зруйнованої греками Трої, довго мандрував по світу, поки не добрався до території теперішньої Італії. Про це розповідає у своїй відомій поемі („Енеїда на українську мову перелицьована“) Котляревський.

ДУМИ МОЇ, ДУМИ МОЇ... (стор. 28—29)

Орел чорний — двоголовий орел, державний герб колишньої Російської імперії.

ПЕРЕБЕНДЯ (стор. 30—31)

Пісні Перебенді, які згадує Шевченко, — всі народні. Ой не шуми, луже

— бурлацька пісня; про Чалого — пісня про Саву Чалого, який за часів гайдамацького руху XVIII ст. зрадив народ, перейшовши на бік польського панства, і був за те вбитий колишніми своїми товаришами — Гнатом Голим та його загоном. Горлиця, Сербин, Шинкарка — пісні під танкові мелодії. Як Січ руйнували — історична пісня про те, як за царськими наказами руйнували старе гніздо козаччини (рр. 1709 і 1775). Пісня про Лазаря — лірицька пісня повчального змісту про вбогого Лазаря, якого не пожалів Лазар багатий. Про тополю — пісня про злу свекруху, яка своїми чарами обертає невістку на тополю. Бачимо з цього переліку, яке багате й різноманітне було знання народньої пісні в самого Шевченка.

КАТЕРИНА (стор. 31—39)

Поема присвячена відомому російському поетові Василю Андрійовичу Жук'євському (1783—1852) який разом з художником Брюлловим та іншими брав близьку участь у визволенні Шевченка з кріпацтва, роздобувши гроші для викупу поета від поміщика Енгельгардта. Визволення Шевченка відбулося 22 квітня 1838 року.

Москалі — військові з царської армії.

Московка — жінка москаля.

Світилка — дівчина, яка на весіллі за старим звичаєм тримала прикрашену квітками свічку.

Старсти — свати, що з доручення молодого приходять сватати дівчину, а потім на весіллі доглядають за порядком.

Боярин — на весіллі брат або родич молодого.

Жупан — верхня одіж.
Щириця — бур'ян.
Кете — дайте, ке — дай.
Пугач співають... — пісню, що починається словами: „Ой сів пугач на могилі“.

Шаг — гріш, півкопійки.
Броварі — село біля Києва, через яке колись ішов великий шлях до Москви.

За гіркого... — розуміється шага, бо він дістався за гірку працю.

Покотьоло — дерев'яний кружок, дитяча іграшка.

Карбівничий — лісничий, який „карбує“, мітить дерева, що їх треба рубати.

Возлісся — узлісся, край ліса.
Міхонша — хлопець, що носить у старців мішки або торбинки.

Берлін — велика карета, критий візок з вікнами.

ГАЙДАМАКИ (стор. 42—62)

І ти, білолиций... — розуміється місяць.

Як над Вавилоном... — столицею Вавилонського царства над Євфратом — рікою в Азії. І столиця, і царство давно загинули.

Єсть у мене діти... — є думки розповіді про селянське повстання на правобережній Україні проти пансько-польського гніту в 1768 р.; думки написати поему.

Ватажка де взять... — де знайти особу, яка б стала справжнім другом задуманої поеми, подбала б про її вихід у світ та поширення.

Такі, бачте, люди... — поет має на увазі вороже ставлення кваліфікованого літераторського середовища до початківця, до того ж виходця з кріпаків, з народу.

Нехай, скажуть, спочивають... — це ніби слова критиків та „знавців“, фахівців літератури, які, мабуть, будуть висловлені з приводу „Гайдамаків“.

Мертвими словами... — деякі російські критики, а почасти й самі українські поети 30-х років вважали українську мову мовою, яка засуджена на загибель, яка „вмирає“.

Постоли — рід взуття з шкіри, з лика, з верби.

Співай про Матрьошу, про Парашу, радість нашу, султан, паркет, шпори... — хвацькі пісні часів Шевченка, поширені в міщанському оточенні, серед дрібних урядовців та вояччини.

Правда, мудрі!... — це відповідь

поета тим, хто хотів би повернути його на шлях, йому чужий і примусити його покинути рідну мову.

Бунчуг — один із знаків гетьманської влади, палиця з металевою кулею на кінці і з кінським хвостом під нею.

У старих... — у порогів.

Сотники з панамі — з панамі полковниками.

Байдаки — великі човни.

По синьому... — по морю (Чорному).

Скутарі — місто з другого боку Босфорської протоки, проти кол. турецької столиці Стамбула.

Хортиця — острів на Дніпрі, де була заснована в XVI ст. перша Запорозька Січ.

Тма, мна — склади тм, мн в старовинному букварі; оксія — наголос в церковних книгах.

Щирий батько — В. І. Григорович, секретар Академії Художеств, українець, що брав участь у долі Шевченка. Йому на пам'ять 22 квітня 1838 р. — дня визволення поета з кріпацтва — Шевченко присвятив поему „Гайдамаки“.

Свячений — „свячений“ гайдамацький ніж.

Чигирин — місто над річкою Тясмином на Правобережжі, колишня резиденція Богдана Хмельницького.

Против ночі маковія... — проти 1-го серпня (старого стилю) 1768 р. коли гайдамаки святити ножі.

Вози залізної тарані... — вози з ножами. Серед гайдамаків була чутка, що це гостинець „щедрої пані“ цариці Катерини II.

Нівроку їй, нехай царствує... — це іронія, хай царствує, мовляв, „на тому світі“, бо Катерина II померла ще наприкінці XVIII століття.

Смілянщина — Сміла — містечко на Правобережжі, на південному заході від м. Черкас.

В киреях чорних... — в довгих плащах з сукна.

Ходя — старий дієприслівник, замість „ходячи“.

Головатий — можливо, Антін Головатий, військовий суддя, що скликав запорожців в охотницькі полки і пішов з ними на Кубань в кінці XVIII ст. Був ще Павло, якого по зруйнуванню Січі 1775 р. заслано на Сибір, в тобольський монастир.

Залізник, Максим — козак, запорожець. Один з керівників повстання 1768 р.

Гонта Іван — сотник двірських козаків графа Потоцького; під час повстання він приєднався до повстанців і став другим їх керівником.

Сама... — цариця Катерина. Гайдамаки думали, ніби Катерина II писала листа до Гонти.

Що там за рада? чом вони не дзвонять... — перед самим виступом повстанців мали відбутись нарада старшини в Чигирині, а після неї дзвін, як сигнал до повстання.

Волох — в примітці Шевченка читаємо: „За гайдамаками ходив кобзар; його називали сліпим Волохом. (Дід розказував)“.

Ой волохи... в кайданах... — до 1774 року у Волощині (Молдавії і Румунії) панували турки.

Господарі — володарі на Волощині.

Чорним шляхом... — примітка Шевченка: „Чорний шлях виходив од Дніпра, між устями річок Сокорівки і Носачівки і бг через степи Запорозькі, через воеводства Київське, Подільське і Волинське — на Червону Русь до Львова. Чорним названий, що по йому татари ходили в Польщу і своїми табунами вибивали траву“.

Бевзь — йолоп, дурень.
Курникає — бурмоче. „І гич не до речі“ — бурмоче пісеньки, що й зовсім тут не до речі.

Церковь бачать... — Мотронівський монастир в лісі коло Чигирини.

Сторожа стане з того світу... — боронитимуть Чигирин, мов, і „душі“ тих, хто раніше загинув за визволення від панського гніту.

Од Конашевича... — козацького гетьмана початку XVII ст. Петра Конашевича-Сагайдачного (помер в 1622 році).

Острияниці — гетьман запорозького війська в 1638 р. Один з керівників народного повстання на Україні 1637—1638 рр.

Наливайко — один з гетьманів запорозьких перед Хмельницьким.

Богун — козацький полковник за часів Богдана Хмельницького, один з його помічників. Талановитий полководець під час війни проти панської Польщі 1648—1654 рр. Він потопив польське загрози в р. Інгулі, загнавши їх в ополонки.

Тарас — Тарас Трясило, козацький гетьман, який винищив в бою на річці Альті майже все польське військо.

Гадали тее... а зробилося — над козаками хусточки... — гадалося подолати ворогів, добути волю, але після поразки добули на шибеницях лише „смертні хусточки“.

Кат панує — цар Микола I.

І Альту, і Сену — над Альтою (річкою під Корсунем) була жорстока битва козаків з ляхами (т. зв. „Тарасова

ніч“). 24 серпня 1572 р. у Парижі (Сена — французька річка, над якою він стоїть) католики вирізали всіх протестантів, так званих гугенотів („Варфоломієва ніч“). Примітка Шевченка: „Тарасова і Варфоломієва ніч одна другої варт на стид Римської тиари“, (цебто на стид католицької церкви).

Жовті Води і Корсунь — під Жовтими Водами і Корсунем в травні 1648 р. Богдан Хмельницький вщент розгромив польське військо, очолюване коронним гетьманом Потоцьким.

Медведівка — село, Канів — місто над Дніпром, на Київщині.

Домаху гартує... — жартівливий вираз: шабло з дамаської сталі (Дамаськ в Сирії). Вважалося, що шаблі з Дамаська — найкращі і найміцніші.

Матері їх хиря... — лайка. Хиря — хвороба, болячка.

Есаулом — помічником отамана. Переваги ваги — похитуючись то в один, то в другий бік.

Керелівка чи Кирилівка — село, де жив Шевченко.

А Будища знаєш? — Примітка Шевченка: „Село Будища — недалек од Керелівки; в яру озеро і над озером ліс невеликий, зветься Гупалівщиною за те, що там Залізник збивав ляхів з дерева. Ляхи, де був захований шляхетський скарб, і досі видко, тільки вже розруйновані“.

Конфедерати — учасники т. з. „конфедерацій“ — збройних союзів польської шляхти.

Лебедін — Примітка Шевченка: „дівичий монастир, між Чигрином і Звенигородкою“.

В хату на помості... — з дощаною підлогою.

Батьків немає... — тому що пішли в гайдамаки.

Так було і в Трої... — за переказами стародавніх греків, Троя — місто в Малій Азії, яке після довгої війни було завойоване і зруйноване спільними силами грецьких племен.

Кінні narodowi (народові) — назва польських драгунів.

Базиліан школу... Базиліани — католицькі ценці.

Епілог — грецьке слово, значить закінчення.

Де йшли гайдамаки... ходив я, та плакав... — батьківщина Шевченка лежить в середині території, де бушував колівський рух.

Дідусь ще гуляє... — Шевченків дід Іван був ще живий під час створення поетом „Гайдамаків“ і мав понад сто років.

МАР'ЯНА - ЧЕРНИЦЯ (стор. 63—67)

Нескінчена поема, присвячена Оксані К-ко — дівчинці, з якою Шевченко дружив у дитинстві і любив її. Оксану ж згадує Шевченко в поезіях „Три літа“ (1845), „Ми вкупочці колись росли“ (1849), „Не молилася за мене“ (1850).

Справи нема... — нема музичного інструменту.

Ударив по рваних... — по струнах.

Спориш — маленька травиця, що стелиться при дорозі.

ГАМАЛІЯ (стор. 67—69)

Поема змальовує козацький морський напад на Туреччину в XVII столітті. Історичних відомостей про козацького отамана Гамалію, який ніби ходив походом на Стамбул (колишня Візантія, пізніш Константинополь чи у слов'ян — Царгород) — немає.

З Великого Лугу... — низина на лівому березі Дніпра, колись вкрита плавнями, очеретами, балками...

Яничари — турецьке військо, яке охороняло султана і було відоме своєю лютістю.

Баша (паша) — великий військовий службовець у турків, начальник війська.

На лаві — на сторожі.

Усаті слав'яни — запорозькі козаки.

Хурдига — тюрма.

Боїться, щоб Чернець не засвітив Галату знову... — Ченцем називає Шевченко козацького гетьмана Сагайдачного, відомого своїми походами на Кафу (сучасна Феодосія в Криму), Варну, Синоп і Стамбул, де він спалив передмістя — Галату. Була поширена легенда, що важко поранений Сагайдачний, за тодішнім звичаєм, ібито перед смертю зробився ченцем.

II

ТРИ ЛІТА

СОН (стор. 79—85)

Заворушилася пустиня... — Сибір, місце заслання в царській Росії.

Цар волі, цар штемпом увінчаний — засланий на каторгу революціонер, мабуть декабрист, з випеченим на чолі тавром („штемпом“).

На багнищі город мріє... — Петербург, збудований на колишніх болотах.

Огнем кругом запалало... — ілюмінація на відзнаку якогось царського свята.

Мерзенний каламарю... — це до „землячка“ писаря.

Аж ось і сам... — цар (Микола I).
Понад тихою рікою... — понад Невою.

Твердина й дзвіниця — Петропавлівська кріпость і дзвіниця церкви Петра і Павла.

І дзигарі теленькають... — годинник на Петропавлівській вежі.

Аж кінць летить... — пам'ятник Петрові I, який являє собою царя на коні, на краю скелі.

Охляп, у свиті — не свиті... — без сідла, в фантастичному умовному убранні „героя“.

Первому вторая... — Петрові I — Катерина II.

Із города із Глухова... — Глухів після гетьманування Мазепи був тим-

часовою столицею лівобережної України.

З заступами на лінію... — копати з царського наказу рови та насипати вали на кордоні.

Наказним гетьманом... — тимчасовим заступником гетьмана. Це говорить від особи Павла Полуботка, якого цар Петро ніби вислав на північ з козаками копати канави й розчищати на болоті місця для дальшого будівництва Петербурга. На цій роботі загинуло багато людей.

Голодом замучив у кайданах... — наказного гетьмана Полуботка за виступ проти Петра I було ув'язнено в Петропавлівській кріпості, де він і помер (р. 1724).

Мусянджовий — бронзовий.

І ми сковані з тобою... — це ніби голоси тих козаків і кріпаків, що загинули на роботі в петербурзьких болотах.

Медвідь — цар Микола I.

ЗАВОРОЖИ МЕНІ, ВОЛХВЕ... (стор. 86)

У першодруковій (ж. „Основа“, 1861 р.) цей твір був з присвятою М. С. Шепкіну. В автографі, з якого ми його друкуємо, цієї присвяти нема.

Щепкін, Михайло Семенович (1788—1863) — великий драматичний артист,

ширий приятель Шевченка. Був від народження кріпаком, визволився з кріпацтва тільки 1821 р., викуплений з неволі за зібрані гроші.

Волхв — знахар, ворожбит; тут — у значенні „чарівник“.

Пустка — порожня хата, де ніхто не живе.

ГОГОЛЮ (стор. 86)

Шевченко особисто не знав М. В. Гоголя, але високо шанував його, як великого художника слова. В своєму листуванні та в „Щоденнику“ Шевченко кілька разів звертається до „безсмертного Гоголя“, називаючи його „благородною душею“ і особливо оцінюючи громадське настановлення його творчості („Ревізора“, „Мертвих душ“ та ін.).

СЛПІЙ (стор. 87—94)

За задумом поета час дії — друга половина XVIII століття, коли з наказу Катерини II було зруйновано Запорозьку Січ (1775 р.) і засновано Антоном Головатим чорноморське, пізніше кубанське військо.

Шляхетчина — взагалі Польща, тут — частина України, загарбана шляхетською Польщею.

Побачиш світа — не тако-го, як у Братстві — в школі колишнього Київського братства. Братства — організації, що в XVI—XVII ст. ст. були центром культурного і почасті політичного життя України. В школах при братствах навчалася, здебільшого богословських наук, тодішня молодь, переважно з заможних кіл.

А живий мислите на синьому прочитаеш... — Мислете — назва літери М в слов'янській абетці. Значення цих віршів: вкупі з козаками попливеш Чорним морем в Туреччину воювати.

Харамаркать — говорити чи читати тихо, невиразно.

Межигірський Спас — козацький монастир.

Почаїв — місто на Волині.

Тендер — острів на Чорному морі.

Агарянська — магометанська, не християнська.

Лейстровий — записаний у реєстри, списки козацькі.

Новий кош — нова Січ, задунайська (в Туреччині), заснована в 1778 р. запорожцями після зруйнування в 1775 році старої Січі царським військом.

Цариця — Катерина II.

З Нечосом ходила... — прізвисько князя Григорія Потьомкіна, улюбленця Катерини II.

Кирило — Кирило Розумовський, якого було призначено українським гетьманом; після нього гетьманство було скасовано.

І співали удвох собі... — далі перелічуються старі історичні пісні з часів Хмельниччини та Гайдамаччини (про Гонту, нічия поразки замордованого польськими панами, і про Максима Залізняка — ватажків т. зв. Колівищини).

КАВКАЗ (стор. 101—102)

Яків де Бальмен — приятель Шевченка, художник-аматор (ілюстрував Шевченкові твори в рукописі); служив військовим і загинув в бою з чеченцями на Кавказі.

Прометей — образ з грецької міфології. Жалюючи людей, які жили в темряві, напівбог Прометей вкрав з неба огонь і дав його людям. За те жорстокі боги прикували його до найвищої скелі на Кавказі, де за їх наказом орел терзав його тіло. Щоб збільшити Прометееві страждання, було зроблено так, що всі рани його вночі знову загоювалися, і мукам не було кінця.

Милостиві ми — російський цар писав про себе „Ми“ (з великої літери).

Чурек — хліб.

Сакля — хата.

Суєслови — брехуни.

Ставник — великий свічник у церкві.

Мірра — запашна смола для куріння.

I МЕРТВИМ, I ЖИВИМ, I НЕНАРОДЖЕНИМ ЗЕМЛЯКАМ МОЇМ В УКРАЇНІ I НЕ В УКРАЇНІ МОЄ ДРУЖНЕЄ ПОСЛАНІЄ (стор. 103—105)

В цій поезії Шевченко звертається з словами гнівного протесту до „земляків“ — української дворянської інтелігенції, байдужої до українського трудового народу. Поет зриває маску з цих „гуманістів“, у яких гарні слова про „волю й братерство“ цілком розходяться з дійсним ставленням до „найменшого брата“ — до закріпаченого люду.

На розпутьтях велелюдних... — багатолюдних.

І всю мізерію з собою... Мізерія — бідність, убожество.

Золотого Тамерлана... Тамерлан (Тимур) (1336—1405) — монгольський хан — завойовник більшої частини Азії.

І Коллара читає... і Шафарика, і Ганка... Ян Коллар (1793—1852), Шафарик (1795—1861), Вацлав Ганка (1791—1861) — чеські вчені і письменники, які своїми працями дбали про

розвиток чеської культури, незалежної від німців, що володіли тоді Чехією.

Слав'янофіли — прихильники славінофільства, ідейно-політичної течії, що в 40—50 рр. минулого століття розповсюджувала ідею об'єднання всіх слов'янських народів у єдину федерацію. Російські ж слав'янофіли стояли за об'єднання слов'ян у єдину державу під владою російського царя.

Брути, Коклеси — напівлегендарні герої старої римської історії. Луцій Брут року 510 до н.е. боровся за республіку проти самозладства царя Тарквінія; Коклес під час боротьби за республіку один обороняв міст через річку Тібр від нападу етрусського війська. У римлян був ще один Брут — Марк Юній, який боровся проти Цезаря, а потім проти Антонія і Октавія за республіку і загинув в цій боротьбі 42 р. до нової ери.

Не минайте ані титли... Титл — значок скорочення слова в слов'янському письмі.

Синоп і Трапезонт — міста на Малоазійському узбережжі, куди не раз допливали запорозькі козаки і палили ці міста.

Недоріка — недомова, заїка.

ХОЛОДНИЙ ЯР (стор. 106)

Мотрин монастир — Мотронівський монастир біля Медведівки, в лісах Чигиринського району, де в 1768 році жив Максим Залізняк, як розказували Шевченкові старі люди.

Нерон — римський імператор (царював у 54—68 рр. нової ери), якого старі римські історики зображували жорстоким тираном. Шевченко порівнює з ним царя Миколу І.

В день радості... — в день соціальної революції, що знищить царя і панів.

ТРИ ЛІТА (стор. 107)

„Три літа“ — не тільки назва цієї поезії, але й збірника віршів, написаних під час подорожів поета на Україну 1843—1845 років. Збірник був готовий до друку, але через арешт та заслання поета не вийшов у світ. Поезія „Три літа“ мала бути ніби передмовою до збірника.

ЗАПОВІТ (стор. 109)

Написано в Переяславі 25 грудня 1845 року, коли, гостюючи в Закревського, поет тяжко захворів.

III

НЕВОЛЬНИЧА МУЗА

ЗГАДАЙТЕ, БРАТІЯ МОЯ... (стор. 113)

І його забудьте други... — 28 лютого 1847 року студент Петров доніс начальству про існування „таємного товариства“ — Кирило-Мефодіївського братства і 5 квітня того ж року Шевченка при поверненні з Чернігова до Києва було заарештовано. Арештовані були й справжні члени „братства“ і зробилися „соузниками“ Шевченка. „Він“ — це і є провокатор (удавав з себе співчуваючого „братству“) — Петров.

ЗА БАЙРАКОМ БАЙРАК... (стор. 113—114)

Байрак — балка, поросла лісом.

НЕ КИДАЙ МАТЕРІ... (стор. 114)

Богила — бур'ян, який росте на мизьких місцях у толоці (інша назва — болиголов).

Н. КОСТОМАРОВУ (стор. 116)

Костомаров, Микола Іванович (1817—1885) — приятель Шевчен-

ка, український письменник (писав вірші й драми під псевдонімом „Ієремія Галка“), а разом з цим історик України і Росії. 1846 року був одним із організаторів Кирило-Мефодіївського братства; 1847 р. був арештований і ув'язнений (мабуть, у Петропавлівську кріпость). Вірш був написаний з приводу випадку, коли Шевченко, виїзючи якось ізза ґрат, побачив матір Костомарова (мати Костомарова з походження була кріпачкою).

РАНО-ВРАНЦІ НОВОБРАНЦІ... (стор. 116)

Колопустки на милиці... — Милиця — костур, дерев'яна нога.

ЧИ МИ ЩЕ ЗЙДЕМОСЯ ЗНОВУ... (стор. 117)

В цій поезії Шевченко знов звертається до своїх друзів, з якими його розлучили жандарми.

Н. Н. (Мені тринадцятий минало...) (стор. 118)

Уже прокликали до паю — до поділу на частки їжі, призначеної наймитам.

Бридня — дурниця, химерна мрія.

ЩЕ ЯК БУЛИ МИ КОЗАКАМИ... (стор. 119)

А унії не чуть було... Унія — „об'єднання“: 1569 р. Литва, частиною якої була тодішня Україна, з'єдналася з Польщею в одну державу; 1596 р. польська шляхта в спілці з частиною вищих українських служителів культу в Бресті Литовському проголосила церковну „унію“, щоб повернути в католицтво українське населення і цим посилити національне й соціальне гноблення його. Ця спроба викликала довгу боротьбу України за незалежність від Польщі.

Te Deum! Алілуя!.. — слова з католицької церковної відправи (te Deum — „тебе, бога...“).

ЧЕРНЕЦЬ (стор. 119—120)

Поема написана під впливом народних переказів про Семена Палія — козацького полковника, про якого відомо, що він не любив шляхетської Польщі і не дуже полюбляв козацьку „шляхту“ — козацьку старшину. Замість цього „шляхетського ладу“ Палій силкувався здійснити свій демократичний ідеал козацького устрою. „Сивий гетьман“ Мазепа, задумавши воювати з Петром І, боявся, щоб Палій не перешкодив його зрадницьким задумам і задалегідь позбувся його, написавши листа Петрові, що Палій ніби має таємний зв'язок з шведами. Петро І повірив, і Палія 1704 р. було заслано до Сибіру. Після зради Мазепи Палій був повернений Петром І із заслання і брав участь у Полтавському бої.

Поділ — частина Києва, під київськими горами, на низині біля Дніпра. Оксамит — матерія (бархат).

Єдваб — шовкова матерія.

Тнуть коряками... — ковшами або кухлями з кори або дерев'яними.

А із Братства те бурсацтво... „Братство“ — братська школа на Подолі, пізній Київська духовна академія; бурсацтво — бурсаки, учні тієї школи.

Аж до Межигірського Спасу... — до козацького монастиря в Межигір'ї, біля двадцяти кілометрів від Києва на північ.

Пугу! пугу! — козацький сигнал, по якому козаки пізнавали один одного.

Товариша з Лугу... — з Запорозької Січі.

Вишгород — містечко, недалеко від Києва.

Іде чернець Дзвонкову у яр воду пити... — до цього вірша сам Шевченко зробив примітку: „Дзвонкова криниця прозивається недалеко од монастиря“.

Бердичів — місто на Київщині, де Палій з козаками бив поляків.

Єнісей — ріка в Сибіру, місце заселення Палія.

Клобук — головне вбрання ченців.

Патериця — палиця.

Чотки — намисто, по якому провадилася лічба прочитаних молитов, так би мовити, „молитовна рахівниця“.

ХУСТИНА (стор. 121—122)

Компанійці — наймана гетьманська кіннота.

Характерник — чарівник: старий заporожець, який нібито знав усякі чари.

Панцир — броня для захисту від меча чи списа.

А. О. КОЗАЧКОВСЬКОМУ (стор. 122—123)

Козачковський — приятель Шевченка, лікар з Переяслава.

Сковорода, Григорій Савич (1722—1794) — відомий український письменник XVIII століття, учитель, автор віршів, а головне — „мандрівний філософ“, який, між іншим, не будучи матеріалістом, виступав і проти застарілої школи того часу і проти релігійних забобонів, які суперечать здоровому глузду та законам природного розвитку. Шевченко з дитинства знав з віршів Сковороди ті, що стали напівнародними піснями, наприклад:

„Всякому городу нрав і права,
Всяка імеєт свой ум голова,
Всякому сердцу своя єсть любов“ ... і т. д.

чи іншу: „Ой ти, птичко жолтобоко, не клади гнезда високо“ ... і т. д. Ще малим він списував їх у свій зошит вкупі з колядкою „Три царі“.

Таліми вийду понад Уралом... — киргизькі тали — це піщані кучугури, що заросли лозою.

Та до Миколи заблудила... — до царя Миколи І, від якого поет знав важкої неволі.

Зорю б'ють... — сурмлять, щоб вставали солдати.

А НУМО ЗНОВУ ВІРШУВАТЬ... (стор. 124)

Знову — бо цей вірш починав другу „захалавну книжечку“ з тих, куди поет-

засланець списував свої поезії (див. вступну статтю).

Сиріч — старослов'янське „сиречь“ — цебто.

У БОГА ЗА ДВЕРМИ ЛЕЖАЛА СО- КИРА (стор. 124—125)

Ця поезія написана на основі казахської легенди, до якої домішані деякі християнські елементи (бог ходить з Петром — т. зв. „апостолом“).

Кайзак — казах.

На хирю — на біду собі.

ВАРНАК (стор. 125—127)

Варнак — штампований каторжник, який втік з каторги.

Елек — притока ріки Урала, між Оренбургом і Уральськом.

Іква — річка на Волині.

Рудою — кров'ю.

ДОБРО, У КОГО Є ГОСПОДА ... (стор. 128)

В морі пропадали... — року 1848 Шевченка прикомандировано було до складу команди на шхуну „Константин“ малювати береги Аральського моря для допомоги науковій експедиції лейтенанта Бутакова. Експедиція вирушила до моря 25 липня і після навігації отаборилася зимувати на острові Кос-Аралі, де було рибальське зимовище („ватага“).

Прийшли в Дар'ю... — річку Сир-Дар'ю, яка вливається в Аральське море.

НУ ЩО Б, ЗДАВАЛОСЯ, СЛОВА... (стор. 128—129)

На палубі стояв... — на палубі тієї шхуни, яка обслуговувала експедицію Бутакова.

Червонолиця Діана — римська богиня місяця, просто місяць.

Таки земляк наш з Островної... — поселення в кол. Оренбурзькій губернії.

Вахта — сторожа.

МОВ ЗА ПОДУШНЕ, ОСТУПИЛИ ... (стор. 129)

Подушне — податок, який царська влада вимагала за кожну селянську „душ“ — кожного селянина.

По цім Аралу... — острову Кос-Арал в гирлі річки Сир-Дар'ї.

П. С. (Не жаль на злого...) (стор. 129)

П. С. — мабуть поміщик Петро Скоропадський.

Готический — в готичнім стилі, на зразок гостроверхих французьких та німецьких середньовічних замків.

Потомок гетьмана дурного... — гетьмана Івана Скоропадського, відомого своєю нездарністю і потуранням загарбницьким інтересам козацької старшини. Потомок Івана — Петро Скоропадський, до речі кажучи, був предком генерала царської армії Павла Скоропадського, який 1918 р. недовго теж „погетьманував“ з ласки німецьких окупантів та „своїх“ поміщиків і куркулів.

Г. З. (Немає гірше, як в неволі...) (стор. 130)

Перші два рядки нагадують місце з поеми великого італійського поета XIII—XIV ст. Данте („Божествена комедія“):

Нема такого горя.

Як згадувать свої щасливі хвилі

В нужді ...

Хто саме Г. З., якому присвячено поезію, доконечно невідомо.

МАРИНА (стор. 131—134)

Неодукований сиряк — невихований, неосвічений.

Схімник — чернець, який прийняв „схіму“, дав обіцянку відокремитися від людей і жити в повній самоті.

Із коча пан мій вилізає...
Коч — карета.

Вона вже панна покойова... — з польського: покоївка, служниця панських покоїв.

Білиця — дівчина, яка жила в монастирі, ще не зробившись черницею.

Як Кирик п'яний... — образ з народного переказу.

ПРОРОК (стор. 134)

На стогнах каменем побити... Стогни (старослов'янське слово) — майдан, площа.

МІЖ СКАЛАМИ, НЕНАЧЕ ЗЛОДИЙ ... (стор. 135—137)

Або втопи принамені... — принаймні, хоч.

Ще раз те оливо потрачу...
Оливо — тут олівець.

Аби файда в руках була...
Файда — довгий циганський батіг.

Сказано — шарпак... Шарпак — бідний, общарпаний.

І добро остило — обридло, остогидло.

У ТІЄІ КАТЕРИНИ... (стор. 142—143)

Козлов — місто в Криму, на західному побережжі Чорного моря, сучасна Євпаторія.

ІЗЗА ГАЮ СОНЦЕ СХОДИТЬ ... (стор. 143)

Іде пан гульвіса... — гуляка.

ОЙ ЧОГО ТИ ПОЧОРНИЛО ... (стор. 144)

Круг містечка Берестечка... — на Волині, під Берестечком, в червні 1651 р. сталася битва війська Богдана Хмельницького з польською армією. Зрада татарського хана, тодішнього спільника Хмельницького, дала змогу польській шляхті виграти бій.

У ПЕРЕТИКУ ХОДИЛА... (стор. 145)

Перетика — лісок, який перетикає чийсь лани, чи село від села.

Лимаренко — син лимаря — ремісника. Лимар виробляє хомути й іншу зброю для коней.

Кичка — подушечка в хомуті, щоб шия в коня не намулювалася.

У НЕДІЛЕНЬКУ ТА РАНЕСЕНЬКО... (стор. 145)

Воли половії — сивії.

Притика — кілок, яким прикріплюють ярмо до дишла.

ЧУМА (стор. 147—148)

Чума — тут холера, яка лютувала в Росії 1848 — 1849 рр. Шевченко писав про цю холеру лише міркуючи та уявляючи собі, які нещастя вона спричинила селянству.

НЕ ДОДОМУ ВНОЧІ ІДУЧИ ... (стор. 149)

У цьому вірші Шевченко звертається до одного з друзів своїх — Ф. М. Лазаревського, який служив в Оренбурзькій таможні. Поезія ця написана в листі до Лазаревського, того ж року.

Наступає свято... — поезія написана 24 грудня старого стилю, напередодні т. зв. „різдва“.

Прочитай оцю цидулу... — цебто записку.

СОТНИК (стор. 150)

Оглав — містечко на Чернігівщині.

Борисполь — містечко недалеко од Києва.

Оболонки — віконні шибки з старими рамами.

Забандюрилось — забажалося.

Причілок — бокова стіна хати.

Кісники — стрічки в косах у дівчини.

Та ще й богословом... — студентом останнього, найвищого класу Київської духовної академії.

Притча — оповідання, де треба шукати прихованого змісту („іносказаніє“); тут в розумінні стати дурним зразком.

Левада — тут сінокіс над річкою, коло садиби.

ХІБА САМОМУ НАПИСАТЬ ... (стор. 158)

Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я „Кобзаря“ ...

Про це перше видання „Кобзаря“ див. вступну статтю.

Дулєвина — загартована сталь, з якої роблять дула рушниць.

МИ ВКУПОЧЦІ КОЛИСЬ РОСЛИ ... (стор. 160)

Сатурн — образ з античної міфології, бог часу; — замість „дас“.

ГОТОВО! ПАРУС РОЗПУСТИЛИ ... (стор. 160)

Куга — водяна рослина.
Байдара та баркас — великі човни з вітрилами.

ПЕТРУСЬ (стор. 163—165)

І дугом в Київ повезли... — цебто карстою, запряженою четверною чи шестерною коней.

Всує — даремно (старослов'янське слово).

Ар'я — пісня для одного голоса.

МЕНІ ЗДАЄТЬСЯ, Я НЕ ЗНАЮ... (стор. 165—166)

Жартуючи, Шевченко згадує на початку цієї поезії вірування старих індусів, поширене також і в античному світі про т. зв. „переселення душ“ (інібіто „душа“ людини після її смерті „перелізає“ в тіло будьякої тварини, чи рослини, чи новонародженої людини тощо).

Гріти-дути — турбуватися.

Саж — хлівець для свиней.

Повалений — побілений вапном.

Присносуй (старослов'янське слово) — вічно існуючий.

І чуюм бога в небесах... — Подібний вірш є в поезії Лермонтова „Когда волнуется желтеющая нива“ (останній рядок). Тому дехто гадає, що під „пророком божим“ Шевченко розуміє тут Лермонтова, творчість якого він взагалі дуже цінив. Він називає Лермонтова „великомучеником“, натякаючи на переслідування російського письменника царською владою.

Спасибі, друже мій убогий — звертання до когось з приятелів, що надіслав йому на заслання книгу „поета нашого“ (цебто твори Лермонтова).

ЯКБИ ВИ ЗНАЛИ, ПАНИЧІ... (стор. 166—167)

Елегія — вірш сумного змісту. Дворянські поети першої половини XIX ст. здебільшого творили „елегії“ подібно до одного з героїв Пушкіна — мрійника Ленського (з „Євгенія Онегіна“), про якого Пушкін писав:

Он пел разлуку и печаль,
И нечто, и туманну даль,
И романтические розы,
Он пел те дальние страны,
Где долго в лоне тишины
Лились его живые слезы;
Он пел поближе к жизни цвет,
Без малого в осьмнадцать лет.

Зрозуміло, якими далекими від справжнього народного життя були ці елегії!

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ (стор. 169—173)

Поема присвячена приятелю поета Якову Кухаренкові, який займав значну військову посаду на Кубані, але, не зважаючи на це, посилав Шевченкові на за-

слання листи і гроші. Я. Г. Кухаренко, між іншим, сам трохи пописував: йому належить оперета „Чорноморський побит на Кубані між 1794 і 1796 роками“ та інші твори, надруковані вже в 60-х роках XIX ст.

Після великої зими... — зима 1782 року була особливо довга: сніг лежав і не танув аж до червня.

Та не в шинку, а на кобилі... Кобыла — колода, до якої прив'язували засуджених і били їх канчуками.

Забити в скрепицю... — в лодки дерев'яні, щоб не втік.

І Очаків брали москалі... Очаків — зараз невелике місто на Херсонщині, над Дніпровським лиманом, був завойований у турків військом Катерини II 1788 р.

Бо тут Сибір була колись... Сибір — як визначення місця каторги чи заслання. До цього вірша Шевченко зробив примітку: „Не дуже давно послали каторжних на Елек чи Елецьку заштиту, для ломки солі“.

IV

ОСТАННІ ПОЕЗІЇ

ЮРОДИВИЙ (стор. 177—178)

Юродивий — божевільний. Фельдфебель-цар — цар Микола I.

Капрал Гаврилович Безрукий — київський генерал-губернатор Дмитро Гаврилович Бібіков, у якого не було однієї руки.

Унтер п'яний Долгорукий — князь Долгорукий, в 40-х роках начальник київських жандармів.

Фельдфебель, унтер (унтер-офіцер), капрал — старші солдати. Ці звання одержували з рядових ті солдати, які зуміли вислужитися, догодити командирам. Обов'язком „унтерів“ було вчити новобранців військової служби. Засобами навчання були кулаки, палиці, різки. „Навчати“ й „бити“ — ці слова були тут синонімами. „Кто палку взял, тот и капрал“, говорила тодішня приказка. Називаючи Бібікова і Долгорукого — „ундіра“ (унтер-офіцери), поет підкреслює жорстокість їх поводження з більшістю київського населення.

Сатрапи — самовладні намісники царя в давній Персії (сучасний Іран) і взагалі — самодури, жорстокі начальники.

Вашінгтон — перший президент Сполучених Штатів Північної Америки,

МУЗА (стор. 178)

Ти, сестро Феба молодая... Феб-Аполлон, в античній міфології покровитель поетів, проводир (але не брат: тут помилка поета) муз.

СЛАВА (стор. 179)

Версаль — колишня резиденція французьких королів з палацами і парком.

Злодій — це Луї Бонапарт, авантюрист, який 1852 р. знищив у Франції республіку і проголосив себе імператором. Кесарі, або цезарі — владарі старого Рима.

А надто з тим Миколою у Севастополі... у Кримську війну (1853 — 1856 рр.) російська армія Миколи I. погано озброєна і організована, зазнала під Севастополем великої поразки.

Я НЕ НЕЗДУЖАЮ, НІВРОКУ...

(стор. 179)

Та візантійство прославлять... Візантійство — тут самодержавна влада і весь соціальний устрій феодально-поміщицької Росії. Візантія — грецька держава IV — XV ст. ст., яка наслідувала античну „Римську імперію“.

ПОДРАЖАНІЄ ІІ ПСАЛМУ (стор. 180)

Псалми — старовірські пісні, молитви, гімни, складені невідомими авторами протягом 500 років між VII і I ст. ст. до нової ери, які вкупі складають „псалтир“.

Велеречивий („велерічивий“, старослов'янське слово) — красномовний.

Суєта — марність.

Горнило — горно, піч для перетоплення металів.

МАРКУ ВОВЧКУ (стор. 180)

24 січня 1859 р. Шевченко, мабуть уперше зустрівся з відомою українською письменницею М. О. Маркович (1834 — 1907), яка писала під псевдонімом „Марко Вовчок“. Її „Народні оповідання“, скеровані проти кріпацтва й панства, дуже високо цінив Шевченко.

ФЕДОРУ ІВАНОВИЧУ ЧЕРНЕНКУ

(стор. 181)

Черненко, Ф. І. — знайомий Шевченка, інженер, українець, який зустрівся з поетом у Петербурзі.

СЕСТРІ (стор. 181)

В цій поезії Шевченко звертається до своєї сестри Ярини „многострадалниці“, бо кріпачки; її він провідав літом 1859 р.

КОЛИСЬ ДУРНОЮ ГОЛОВОЮ... (стор. 182)

Щодень пілати розпинають... Пілат — в легенді римський намісник Іудеї, який віддав на смерть Христа. Тут „пілати“ — взагалі ненависні поетові представники феодально-поміщицької влади.

ПОДРАЖАНІЄ ЕДУАРДУ СОВІ (стор. 182)

Едуард Сова, якому присвячено цей вірш, — польський письменник Едуард Желіговський, що разом з Шевченком був на заслання в Російській кріпості. Спільне нещастя зробило їх товаришами.

ПОДРАЖАНІЄ СЕРБЬСЬКОМУ (стор. 183)

Молодик — молодий парубок, який зібрався одружитися.

МОЛИТВА (стор. 183)

Дукачі і таляри — золоті й срібні гроші.

Соблюсти — зберегти.

Доброзичущий — той, хто добре буде.

Долгоденствие — довге життя.

КОЛИСЬ ТО ЩЕ, ВО ВРЕМЯ ОНО... (стор. 184)

Нума Помпій — легендарний цар старого Рима. Легенда малює його мудрим та справедливим. Його порадицею була нібито німфа (мавка) Егерія, яка витала над ним в часи, коли він обмірковував та писав свої корисні людям закони. Про ці казки Шевченка, між іншим, міг знати з творів римського поета Овідія. Проте нескінченне оповідання Шевченка розходиться з оповіданнями Овідія: Шевченко не має віри в казки про „добрих“ царів, як не мав віри в „доброту“ нового царя Олександра II, про „тиху та кротку“ вдачу якого поширювалися в 50—60 рр. чутки серед російських обивателів. Мабуть під Нумою, „тихеньким, кротким государем“, і слід розуміти царя Олександра.

Платан — дерево, яке росте в теплий країнах.

Дріади — лісові мавки.

Ретязь — ланцюг.

ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ (стор. 184—185)

Під назвою „Плач Ярославни“ в рукописі Шевченка вміщено два уривки з великої героїчної поеми Київської Русі „Слово о Полку Ігореві“ (кінець XII ст.). Ще 1854 р. з Новопетровського форта Шевченко писав своїм друзям, що в нього „давно вже думка заворушилася пе-

ревести його те „Слово“ на наш милий, на наш любий український язык“. Зробити це йому не вдалося. Залишився тільки переклад плачу Ярославни (дружини князя Ігоря Святославича Новгород-Северського, який 1185 р. вирушив у невдалий похід проти кочовників-половців і ледве не загинув в цьому поході) і опису другої битви Ігоря з половцями. Самий „Плач Ярославни“ має у Шевченка два варіанти: один повний, другий — перерваний на початку.

П у т и в л ь — місто (сучасної Курської області).

Зигзиця (зегзиця) — зозуля.

Ка я л — річка, над якою був бій Ігоря з половцями.

Вої — вояки.

Ла до — дружина.

Ко б'я к — хан (ватажок) половецький.

С л о в у т и ц я — Дніпро.

К а л а с — загартована.

В с е в о л о д — брат князя Ігоря. „Буй-Тур“ (завзятий тур) — його епітет у — „Слові о полку Ігоревім“ — натяк на його відвагу.

С т я з і — військові прапори.

НАД ДНІПРОВОЮ САГОЮ... (стор. 186)

Са г а — затока.

СВІТЕ ЯСНИЙ! СВІТЕ ТИХИЙ!..

(стор. 186)

В своїй добрій, теплій хаті... — у церкві.

Ба гр я н и ц я — старовинна царська одяг: оскільки церква величає бога царем — і божа одяг.

Ка д и л о — церковна курильниця.

„Я в л е н н і“ — ікони, які ніби десь „чудесно“ знайшлися, з'явилися.

К р о п и л о — вінчик, за допомогою якого нопи оббризкують вірян „святою водою“.

ЛИКЕРІ (стор. 187)

Ликера Полусмакова — дівчина-кріпачка, до якої сватався Шевченко в Петербурзі. Поет звертається до неї, доводячи їй марність обов'язкового в старі часи (до Жовтневої революції) „церковного шлюбу“.

В і з а н т і й с ь к и й с а в а о ф — бог, вірити в якого примушує візантійська, цебто православна церква.

Н. Я. МАКАРОВУ (стор. 187)

Брат Н. Я. Макарова, Олександр, був „баринком“ — поміщиком Ликери Полусмакової, кріпачки. З Шевченкового сватання до Ликери нічого не вийшло. Поезія написана якраз після того, як це виявилось.

І АРХІМЕД І ГАЛІЛЕЙ... (стор. 187)

Архімед — великий старогрецький вчений (математик і фізик).

Галілей (1564 — 1642) — великий італійський астроном, який вчив, що Земля обертається навколо Сонця, і за це твердження зазнав багато переслідувань від церкви і влади. Обидва вони згадуються, як світочі людства. В той час, як пануючі класи задовольняли свої низькі інтереси, вчені робили великі наукові відкриття, але ці відкриття потрапляли до рук „царів убогих“ (тугих, обмежених володарів суспільства). Та „люди виростуть“ і знищать експлуататорів.

Л. (Поставлю хату і кімнату...) (стор. 188)

Л. — це та ж сама Ликера Полусмакова.

ХОЧА ЛЕЖАЧОГО Й НЕ Б'ЮТЬ ...

(стор. 189)

В цьому вірші Шевченко згадує дружину Миколи І. царицю Олександру Федорівну, матір Олександра ІІ (раніш він згадав її в поемі „Сон“), яка померла 20 жовтня 1860 р. Ображена поемою „Сон“, цариця довго противилася поверненню поета з заслання.

О ЛЮДИ! ЛЮДИ НЕБОРАКИ ...

(стор. 189)

Напередодні похорону цариці Олександри Федорівни дівчат з „воспитательного дома“ (сиріт та підкидьків) послали прощатися з померлою „благодійницею“, покровительницею цієї установи. Які були ці „благодійності“ — видно з опису „задріпаних“, „ненагодованих“ підлітків.

ЯКОСЬ-ТО ИДУЧИ УНОЧІ... (стор. 190)

Доїжджачі — ганські наймити, які доглядали ловецьких собак.

Апостольська брама — Петропавлівська кріпость (з в'язницею для „політичних злочинців“) і в ній церква апостолів Петра і Павла.

БУВАЛИ ВОЙНИ Й ВІЙСЬКОВІ

СВАРИ... (стор. 191)

Галагані, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї — українські поміщики-магнати, вірна підпора російського царизму.

Шашелі — червячки, що точать дериво — тут пани-багатії, аристократи.

ЧИ НЕ ПОКИНУТЬ НАМ, НЕБОГО ...

(стор. 191—192)

Сусідонько, зоре, сестро — це муза, чи, просто кажучи, поетична творчість.

Лета — в античній міфології „річка забуття“ в підземному царстві, країні померлих.

Ескулап — бог лікарського вміння в античному світі; також жартівливе прозвище лікарів.

Харон — в античній міфології перевізник померлих „душ“ на той світ через Стікс-річку.

Парка — постать античної міфології: фантастична пряха, яка ніби пряде нитку людського життя, а потім переїрає нитку, і людина вмирає.

Епопея — велика поема, піднесене оповідання віршем про героїчну дію.

Парили б... — літали.

Гекзаметр — віршовий розмір, яким античні поети писали героїчні поеми. Гекзаметр складається з шести дактилів (в дактилі один наголошений, два ненаголошених склади).

Флегетон і Стікс — в античній міфології річки в підземному царстві, країні померлих.

ПОВІСТІ

КНЯГИНЯ (стор. 195—214)

Богдан Залесский (1802 — 1886) — польський поет, з братом якого, Броніславом, політичним засланим, Шевченко познайомився і подружив під час свого заслання.

Су щ и с п а р т а н е ц — стародавній спартанці (Спарта — одна з держав стародавньої Греції) славились простотою свого життя, негативним ставленням до розкоші, презирством до зовнішніх вигід.

Б е р е з о в а я к а ш а — різки.

„Не борзяся“ — не квалячись (старослов'янське слово).

К о з е л е ц — місто на північ від Києва, біля лівого берега ріки Десни.

А л е к с е й Р а з у м о в с к и й — колишній співак церковного хору, українець родом, що сподобався цариці Єлизаветі, яка надала йому „графське достоїнство“ і чин фельдмаршала. Брат його, Кирило, 1750 р. був призначений українським гетьманом.

Т р у б е ж — притока ріки Дніпра, між Трахтемировим і Переяславом.

О с т е р — притока ріки Сейма; місцевість відома виробництвом рибальських сіток.

К о н т р а к т и — ярмарок в Києві.

Не ж и н — місто Київської області; на початку XIX ст. там була „Гимназія вищих наук“, учбовий заклад, в якому, між іншим, учився М. В. Гоголь.

Жюлі — французька форма імени Юлія.

ХУДОЖНИК (стор. 215—279)

Повість „Художник“, написана Шевченком в останній рік його заслання (1856 р.), цікава для нас, поперше, тим, що в значній своїй частині — це оповідання поета про самого себе, про своє життя в Петербурзі 1836—1839 років, про знайомство з земляком — художником Сошенком (від його імени й подано

спочатку оповідання), про звільнення з кріпачтва, про враження від Академії Художеств, К. Брюллова та інших художників того часу. Люди, які дійсно жили, подані в повісті під їх власними іменами. Проте, до цієї автобіографії приєднаний вигаданий кінець: історія про те, як герой швидко добився успіху і слави, як, жалючі свою натурщицю, одружився з нею, як потім, під впливом невдалого шлюбу і невдачі на конкурсі, він став п'ячити, працювати недбало й кінчив божевільям і смертю у лікарні для психічно хворих. Це вже „белетристика“, але белетристика реалістична, в якій багато рис, типових для побуту художників першої половини XIX ст. в царській Росії. Оповідання про швидкий успіх героя нагадує почасти історію художника Черткова в повісті Гоголя „Портрет“.

Торвальдсен, Бертель (1779—1844) — славетний данський скульптор. У своїй творчості він намагався наслідувати зразки стародавньогрецької скульптури; часто брав теми з грецької міфології.

Тритони — стародавньогрецькі морські божки з риб'ячими хвостами. Їх зображеннями звичайно прикрашали носову частину корабля.

Адриан ван-Остаде (1610—1685) та Ісаак ван-Остаде, його брат (1621—1657) — два відомі художники голландської школи живопису, видатні реалісти.

Бергхем, Клаас (1620—1683) — голландський художник, пейзажист.

Теньєр, Давид Старший (1582—1649) та його син Теньєр Молодший (1610—1694) — два фламандські художники, що прославились реалізмом картин з народного життя Фламандії.

Рубенс, Петер Пауль (1577—1640) — славетний фламандський художник реаліст. Автор великої кількості прекрасних портретів і картин, сюжети

для яких він здебільшого брав з міфології.

Ван-Дейк, Антоніс (1599—1641) — найвидатніший після Рубенса художник фламандської школи особливо відомий своїми портретами.

Вазари Джорджіо (1512—1574) — італійський художник і письменник, який склав, між іншим, книгу біографій славетних художників, скульпторів і архітекторів — важливе джерело для історії мистецтва доби відродження (XVI ст.).

Виклер, Джон — англійський церковний реформатор XIV ст.

Гус, Іван (Ян) (1369—1415) — професор Празького (в Чехії) університету, один з перших противників римського католицизму, засуджений католиками і спалений живим, як „еретик“. Смерть Гуса спричинила в Чехії народне повстання, відоме під назвою „рух гуситів“. Доля Гуса цікавила Шевченка: він вбачав у Гусові зразок сміливого борця за „правду“ і змалював боротьбу й загибель Гуса в поемі „Еретик або Іван Гус“ (1845).

Люттер, Мартин — німецький церковний реформатор XVI ст.

Лев X і Юлій II (у Шевченка помилково Леон II) — римські папи початку XVI ст., відомі обидва тим, що „протегували“ художникам і витрачали величезні церковні прибутки на спорудження будівель та на замовлення картин.

Корреджіо, Антоніо, Аллегри (1494—1534) — славетний італійський художник.

Цампиери, Доменикино — італійський художник кінця XVI початку XVII ст.

Щедрин, Сильвестр (1791—1830) — російський художник, відомий своїми пейзажами місцевостей Італії (Портічі — місто Неаполітанської округи).

Сатурн — міфологічний бог часу у стародавніх римлян: його вважали найдавнішим з усіх богів. За переказами, він ковтав власних дітей, боячись, щоб вони, як виростуть, не вбили його. Статуями античних богів був прикрашений Літній сад у Петербурзі. Художні якості цих статуй були невеликі.

Аполлон Бельведерський — знаменита антична статуя бога Аполлона, що знаходиться й зараз у Римі, в папському палаці Ватикані, в тій його частині, що називається Бельведере.

Мойка — річка в Петербурзі, притока Неви.

Веласкес (1599—1660) — славетний іспанський художник-портретист.

Фраклито і Гераклито — мабуть,

Демокрит і Геракліто, тобто два стародавньогрецькі філософи V—IV ст. до нової ери.

„Последний день Помпеи“ — картина, якою вславився учитель Шевченка Брюллов, його головний твір, що знаходиться зараз в Російському музеї в Ленінграді. Картина зображує загибель стародавньоримського міста Помпеї в 79 р. під час сильного виверження вулкана Везувія. Місто було зруйноване, засипане попелом і залите лавою. В половині XVIII ст. випадково натрапили на його сліди; почалися розкопки, що тривали ціле XIX ст., які дали дорогоцінний матеріал для історичної науки. Ефектна картина Брюллова мала великий успіх в Росії і за кордоном.

Росіам Юргенс — хазяйка голотелло.

„Никлас Никльби“ — один з романів англійського романіста Чарльза Дікенса (1812—1870), автора „Давіда Копперфілда“, „Записок Піквікського клубу“ та інших книг, які читаються в нас і тепер. В романі „Никлас Никльби“ зображені хиби англійської буржуазної школи.

Пименов, Николай (1812—1864) — професор скульптури в Петербурзькій Академії Художеств.

Венеціанов, Алексей Гаврилович (1779—1845) — російський художник, найбільше відомий картинами з життя російських селян та поміщиків.

Геркулес Фарнезский — антична статуя, що зберігається в Італії, — зображує міфологічного героя — силача Геркулеса.

Лосенко, Антон — російський художник-портретист XVIII ст., українець родом.

Кавос, Альберт — російський архітектор XIX ст., будівник Петербурзьких „імператорських“ театрів.

„Путешествия Анархарсиса Младшего“ — російський переклад книги французького вченого XVIII ст. Бартеlemi, який у белегристичній формі виклав дані з історії стародавньогрецької культури V ст. до нової ери.

Protégé — (франц.) той, кому протегують.

Тальйони, Марія — знаменита артистка балету, італійка родом, що гастролювала в 30-х роках XIX ст. в Росії, в Петербурзі, й мала великий успіх. Про мистецтво Тальйоні тоді писались і ставились у театрі водевілі з такими куплетами:

О ней не вымолвишь словами,
Ее не опишет пером:
Что говорит она ногами,
Того не скажешь языком.

Mauvais genre (франц.) — плохого тону.

„Хитана“ — назва балету, в якому брала участь Тальйоні. „Качуча“ — іспанський народний танець, який вона надзвичайно майстерно виконувала.

Пальмира — знамените античне місто. Петербург, столицю колишньої Російської імперії, називали в XVIII ст. і на початку XIX ст. „північною Пальмірою“.

Болезнь св. Витта (або „Танець св. Витта“) — нервова хвороба, при якій співаються всі члени тіла.

Амфитрион — один з героїв античної міфології; тут просто — хазяїн.

Карл Великий — згаданий вище славетний російський художник, учитель Шевченка — Карл Павлович Брюллов (1799—1852).

Губер, Е. И. (1814—1847), поет, перший перекладач „Фауста“ Гете на російську мову (переклад цей, закінчений в 1835 р., був заборонений цензурою і вийшов з друку, з пропусками, аж в 1838 р.).

Меркурий — бог-вісник з античної міфології; тут просто — посланець, слуга.

Лаокоонова маска — зліпок з обличчя Лаокоона, знаменитої античної статуї, що зображує троянського жерця Лаокоона та його двох синів, задущуваних зміями за те, що Лаокоон застеріг троянців, щоб вони не вірили своїм ворогам-грекам. Про це оповідається в поемі стародавньоримського поета Вергілія „Енеїда“.

Микеля Анджело Буонаротти (1475—1564) — один з найвидатніших італійських художників епохи Відродження, живописець, скульптор, архітектор.

Виельгорський, Михаил Юрьевич (1788—1856) — граф, любитель музики, композитор, приятель Пушкіна.

„Терпсихора“ (антична муза танцю) — вірш Губера, присвячений Тальйоні.

Лакрима-криси — італійське червоне вино.

Антиной — молодий раб римського імператора Адріана, що вславився своєю вродою; збереглося чимало античних бюстів і статуй Антиної.

Марк Аврелий — римський імператор II ст. нової ери, співрателем якого був Луцій Вер, людина протилежної йому вдачі. Тут говориться про гіпсові зліпки з античних статуй.

Канова, Антонио (1757—1822) — відомий італійський скульптор.

Рафаель, Санціо (1483—1520) — геніальний італійський художник, що

вславився своїми „Мадоннами“ і фресками (стінными росписами), одна з яких — „Афінська школа“ — згадується далі в повісті.

„Свинья в торжковских туфлях“ — тобто в туфлях, зроблених у місті Торжкі, кол. Тверської губернії (тепер Калінінської обл.), яке славилось тоді шевцями.

Вандалы — дикі, некультурні люди; вандализм — варварство, некультурність.

Одалиска — красуня рабня. Владиславлев, Владимир — любитель мистецтв, з військових, що видавав ілюстровані альманахи „Утренняя Заря“.

Озеров, Владислав Александрович (1769—1816) — російський драматург XIX ст., автор трагедії „Едіп в Афінах“. Трагедія зображує поневіряння сліпого вигнанця, колишнього фіванського царя Едіпа, якого підтримує любляча й самовіддана дочка Антигона, в той час, як сини Едіпа — Етеокл і Полінік — сваряться і воюють один з одним за владу над Фівами.

Вольпато, Джованні — італійський гравер XVIII ст., Одрани — французький.

Пуссен (1594—1665) — французький художник епохи абсолютизму (Людовік XIV).

Эстамп — видрукована з мідної дошки гравюра.

Шиллер, Фридрих — славетний німецький поет XVIII ст., якого з захопленням читали в Росії.

Мастерские: Брюллова, барона Клодта, Зауервейда, Басіна. Клодт, П. К. (1805—1867) — скульптор (автор пам'ятника Крилову в Ленінграді та ін.); Зауервейд, О. (1793—1849) — художник, відомий картинами на воєнні теми (баталіст); Басін (1793—1877) — другорядний художник 30-х років.

Довициели — магазин, у якому продавались картини й інші мистецькі твори, названий за ім'ям власника.

Медицейская Венера — статуя римської богині кохання і вроди, що знаходилась спочатку в палаці Медічі у Флоренції, тому вона й зветься „Медицейською“.

Дюмени Сен-Жорж — два великі ресторани в Петербурзі 30-х років.

Фокс — власник винного магазину в Петербурзі 30-х років.

Медок — назва французького вина.

Корнелиус, Петер и Гесс — німецькі художники першої половини XIX ст., що малювали картини переважно на релігійні теми — сухо й безжиттєво. В 1839 році Жуковський запросив Шев-

ченка та його приятеля, молодого художника Штернберга, до себе — подивитись на привезені ним зза кордону зразки творчості цих художників. „Но боже мой, что мы увидели в этом огромном развернувшемся перед нами портфеле! Длинных, безжизненных мадонн, окруженных тощими херувимами и прочих, настоящих мучеников и мучеников живого улыбающегося искусства“. Так згадує сам Шевченко пізніше про свої враження (в „Щоденнику“ 1857 р.).

Кленце (1784—1864) — близький напрям до згаданих художників німецький архітектор, що збудував у Мюнхені Пінакотеку (картинку галерею) і Гліптотеку (галерею статуй), а в Регенсбурзі споруду, що носила назву Валгалли — назву, взятую з стародавньої німецької міфології.

Дюрер, Альбрехт (1455—1528) — відомий німецький художник і гравер. „Перспектива“ — його теоретичний твір про те, як зображати предмети з різної віддалі й під різними кутами зору.

Воробьев, Максим (1787—1855) — російський художник, викладач мистецтва.

Сфинксы — єгипетські статуї (що зображують левів з жіночими головами) — на одній з набережних Неві.

„Дети, овсяный кисель на столе“... — початок вірша В. А. Жуковського. „Овсяный кисель“ (переклад з німецького поета Гебеля).

Штернберг, Василий (1818—1848) — художник, учень Брюллова, один з близьких друзів Шевченка. Штернберг цікавився українським народом, що позначилося почасти в його творах.

Суздальщина — від назви міста Суздаля, кол. Володимирської губ. в Росії. В Суздалі працювали ремісники-іконописці („богомази“), що давали на ринок грубу й погану роботу: звідси й слова „суздальщина“, „суздальська мазя“.

Дациаро — магазин художніх творів (картин, гравюр і т. ін.) в Петербурзі, названий за ім'ям власника італійця; у вікнах магазину виставлялись художні новинки.

Гревидон, Пьер Луи — французький художник, що малював на камені (літограф) в першій половині XIX ст.

Доментикино (див. Цампиери).

Смирдин — відомий в 30-х роках російський книгопродавець і видавець, з яким часто мали справи Пушкін та інші російські письменники того часу. Він з'явив видання збірника „Сто русских литераторов“ з портретами письменників

і малюнками до вміщених творів.

Мишо (1767—1839) — французький історик, автор „Історії хрестових походів“, першого більш-менш наукового опису цієї епохи раннього середньовіччя (XII—XIII ст.).

Петр Пустынный — напівлегендарна особа, якій приписують велику участь в організації першого хрестового походу.

„Шильонский узник“ — поема славетного англійського поета Байрона (1788—1824), представника англійського революційного романтизму; на російську мову перекладений В. А. Жуковським.

Брянский (1790—1853) і Каратыгин (1808—1879) — відомі в той час (у 30-х роках) петербурзькі драматичні артисти

„Тридцать лет или жизнь игрока“ — драма французьких авторів Дюканжа і Деннері, що мала в 30-х роках і пізніше великий успіх у російській театральній публіці.

„Заколдованный дом“ — історична драма німецького драматурга Ауфенберга, перекладена П. Ободовським: головну роль у ній — французького короля Людовика XI (XV ст.) виконував Каратыгин. Грою його захоплювався Белінський: зберігся відгук Белінського про виставу „Заколдованного дома“ 14 грудня 1839 р.

Братья Чернецовы — російські художники. Григорій Чернецов (1801—1865) портретист, між іншим, автор групового портрета російських письменників на Марсовому полі (в Петербурзі), що спостерігають військовий парад; Микола Чернецов (1804—1879) — пейзажист.

„Разбойники“ — відома драма Фрідріха Шіллера.

„Роберт Дьявол“ — опера французького композитора Мейєрбера на слова Скріба і Делавіна (вперше поставлена в Парижі в 1831 р.), отже в Петербурзі в 30-х роках була новиною. „Фенелла“ — опера французького композитора Обера.

„Вудсток“ — роман Вальтер Скотта з історії англійської революції XVII ст.

Поль Деларош (1797—1856) — французький художник.

Квintет і соната — форми музичальних творів.

Моцарт (1759—1791) і Бетховен (1770—1827) — великі німецькі композитори.

„Библиотека для чтения“ — щомісячний журнал, що його видавав у 30-х роках Смирдин, за редакцією Сенковського; друкував російську й перекладну белетристику і намагався давати читачам „легкий“ матеріал для читання.

„Кенильворт“ і „Пертская красавица или день святого Валентина“ — романи Вальтер Скота.

Кастор и Поллукс — образи античної міфології, що стали уособленням відданої дружби.

Соколов, Петр Федорович (1791—1847) — російський аквареліст, відомий також як ілюстратор.

Гау, Франц (1790—1853) — німецький архітектор і археолог.

Габбон (Гиббон), Эдуард (1737—1794) — англійський історик, автор багатотомної „Історії занепаду і зруйнування римської імперії“ (перекладеної на російську мову).

Гензерих — ватажок германського племені вандалів, який в 455 р. завоював і розграбив Рим.

Клико — назва французького шампанського, за ім'ям власниці винних складів.

Толстой, Ф. П., граф (1783—1873) — один з керівників (віце-президентів) Академії Художеств (з 1828 по 1859 р.), художник, відомий своїми медальйонами в пам'ять війни з Наполеоном 1812—1814 рр., малюнками і картинами. В біографії Шевченка лишив по собі пам'ять співчутливим ставленням до поета і клопотанням про повернення його з заслання.

„Квентин Дорвард“ — роман Вальтер Скотта, багато разів перекладений і на російську і на українську мову.

Каватина — сольна пісня в опері. „Норма“ — опера італійського композитора Белліні, вперше поставлена в Петербурзі в 30-х роках.

„Анджело“ — поема О. С. Пушкіна. Кипренский Орест Адамович (1783—1836) російський художник, в дитинстві був кріпаком; відомий як портретист і, між іншим, як автор популярного портрета Пушкіна.

„Гальбе-цвельф“ — німецька гра в карти.

Финале (італійське слово) — кінець, закінчення.

Даль, Владимир Иванович (1802—1879) — російський письменник-белетрист, збирач народної творчості і складач відомого „Толкового словаря живого великорусского языка“.

Дрезденская галерея — в Німеччині, в м. Дрездені, відома великою кількістю зібраних картин.

„Пир Валтасара“ — картина англійського художника Мартенса (1789—1854), автора фальшиво-ефектних картин, які не подобались Шевченкові.

Кольман, Карл (1788—1844) — художник, аквареліст.

Прянишников, Федор Иванович — художник.

Парголово — дачна місцевість коло Петербурга.

Куторга, Степан Семенович (1805—1861) — професор-зоолог, лекції якого справді слухав Шевченко, так само, як лекції професора Буяльського з фізіології та іншого; не названого ним професора з фізики.

Поль де Кок (1794—1871) — французький буржуазний романист, твори якого 30-х років були популярні в Росії.

„Вефкильдский священик“ — роман англійського письменника XVIII ст. Гольдсмита, в якому змальовано нещасну долю скромного англійського дрібного буржуа та його сім'ї; пригоди їх не скрізь правдоподібні, але дійові особи змальовані живо; в кінці роману зло покаране, а добро перемагає.

Андромаха над телом Гектора — малюнок на тему з „Іліади“ Гомера, де Андромаха зображена як дружина троянського героя і царевича Гектора.

Овидиевы „Превращения“ — поема римського поета Овідія, що складається з кількох оповідань на теми з міфології — про чудесні перетворення людей в рослини, в тварини, в каміни. З поеми Овідія, перекладеної на російську мову, художники часто брали теми для своїх картин. Її читав і Шевченко.

Коломна — місто в кол. Московській губернії.

Айвазовский, Иван Константинович — художник, уродженець і житель Феодосії в Криму; уславився своїми морськими пейзажами.

Тени у Харонова перевоза — за віруванням стародавніх греків — Харон перевозить душі померлих через ріку в „підземне царство“.

Ирвинг, Вашингтон (1783—1859) північноамериканський письменник, автор нарисів, коротких оповідань і біографічних повістей про Колумба, Вашингтона і т. д.

„Афинская школа“ — стінний живопис Рафаеля в Ватікані.

„Афинский вечер“ — малюнок Брюллова, на якому зображені відомі особи стародавньогрецького міста — Афіні V ст. до нової ери: славетний скульптор Фідій, державний діяч Перікл, його подруга — красуня Аспазія, дружина філософа Сократа — Ксантіппа. На фоні малюнка зображений храм богині Афродіти — Парфенон, один з найвидатніших пам'яток античної архітектури. Шевченко хвалить цей малюнок Брюллова за його „живість“, за реалістичний, на його думку, задум.

„Гугеноты“ — опера французького композитора Мейєрбера, поставлена в 1836 р.

„Осада Пскова“ — незакінчена картина Брюллова на тему з російської історії.

„Кларисса“ — сентиментальний роман англійського письменника Самуеля Річардсона (1689—1761), що його Шевченко читав у французькому перекладі Жюльє Жанена. Роман написаний у формі листування дійових осіб.

а Іа Грез — в тому роді, як малював Грез, французький живописець XVIII ст., що малював, між іншим, гарненькі жіночі голівки.

Геба — міфологічний образ, уособлення юності; в міфології — це прислужниця богів на Олімпі під час їхніх бенкетів.

Весталка — жриця богині Вести в стародавньому Римі. Весталки давали обітницю завжди залишатися дівчатами; вони охороняли „священний“ огонь; в Римі їх шанували й поважали.

Араго и Дюмон-Дюрвиль — автори книг про подорожі навколо світу (початок XIX ст.).

Плутарх — грецький письменник другої половини I і початку II ст. нової ери, особливо відомий своїми біографіями грецьких і римських діячів — книгою, яку вважали корисною для виховання.

Сократ — грецький філософ, який жив і викладав свою філософію усно в Афінах в V ст. до нової ери.

Бахус — римська форма імені стародавньогрецького бога Вакха, заступника виноградарства і виноробства.

Гениальный математик О. — математик Остроградський (1801 — 1862).

Гименей — античний бог шлюбу, якого зображали у вигляді юнака з факелом у руці.

Дюпати (1771 — 1825) — французький скульптор.

Пиранези, Паоло (1528 — 1588) — відомий італійський художник.

Иванов, Александр (1806 — 1858) — російський художник, що працював близько 25 років над згадуваною Шевченком картиною „Явлення Христа народу“.

Понтийские болота — на південь від Рима; місце, де дуже поширена малярія.

Колизей — величезний стародавньоримський цирк, розрахований на 80 тисяч глядачів. Руїни його збереглися до нашого часу.

Слепая богиня — в античній міфології — Доля.

Незабвенный Виля — Василь (Вільгельм) Штернберг.

Pendant — відповідність одного предмета до другого, подібна пара.

Хемницера „Метафізик“ — байка російського письменника XVIII ст. Івана Івановича Хемницера, в якій розповідається, як один любитель говорити на абстрактні теми впав у яму; батько його прибіг з вірвкою, щоб його витягти:

Вот, — говорит, — тебе веревка: ухвати (тися,

Я потащу тебя; смотри, не оборвись.

— Нет, погоди тащить; скажи мне на (перед —

Вережка вещь какая?
Отец хоть был и не учен,
Да от природы был умен.
Вопрос дурацкий оставляя,
— Вережка вещь, — сказал, — такая,
Чтоб ею вытащить, кто в яму попадает.

Син роздумує і розпитує доти, поки батько не розсердився і не пішов, лишивши його сидіти в ямі.

Лелевель, Иоахим (1786 — 1861) — польський історик.

Мицкевич, Адам (1798 — 1855) — славетний польський поет, з яким дружив Пушкін і твори якого добре знав Шевченко.

Mort anno 18... — латинський напис: помер року 18...

Либельт, Карл (1808 — 1875) — польський письменник, автор робіт з філософії й естетики. З деякими його творами Шевченко обізнався, ще як учився в Академії Художеств; пізніше, в засланні, він читав „Естетику“ Либельта і критикував її в своєму „Щоденнику“.

„Пчела“ — „Северная пчела“ — щоденна газета, редактором її був Фадей Булгарін, з якого глузував Пушкін. Булгарін старався догодити „начальству“ підлабузництвом та доносами на чесних літераторів.

Кукольник, Нестор (1809 — 1868) — штучно створена знаменитість 30-х років, автор п'єс, романів і повістей; виступав також як художній критик.

Тыранов, Алексей (1808 — 1859) — художник-портретист.

Теплая квартира на седьмой версте — так у Петербурзі називали міську лікарню для психічно хворих.

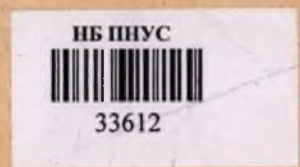
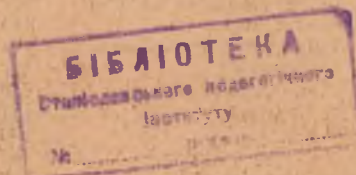
Пинелли, Бартоломео (1781 — 1835) — італійський живописець, скульптор і гравер.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

А нумо знову віршувать...	124	І небо невмите, і заспані хвилі...	137
Буває, іноді старий...	158	І станом гнучим і красою...	167
Бували війни й військовій сварі...	191	І тут і всюди — скрізь погано...	189
Було, роблю що, чи гуляю...	157	І широкою долину...	146
В неволі, в самоті немає...	148	Ізза гаю сонце сходить...	143
В неволі тяжко — хоча й волі...	117	Кавказ	101
В неволі, в самоті немає...	117	Катерина	31
В Путівлі граді вранці-рано...	185	Княгиня	195
В Варнак	125	А. О. Козачковському (Давно те дилось...)	122
Вітер з гаєм розмовляє...	62	Колісь дурною головою...	181
Г. З. (Немає гірше, як в неволі...)	130	Колісь то ще, во время оно...	184
Гайдамаки	42	Коло гаю, в чистім полі...	138
Гамалія	67	Косар (Понад полем іде...)	117
Гімн чернечий (Удар, гоме...)	185	Н. Костомарову (Весело сонечко ховалось...)	116
Гоголю (За думою дума роєм вилітає...)	86	Л. (Поставлю хату і кімнату...)	188
Готово! Парус розпустили...	160	Ликері (Моя ти любо...)	187
Дівча любе, чорнобриве...	182	Лілея	109
Добро у кого є господи...	128	Лічу в неволі дні і ночі...	161
Доля	178	Н. Я. Макарову (Барвінок цвів і зеленів...)	187
Думи мої, думи мої, ви мої єдині...	28	Маленькій Мар'яні	107
Думи мої, думи мої...	118	Марку Вовчку (Недавно я поза Уралом...)	180
Думка (Вітре буйний, вітре буйний...)	25	Марина	131
Думка (Нашо мені чорні брови...)	41	Мар'яна-Черниця	63
Думка (Тече вода в синє море...)	27	Мені здається, я не знаю...	165
Думка (Тяжко, важко в світі жити...)	28	Мені однаково, чи буду...	114
Дурні та горді ми люди...	159	Ми вкупочі колісь росли...	160
З передсвіта до вечора...	185	Ми восени таки похожі...	161
За байраком байрак...	113	Ми заспівали, розійшлись...	162
За сонцем хмаронька пливе...	156	Минають дні, минають ночі...	107
Заворожи мені волхве...	86	Минули літа молоді...	188
Закувала зозуленька...	141	Між скалами неначе злодій...	135
Заповіт (Як умру, то поховайте...)	109	Мій боже милий, знову лихо...	168
Заросли шляхи тернами...	156	Мов за подушне, оступили...	129
Зачвіла в долині червона калина...	157	Молитва (Царям, всесвітнім шинкарям...)	183
Згадайте, братія моя...	113	Москалева криниця (1857 р.)	169
Зійшлись, побрались, поєднались...	191	Муза	178
І Архімед і Галілей...	187	На батька бісового я трачу...	168
І багата я, і вродлива я...	139	На великдень, на соломі...	157
І виріс я на чужині...	137	На вічну пам'ять Котляревському...	26
І день іде, і ніч іде...	190	На ниву в жито уночі...	135
І досі сниться: під горою...	168	На улиці невесело...	142
І знов мені не привезла...	148	Навгороді коло броду...	146
І золотой й дорогий...	159	Над Дніпровою сагою...	186
І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє	103		

33612

Наймичка	95	Росли, укупочці, зросли...	186
Не гріє сонце на чужині...	119	Русалка	110
Не для людей, тієї слави...	138	Садок вишневий коло хати...	116
Не додому вночі йдучи...	149	Самому чудно. А де ж дітись...	121
Не женися на багатій...	87	Світе ясний! Світе тихий!...	186
Не завидуй багатому...	86	Сестрі	181
Не кидай матері! — казали...	114	Слава	179
Не молилася за мене...	162	Сліпий (Невольник)	87
Не нарікаю я на бога...	188	Сон (На панщині пшеницю жала...)	179
Не так тії вороги...	143	Сон (У всякого своя доля...)	79
Не тополю високою...	145	Сотник	150
Не хочу я женитися...	147	Та не дай, господи, нікому...	128
Неначе степом чумаки...	149	Тече вода спід явора...	190
Ну що б, здавалося, слова...	128	То так і я тепер пишу...	124
N. N. (Мені тринадцятий минало...)	118	Тополя	39
N. N. (Сонце заходить, гори чорніють...)	118	Три літа	107
N. N. (Така, як ти, колись лілея...)	180	Тризна	73
O люди! люди небораки...	189	Туман, туман долиною...	144
Ой виострю товарища...	140	У бога за дверми лежала сокира...	124
Ой гляну я, подивлюся...	127	У неділеньку та ранесенько...	145
Ой діброво — темний гаю...	182	У неділю не гуляла...	84
Ой люлі, люлі, моя дитино...	144	У перетику ходила...	145
Ой маю, маю я оченята...	181	У тієї Катерини...	142
Ой не п'ються пива меди...	141	Утоптала стежечку...	146
Ой одна я, одна...	113	Хіба самому написати...	158
Ой пішла я у гай за водою...	143	Холодний Яр	106
Ой стрічка до стрічки...	121	Хоча лежачого й не б'ють...	189
Ой сяду я під хатою...	141	Художник	215
Ой три шляхи широкі...	115	Хустина	121
Ой умер старий батько...	149	Федору Івановичу Черненку (Ой по горі ромен цвіте...)	181
Ой чого ти почорніло...	144	Чи ми ще зійдемося знову...	117
Ой я свого чоловіка...	140	Чи не покинуть нам, небого...	191
Огні горять, музика грає...	167	Чи то недоля та неволя...	168
Один у другого питаєм...	121	Чернець	119
П. С. (Іде жаль на злого...)	129	Чого мені тяжко, чого мені нудно...	85
Перебендя	30	Чого ти ходиш на могилу...	115
Петрусь	163	Чума	147
Плач Ярославни	184	Ще як були ми козаками...	119
По улиці вітер віє...	141	Юродивий	177
Подражаніє Едуарду Сові	182	Я не нездужаю, нівроку...	179
Подражаніє сербському	183	Як маю я журитися...	156
Подражаніє П псалму	180	Якби ви знали, паничі...	166
Полюбилася я, одружилася я...	139	Якби з ким сісти, хліба з'їсти...	189
Породила мене мати...	140	Якби зустрілися ми знову...	130
Причинна	23	Якби мені, мамо, намисто...	146
Пророк	134	Якби мені черевики...	139
Рано-вранці новобранці...	116	Якось то йдучи уночі...	190

ЗМІСТ

Тарас Шевченко. (Вступна стаття акад. О. І. Білецького)	3	III. Невольничка муза (1847—1857)	
Автобіографічний лист Т. Шевченка до редактора „Народного читення“	17	В казематі:	
		Згадайте, братія моя...	113
		I. Ой одна я, одна...	113
		II. За байраком байрак...	113
		III. Мені однаково, чи буду...	114
		IV. Не кидай матері! — казали...	114
		V. Чого ти ходиш на могилу...	115
		VI. Ой три шляхи широкі...	115
		VII. Н. Костомарову (Веселе сонечко ховалось...)	116
		VIII. Садок вишневий коло хати...	116
		IX. Рано-вранці новобранці...	116
		X. В неволі тяжко — хоча й воли...	117
		XI. Косарі (Понад полем іде...)	117
		XII. Чи ми ще зійдемося знову...	117
		Думи мої, думи мої, ви мої єдині...	118
		N. N. (Сонце заходить, гори чорніють...)	118
		N. N. (Мені тринадцятий минало...)	118
		Не гріє сонце на чужині...	119
		Ще як були ми козаками...	119
		Чернець	119
		Один у другого питаєм...	121
		Самому чудно. А де ж дітись...	121
		Ой стрічка до стрічки...	121
		Хустина	121
		A. O. Козачковському (Давно те діялось...)	122
		То так і я тепер пишу...	124
		А нумо знову віршувати!...	124
		У бога за дверми лежала сокира...	124
		Варнак	125
		Ой гляну я, подивлюся...	127
		Та не дай, господи, нікому...	128
		Добро у кого є господа...	128
		Ну що б, здавалося, слова...	128
		Мов за подушне, оступили...	129
		П. С. (Не жаль на злого...)	129
		Г. З. (Немає гірше, як в неволі...)	130
		Якби зустрілися ми знову...	130
		Марина	131
		Пророк	134
		На ниву в жито уночі...	135
		Між скалами, неначе злодій...	135
		І небо не мить, і заспані хвилі...	137
		Причинна	23
		Думка (Вітре буйний, вітре буйний...)	25
		На вічну пам'ять Котляревському	26
		Думка (Тече вода в синє море...)	27
		Думка (Тяжко, важко в світі жити...)	28
		Думи мої, думи мої...	28
		Перебендя	30
		Катерина	31
		Тополя	39
		Думка (Нащо мені чорні брови...)	41
		Гайдамаки	42
		Вітер з гаєм розмовляє	62
		Мар'яна - Черниця	63
		Гамалія	67
		II. Три літа (1843—1846)	
		Тризна	73
		Сон (У всякого своя доля...)	79
		У неділю не гуляла...	84
		Чого мені тяжко, чого мені нудно...	85
		Заворожи мені, волхве...	86
		Гоголю (За думою дума роєм вилітає...)	86
		Не завидуй багатому...	86
		Не женися на багатій...	87
		Сліпий (Невольник)	87
		Наймичка	95
		Кавказ	101
		І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні мое дружнєє посланіє	103
		Холодний Яр	106
		Маленькій Мар'яні	107
		Минають дні, минають ночі...	107
		Три літа	107
		Заповіт (Як умру, то поховайте...)	109
		Лілея	109
		Русалка	110

І виріс я на чужині...	137
Не для людей, тієї слави...	138
Коло гаю, в чистім полі...	138
Якби мені черевики...	139
І багата я, і вродлива я...	139
Полюбилася я, одружилася я...	139
Породила мене мати...	140
Ой я свого чоловіка...	140
Ой виострю товарища...	140
По улиці вітер віє	141
Ой сяду я під хатою...	141
Закувала зозуленька...	141
Ой не п'ються пива, меди...	141
На улиці невесело...	142
У тієї Катерини...	142
Ізза гаю сонце сходить...	143
Ой пішла я у яр за водою...	143
Не так тії вороги...	143
Ой люді, люді, моя дитино...	144
Ой чого ти почорніло...	144
Туман, туман долиною...	144
У перетику ходила...	145
У неділеньку та ранесенько...	145
Не тополю високою...	145
Утоптала стежечку...	146
І широкою долину...	146
Навгороді коло броду...	146
Якби мені, мамо, намисто...	146
Не хочу я женитися...	147
Чума	147
І знов мені не привезла...	148
В неволі, в самоті немає...	148
Ой умер старий батько...	149
Не додому вночі йдучи...	149
Неначе степом чумаки...	149
Сотник	150
За сонцем хмаронька пливе...	156
Як маю я журитися...	156
Заросли шляхи тернами...	156
Зацвіла в долині червона калина...	157
На великдень, на соломі...	157
Було, роблю що, чи гуляю...	157
Буває, іноді старий...	158
Хіба самому написати...	158
Дурні та горді ми люди...	159
І золотої й дорогої...	159
Ми вкупочці колись росли...	160
Готово! Парус розпустили...	160
Ми восени таки похожі...	161
Лічу в неволі дні і ночі...	161
Ми заспівали, розійшлись...	162
Не молилася за мене...	162
Петрусь	163
Мені здається, я не знаю...	165
Якби ви знали, паничі...	166
І станом гнучим і красою...	167
Огні горять, музика грає...	167
Чи то недоля та неволя...	168

На батька бісового я трачу...	168
І досі сниться: під горою...	168
Мій боже милий, знову лихо...	168
Москалева криниця (1857 р.)	169

IV. Останні поезії (1857—1861)

Юродивий...	177
Доля...	178
Муза...	178
Слава...	179
Сон (На панщині пшеницю жала...)	179
Я не нездужаю, нівроку	179
Подража не 11 псалму	180
Марку Вовчку (Недавно я поза Ура- лом...)	180
М. \ (Така, як ти, колись ліля...)	180
Федору Івановичу Черненку (Ой по горі ромен цвіте...)	181
Ой маю, маю я оченята	181
Сестрі	181
Колись дурною головою	181
Подражаніє Едуарду Сові	182
Дівча любе, чорнобриве	182
Ой діброво — темний гаю...	182
Подражаніє сербському...	183
Молитва	183
Колись то ще, во время оно...	184
Плач Ярославни	184
З передсвіта до вечора...	185
В Путивлі граді вранці-рано...	185
Гімн черничий (Удар, громе...)	185
Над Дніпровою сагою...	186
Росли укупочці, зросли...	186
Світе ясний! Світе тихий...	186
Ликері (Моя ти любо...)	187
Н. Я. Макарову (Барвінок цвів і зе- ленів...)	187
І Архімед і Галілей	187
Л (Поставлю хату і кімнату...)	188
Не нарікаю я на бога...	188
Минули літа молодії...	188
Хоча лежачого й не б'ють...	189
О люди! люди небораки!...	189
І тут і всюди — скрізь погано...	189
Якби з ким сісти, хліба з'їсти...	189
І день іде, і ніч іде...	190
Тече вода спід явора...	190
Якось то йдучи уночі	190
Бували війни й військові свари...	191
З'їшлись, побрались, поєднались...	191
Чи не покинуть нам, небого...	191

ПОВІСТІ

Княгиня	195
Художник	215
Коментарі	281
Алфавітний покажчик	301